

FÖLJEGYZÉSEK

(1954—1955)

Kolozsvár, 1954. december 4.
reggel 10 óra

Végre eljutottam addig, hogy visszatekintsek életembe.

Hol is kezdeném el, ha nem a születésem adatával? 1893. július 25-öt írt az apám a kalendáriumába. Amint mondta, nem lehetett kellemes ez a nap számára: nagy vihar volt azon a napon. Felkapok a képzelet szárnyára, s máris ott lebegek abban a katlanszerű völgyben, ahova az istenek annak idején lepottyantottak, s ahol kis megszakításokkal ifjúságom nagy részét töltöttem.

Arccal kelet felé fordulok, ahonnan őseink idejöttek, a természetüknek és életkörülményeiknek megfelelő tájakra. Sok mese vált valóra, amíg ideérkeztek, s amíg itt kialakult népem társadalmi rendje. Amíg ráébredt tudatában Csíksországra, erre a Hargita és a Kárpátok közötti különleges, néha zord és félelmetes, máskor játékos tájra, fenn, hétszáz méterrel a tenger szintje fölött. Egész életünkön végigkísér a mese és valóság, ami a természetben körülvelt, amíg magad nem lettél a mese hőse vagy a ballada figurája. Lelkünkben magunk is Ábelek lettünk, Tamási Ábelei, Ábelek a rengetegben.

Magam is itt állok ezen a szent helyen, ahol annyit vergődött ez a kis nép az otthonért, a családiért, ezért a Csíksországiért.

Játékos kanyargással két kis patak egyesül Zsögöd felett. Ma már sekély a vize, akkor több volt az erdő, s ha megéredt az eső, nem rohant le egyszerre megáradtan, völgyét kitöltve, hogy mindent legázoljon. Akkor még lovat is fürösztöttek a mélyebb vízben — most majdnem átlépek. Az

egyik ág Fitód, a másik Mindszent felől kanyarog őseink udvara és gazdasága mellett. Mindkét ág afféle darálómalmot hajtott. Lassan, elmélázón zakatoltak a kerekek. Szemem most is ott ragad rajta, fülem most is követi a kerékforgás monoton hangját, s a lapátokból kiömlő víz zenéje most is kísér titkos, mélabús egyhangúsággal.

Ez a semmihez nem hasonlítható muzsika éjjel-nappal folyt. Néha a szél járására a nagy füzesek is mormogtak, s minden egyes levelük megrázkódott, amint a vihart továbberesztették. Ha pedig lejárta gabonáját a malom, a már megszokott szimfóniába belezakatolt hírt adó harangja, s éktelen zakatolással riasztotta az őrlőket, amíg a szerezelő nem került és nem töltött a garatba. Ilyenkor megmozdult az egész udvar, a ház, a két-három kutya, köztük a szoptatós Burkus, nagy, lapos hasával és lógó csöcsével, farkcsóválva, gazdájukat üdvözölve. A tyúksereg, a pulykatársadalom sem maradt ki a nagy zenekarból. A kakaspulykák férfias pózt és színt öltöttek, s a tyúkok mellett vonultak ugatva, prüsszkölve. Én ott álltam ostorommal, s olyanokat rittyentettem vele a levegőbe, hogy majd leesett rólam az ing is, köldökömig érő egyetlen öltözékem.

Szürkület után egyre félelmetesebb lett a sötétség. Hangok ereszkedtek le a hegyről. A hegyek felé sötét, mélykék trónussal állt a háttér. Egy-egy megkéssett tehénhajtó vagy állattát kereső gazda csizmájának kopogása vonult végig az utcán. Én pedig a lámpavilág irányában lassan kivonultam a számomra annyira félelmetes sötétségből.

Zsögöd patakának mellékvizéhez, Fitód patakához, ahol gyermekkorom lejátszódott, Juliska nénémnek, anyám testvéreinek szeretete fűzött, amíg szüleim nem hasznosították képességeimet a pásztorkodásra.

Két és fél éves koromra nyúlik vissza legrégebbi emlékem. Emlékszem karját nyújtó anyámra, a kertre, a házra, az utcára. Valamilyen csíkos, hosszú köntös verte fel a port mellettem, s az anyám feje a kék horizontra kirajzolódva ebből a nagy távolságból tekintett le rám.

Most, hogy itt állok, úgy érzem, mintha kezét nyújtaná felém, hogy titkon, halk segítségével vezessen.

Most Noked vallok és mondok, Anyám: hova és merre ment fiad, amikor elengedted a kezét.

*

Egyszer volt, hol volt, hol nem volt... hallák-é?

Ropogott a kályhában a tűz. Künn nagy a hideg. No, mi ez? — mutat az anyám egy pár új csizmára. Majd kiesett a szemem a nézéstől. Hát ez valóság? Úgy látszik, a vásárban nöttömre vették, mert éppen hogy belé nem esem, akkora a hossza. A nadrág meg, amit anyám varrt, mintha éppenséggel bükkfából lett volna, úgy feszengett rajtam. Az ellenzót pedig, azt a bizonyos nyílást, ahonnan a fütyülőt vagy pisilőt elő kellett venni, alig találtam meg. Mire én megtaláltam, a többi már a két métert is beöntözte. Csak úgy sárgállott a vízpuska műve a csillogó havon, amikor én még mindig csak kínlódtam a kereséssel. És ez még a legkevesebb lett volna ahhoz, hogy többet ne vegyem fel. De néhány önzetlen kritika végleg a nadrág esküdt ellenségévé tett. Az istennek sem lehetett reám húzni, bár az apám néhány poffal avatkozott bele a vélemény kialakulásába.

Életemben többé nem fordult elő a ruhakérdés körül efféle vita. A respektust végérvényesen megszereztem, s később is mindig sajnáltam azt, akin rosszul szabott ruhát láttam.

A hó jóformán még el sem ment. Nagy darabokban úsztak a jegek a kávészínű vízben, de a ruha már repült le rólam. A halászsok zsákmányukból nekem is juttattak egy kishalat, s azt én addig mártogattam a sebesen folyó lébe, amíg gyors és ijedt mozdulattal belecsúsztam. A húgom húzott ki, hajamnál fogva. Rózsi néni, a dajkám, aki annyiszor mentette meg a bőrömet a veréstől, bevitt a víz partján lévő lakásába, s addig nem engedett el, amíg a ruhám meg nem száradt.

Unalmas lett volna a nadrágszárítás, ha Antal bácsi pipája elő nem kerül. Úgy, ahogy ő szokta, jól megtömött pipából, megindult a majmolás. De egypár szippantás elég volt a szédüléshez s egyben a kijózanodáshoz. A zsenge tudó igyekezett megszabadulni a füsttől, a gyomor a már régen bevett ételtől. Nehéz kínok és kétségbeesett mozdulatok után végre megszabadultam.

Ezt az élvezetet meg is elégeltem. Nagy utálattal végeztem ugyan nagyapám közel tíz pipájának a takarítását — a pipatakarításnak galambfőka volt az ára —, de már a füst nem kellett.

Az a bagó, a jó bagó! Az öreg harangozó zabálta és egyre köpött tőle. Minden héten nagy alázattal jelent meg a ba-

góért. Micsoda tekintélyem volt! „Emrike — így hívtak —, édes petkom, hol van a bagó? Nemsokára lesznek galambfiak a toronyban.” Ez volt a bűdös bagó ára. Két szenvedély találkozott, két szenvedély hódolója, a bagós és a madarász. Mert elhagytam a lovazást, s teljes erőmből a madarászásra vettem magam. Felkutatni a madárfészkeket, ez volt az édes gyönyör. Rátalálni egy rejtett fészekre, ez volt az igazi. Mintha valami nagy titok bomlott volna ki a szemem látára: a különböző színű tojások, az alvó madárfiókák, a kétségbeesett, gyermekeiket védő szülők pityegtek egyik ágról a másikra. Én pedig, az idegen tolakodó, beértem azzal, hogy nagyot köptem a félig szőrös, csupasz testű madarak szájába, s mint aki jól végezte dolgát, továbbálltam más fészket keresni. Volt olyan nap, hogy öt fészket is felfedeztem.

Most már látom és tudom, mire volt jó ez a szenvedély. Kitérult előttem a madárvilág minden titka. Sajnos, sokan estek fogságba, s egész életüket galickában töltöttek. Zöldike, kenderice, stiglic, mátyás, rigó, mind áldozatul esett gyűjtőszendélyemnek. Később a nagyobb madarak érdekelték. Héja, sólyom esett akkor már rabságomba, ezek azonban nem sokáig bírták a raboskodást. Anyám biztatására később húgom vette kezelésbe őket, s végre megszabadult a környék attól a bűztől és piszoktól, amit ezek a ragadozók terjesztettek. Aztán elenyészett a madarak iránti érdeklődésem. A falu bokros oldalai — már ismert tájak — nem csábítottak. De egyre inkább csábítani kezdett az erdő. Már egy-két kilométerre is eljártunk az erdőbe, mókus-fiókára vadászni. Fogott is az egyik pásztorgyermek egyet, s én azt szereztem meg nagy nehezen. Titokban tarthattam csak, mert ismertem már a család, különösen a húgom ellenszenvét. Húsz centiméter lehetett a fejétől a farkáig, fele-fele arányban. Nagyon hamar megbarátkozott. Hol a zsebemben, hol az ingemben, hol a kabátom ujjában pihent. Ha pedig megéhezett, mozgolódni kezdett, s felvonult az általa már ismert utakon, hol a kezem fejénél, hol a nyakamnál jelentkezett. Én azonban nem várhattam meg, amíg kidugja orrát, hiszen ha akár anyám, akár húgom meglátja, kétségbe is esik. Tejet, mogyorót adtam neki, s eldugtam rejtékébe, ha már nem tartattam magamnál. Kis fenyves volt az udvarunkon, ott csínáltam neki fészket, és abban tanyázott.

Ez volt az első kísérletem, titkom s kapcsolatom a termé-

szet világához, az ősvilág köszöntött be hozzám ezzel a kis állattal. Hovatovább a világnak mind nagyobb mélységei jelentkeztek előttem; ez volt első kapcsolatom egy olyan lényhez, amelyről senki sem tudott;

Ismerete járásomat, hangomat. „Muci-Muci” — csettintetem, s már bújt elő fészkeből. Milyen boldogan bujkált az ingemben, kelt át jobb karomról a balra. Máskor oldalam egyik kényelmesebb részén helyezkedett el, s ott aludt órák hosszat.

Egy alkalommal vendégek voltak nálunk. Mucit hirtelenjében letakartam a kalapommal, s a díványon hagytam. Figyelmemet lekötötte a felnőttek diskurzusa. S ekkor történt, hogy egyik vendég ruháját keresve kalapom alatt véletlenül megfogta Mucit. Nagyt sikoltott. Úgy termettem ott, mint egy sakál. Kezem fejről gyorsan megtalálta az utat. A két cinkos némán őrizte tovább titkát.

Néha mellettem aludt. Így történt, hogy egy éjjel mélyen elaludtam, ám halálra nyomtam. Amikor megpillantottam hűlt tetemét, kínomban éppen hogy nem ordítottam. Odalett a mókus, és oda a titok öröme. Vastag és goromba aláfestéssel fedtem fel szüleim előtt a titkomat.

Később, amikor már magam gazdája lettem, vagy tíz éven keresztül minden évben fogtam két-három mókuscsaládot. Az első hetek után már együtt ebédeltünk az asztalnál. Szegény, a toll és szegény az ecset, hogy azt a bájt, azt a finom mozgást megörökítse, amellyel forgatták a mogyorót: vagy a diót, két lábra állva, farkukat testükhöz felvágva. Kicsiny kezük kecses mozgását látni minden élvezetet felülmúlt. Anyám szemben ült velem, jobb oldalomon a három mókus egy tányéron makogott.

— Milyen gyermek vagy, te Imre — mondta sokszor anyám. Titkon nézte a fiát, milyen boldog ebben a társaságban. Képes volt mindent megszeretni az én kedvemért. Csak a medvét nem tudta, elviselni. De az már később volt, akkor, amikor már én is amolyan dörmögős lettem.

Egyszer hallom, amint mondja valaki az utcán, hogy a pásztor farkaskölyköket talált. Mire odarohantam, már csak egy volt belőlük, azt is oldalba harapta egy kutya. Nem számít, így is megvettem, majd csak kiheveri az istenadta.

Este vittem haza, kitettem a tyúkketrecbe. Nyögött sze-

gény, egyre kísértetiesebb hangon. Hamarosan az apám is meghallotta.

— Az apád istenit, miféle állatot hoztál megint ide? No pucolj vele együtt!

Bögre értem ki az utcára. Ömlött a könnyem a farkasfióka bundájára. Eljutottam a pásztor kapujába. Ott két hatalmas kutya fogadott. Sírva adtam vissza a farkaskölyköt, hogy csináljon vele, amit akar, mert engem az apám elkergetett vele együtt.

A farkasnevelés nem sikerült. A család lassan lecsendesedett, megnyugodott. Igaz, nem sokáig, mert bennem a természet utáni vágy egyre inkább nőtt; kergetett, csábított a kutatás, a szenvedély.

Falunkat erdő övezte: ötven-hatvan méteres faóriásokkal. Alig mert az ember bemenni. Mély és ismeretlen világ volt ez a rengeteg. Elveszett benne még a tekintetünk is. Ha valamit megpiszkáltál, ősnymokra lertél, egy olyan ember-félére, aki itt, előttünk nagyon régen élt. Három várában, úgy mondta a mesélő Páll István, óriások laktak. Azok akkora emberek valának, hogy az egyik lábukat a Hargitán, a másikat a Somlyó tetején vetették meg, s úgy mosták a tüköket. Hallák-é?

István ki nem fogyott a jobbnál jobb és szebbnél szebb mesékből, amelyek engem módfelett elkápráztattak. Jóval később fejtették meg, kik voltak ezek az óriások és elődeink.

A gazdasszonyokat gyakran hozta nagy bajba a róka koma. Nekem sem kellett több, addig nem nyughattam, amíg rájuk nem akadtam. Ki is ástunk egy barátommal három darab barnás, füрге, megszeppent rókakölyköt, s azzal állítottam haza. Akkor már némi tekintélyem volt az állattartás és -szelidítés terén, sőt nekem is hasznomat vették, s csak úgy csináltam a házhoz valamit, ha szabad kezet kaptam. Így kezdtem el nevelni ezt a három róka komát.

Remekül fejlődtek. Már alig férték a rácsos ládában. Egyre veszedelmesebb lyukakat rágtak kifelé, és egyre bűdösödtek. Már a környék is büzlött tőlük. Közben a diákság, a pót-vizsgára való készülés (mert latinból elbuktam) igen lefoglalt, s nem tudtam közöttük lenni. Egy napon aztán kirágták magukat, és befészkelődtek a csűr alá, ami alul üres volt, de rajtuk kívül nemigen fért be oda más állat. S mivel

a természet rendje szerint megéheztek, az arra járó csirkét és tyúkot fogták el létük megmentésére.

Igen nagy kavarodás lett ebből a szomszédokkal. Egyre jártak az apámhoz, hogy csináljon valamit, mert különben így meg amúgy. Hát mit csináljunk? Egy vadással végképp elintéztük a rókanivelést. De ezzel jó időre az én szelídítő munkám is befejeződött, mert most már engem kezdtek szelídíteni tanítóim, tanáraim és papjaim.

*

Körülbelül hétéves lehettem, amikor egy vésőt kaptam, amolyan hajlott hátú pléhfélét, amivel elkezdtem egy darab követ faragni. Valami állat-emberfélét vettem észre kialakulni. De akkor már elbújtam a pincébe, és ott folytattam titokzatos munkámat. Sámánkodásféle lázas mesterkedés vett rajtam erőt, s az anyag megszólalt. Az alkotás vágya kezdett dolgozni bennem. Homokba, falra, minden üres helyre, akár egy barlanglakó, pingálni is kezdtem. A szeminárium tanárának megrökönyödésére bekentem a falakat. Az volt a legnagyobb csúfság, amikor az egész falat telemázoltam. Sietve festették be, a tettest jól megfenyegették: Ha még egyszer ... stb.

A természet egyre otthonosabb lett számomra. Szívesen bújtam meg a csalitokban s lestem minden élőlényt, amely megmozdult. Egyre gyűltek körülöttem az állatok, ment az állatszeliídítés, csak én nem akartam megszelídülni. Ahogy egyik osztályt a másik után végeztem, hovatovább elvadultam. Megvadított az a sok marha tanár, s valóságos ketreccé vált az iskolapad. Egyetlen menedékem a rajzolás lett. Ha rajzolhattam, elmúlt minden bánatom.

A hosszú téli esteiken beletemetkeztem egy-egy kép másolásába. Már a Rózszi néni falát s rajta kívül még legalább három szomszédjának a falát is *Mária a gyermekkel* című képem díszítette. Emlékszem a nagy, rozsdás szegre, amin függött. Nagy boldogság közepette hordoztam a képeket és mutogattam ismerőseimnek.

Ezek a falusi nénikék voltak első műalkotásaim értékelői és megbecsülői, egyik-másik még az ágy fölé is akasztotta.

Haj, micsoda öröm és ünnep volt számomra, amikor családkunkban megjelent Nagy István. Akkor már hallottam róla, hogy Párizsban járt, hogy a Gyilkos-tói útpépítésnél fest, hogy

nagy művész, de korgott meg a gyomra a nagy műpártolástól. Elég kopottan jelent meg; egy kis vázlattömbbel és egy komoly sétapálcával.

Apámról, anyámról, húgomról 6 B-s ceruzával félóránként kente fel a rajzot. Mint egy örült, úgy rohantam az első rajzzal a szomszéd kereskedőhöz, hogy, nézze meg, ez aztán valami! No mi? A szemem kiduvadt, úgy szívtam a finom vonalakat gyenge testembe, akár egy itatóspapír.

1912-ben Nagy István egyévi rajztermését állította ki Csíkszeredában. A jegyek eladásával s a pénz beszédével engem bízott meg. Egész nap úgy ültem a képek alatt, mint akit szentté akarnak avatni. Elvárásoltak a Nagy István látomásai. Ilyent még nem láttam. Remegett a szívem abban az atmoszférában. Szénrajza az édesanyjáról és testvéréről, vázlatok a testvéréről, Zsögöd tája, a Gyilkos-tó, plajfestymények szerepeltek a kiállításon. Mindent elnyeltem, ha nem is egy, de két kortyra, hogy aztán több évig emésszem. Szinte addig, amikor az első világháborúban, 1916-ban, Tarnopol alatt újból találkoztunk.

Akkor már nagy fiú voltam, s palacsintáért megtanultam rajzolni. Osztálytársaim velem csináltatták meg iskolai rajzaikat. Egy palacsinta — egy rajz. Péntekenként nyolc-tíz palacsinta ágaskodott a tanulóasztalomon. Vitéznek kereszteltük el. Még most sem tartom megvetendőnek azt a köttes tésztából forró zsírban kisütött, laktatós ételt. S az asztalomra tett minden darab alatt ott volt egy cédulán az átadó neve.

Már cefetül ment a rajz, elannyira, hogy nekibátorodtam, s asztalra, WC falára, ahová értem, kentem fel a pofákat. Egy kis karakter, némi hasonmás elég volt ahhoz, hogy az isteni nép művésznek nevezzen ki. Ez lett a szerzett nevem, némelyiknek meg: Emre. Erre az utóbbira még most is megesis a szívem s elfacsarodik a szájam. Nem is tudom, miért, még nem fejtettem meg, de valahonnan majd csak előkerül, hogy miért.

*

Iskolai emlékeim közül felidézem Zsögön tanár úrral felmerült nézeteltérésemet. Feleletre szólított engem, a művész urat. „No, hadd el — gondolom —, majd kitolok veled.” Mondtam is Gaál Ferencnek, szomszédomnak, aki sokat mu-

látott és röhögött rajtunk a szurkolás miatt. A Székelyföld gazdasági kérdéséről kellett volna felelnem. Hamar a tárgyra tértem, s be is vágtam. Csupán a végén kezdtem bizonytalanlankodni, amikor odáig értem, hogy „a székelyek főfoglalkozása a faszállítás”. Helyesbíteni, visszaszívni már nem lehetett. Gaál Feri a pad alá pufogott, az egész banda kuncogni kezdett. „Mi az... Mi az, te?” Aztán megkezdődött az egy órán keresztül tartó szidalom. S majdnem egy egész életen át.

Mi juthatott eszébe egyszer Zsögönnek, nem tudom; bejön, megfordítja a katedrát, s a padok helyére teteti. Az én padom a fal vastagságában az ablaknak támaszkodott, s most az átrendezéssel egyszerre ott a sok rajz és írás. Amit a falra rajzoltam, egy szempillantás alatt mind előtte volt. Szinte dühöngött, amikor felfedezte rajzaim között többrendbeli karikatúráját. Lett ebből nagy cirkusz. Nagypéntek napjára bezárta a nagy művészt. Úgy látom, nincs bocsánat.

Délután megjelenik szíнем előtt, ha ugyan volt a képe-men valami szín. Nagyon dühös lettem ebben a kutyaszorítóban. Hatalmas ember volt Zsögön tanár úr, úgy jött be a terembe, mint egy öntudatos bika, belém fúrta szúrós tekintetét. Lassan közeledett felém. Megint megkezdte kikészítésemet. Mondott, amit mondott, de egyszer csak elvesztetem önuralmam, felkaptam az előttem lévő tintatartót, s lassan, mintha árnyképe lennék, elindultam az ő lépésére. Kissé megváltozott torokhangon fújtam ki az altot: „Állj meg, mert a fejedhez vágom!”

Másodpercek alatt játszódtott le életem legfurcsább esete: halálsápadtan fordult ki a teremből, s szó nélkül otthagyt.

Az izgalomtól remegőn majdnem a padok közé estem. Nem tudtam felnézni, nem tudtam, mi is történt velem tulajdonképpen. Élet vagy halál mozdult-e meg izmaimban.

Zsögön többé sohasem feleltetett. Mindig jó jegyet kaptam. S amikor utolsóéves képzős koromban el akartak buktatni, ő árulta el nekem a konferencia titkát, s ő volt az, aki biztatott, hogy ne hagyjam magam, hanem jelentsem a püspöknek a történeteket.

De nagyon sok víz folyt le az Olton, amíg a tanítóképzőben az utolsó évig eljutottam. Első és második gimnáziumban sehogy sem ment a latin a fejembe. Hogy a fenébe is vegye be az ember a latint, amikor olyan remekül lehetett azalatt

tornászni, no meg rómázni (pitykézni), büzőzni. Láttam, hogy aki jól tud szaladni, egy sem bújja az iskola padját. Ha csak annyi időnk volt, azt almalopásra használtuk fel. Kiszaladtunk a Somlyó hegyére, télen ródliztunk vagy síztünk. Egy darab deszka vagy egy kerítésléc megtette a szolgálatot, iszánkodtunk. Szaladtak a napok egymás után, s egyszer csak ránk köszöntött az év vége, a bukás, az ismétlés. A jó rajz, a kitűnő ének, a jó torna — ennyivel maradtam. Csak úgy hemzsegett az elégtelen, ez az istentelen szó az értesítőmben. Olyan undorral és megvetéssel néztem végig, mint akit ebben a pillanatban ítélték halálra ezzel a bűdös, mérges gázzal, amire az van felírva: „elégtelen”.

*

Nagysomlyó! most szemtől szemben állok veled. Nézem évente többször színt váltó ruhádat. Nem érzékenyedem el, hanem erőt mértek belőled. Te, Csíksország fiú-párnája! Téli ruhádat te cserélted fel a tavasz üde palástjával. A nyár mély zöldjéből az ősz semmit sem hagyott. Kincseidből kifosztottan álltál ott minden ősszel, hogy még egyszer, utoljára az őszi színekben éld ki magad, s a piros minden változatában hullasd el véredet. Mikor a tél előszele végigsuhant rajtad, úgy álltál ott, mint egy vérbe bukott rőt szakállas isten. Tar fejedet végigszáguldanak a fagyos szelek. Szemed meg sem rebben, szájadon sem szólal meg panaszos hang. Birtad. Kibírtál mindent, amíg meg nem érkezett a tavaszi fuvallat és újra zöldbe nem öltöztette pompás termetedet. Bemásztunk torkodba, hajadba, gégedbe. Hátadon tüzet rakunk. Együtt daloltunk a rigókkal. Te sohasem panaszkodtál. Mindent eltűrtél.

Nagy útról vagyok visszatérőben. Feléd fordulok. Hálás tekintetem téged keres: a beszédes szótlant.

Hálás fiad térdet hajt előtted, s ölödben pihenteti meg dőrütötte, kopasz fejét. Tégy vele, ami jólesik!

*

A nagy udvar közepén csak úgy rittygett nyolcágú ostorom. Reggel, amikor felkeltem, már ott hevert két vadnyúl a tornácon vizesen. Kakas kerülgette begyesen az ismeretlen állatokat. A két kopó nem vette le szemét a zsákmányról.

Bérüket vártak. A két ökörfogat megérkezett a szántásból. Mire felkeltem, az udvar már benépesedett.

Éjszaka sokszor felébredtem. Olyankor nem merem elaludni. A magányos fekvés, az egyedüllét mély gondolatokra adott alkalmat. Mi is az a sötétség? Jött az este, kigyulladtak a csillagok. Ott voltak a nagy fák, a közeli erdő. Titokzatos az egész világ körülöttem.

Néném hirtelen meghalt. A kutyatartóban, a szekér saroglyájában mentünk haza. Hanyatt feküdtem a jó szénában, s úgy döcögtetett a szekér Zsögödre. Ezen az úton néztem először szembe a halállal. A csillagos ég mélységes titka borította rám köpenyét, s azóta sem hagyott el soha. Elkísért, bármerre mentem. Ha felnéztem a csillagos égre, ismerősökre akadtam: a Göncölszekérre, a Fiastyúkra, a Szent Péter pálcájára. Ha a sötét éjszaka csendjét távoli hangok zavarták meg, a sátramból kiléptem, s tekintetem mindig a sarkcsillagot kereste. A szél hangja megannyi muzsika; Beethoven ismert dallamait zengte fülemben.

E végtelenség csöndjében jelent, meg ő, akit csak törvényeiben, a megfoghatatlanban lehet megközelíteni.

*

Nyakamban földig érő hátzszak, oldalamon ötvenméteres ruháskötél. Nagybátyámmal nyereg nélkül üljük meg a lovat. Utunk verőfényes domboldalakon visz. Nagyapám örökségét osztjuk. Három... négy... tíz... Kihúzzuk a kötelet, cöveket nyomunk a földbe. Egyre inkább izgat a fizetségül ígért vadászsákmány.

— Emre! itt vad járt. Ereszd el a kutyákat.

A kutyák mindjárt nyomra akadnak. Pár perc múlva már ugrik a nyúl, s nagy dörgetve robog el mellettem. Ijedtemben, izgalmamban a puskát mégis elsütöttem. A nyúl elesett, de pofámból, fogamból jött a vér. Odébb nagybátyám röhögött rajtam. Ha magam vagyok, nem is merem elsütni ezt a behemót puskát.

A szokásos vadász-felavatást, némi seggreveréssel, minden szertartás nélkül megejtettük. Utána hozzáláttunk a szalonnapirotáshoz.

Körülöttünk a három kutya, arrább a kiterített nyúl. A nap már magasan jár, a füst az erdő felé úszik, ahonnan a nyirkos, hideg levegő még javában áramlik ki. Gyönyörű

kép. Lefekszem a gyepre, s elfelejtek minden fáradságot, még talán véresre lovagolt fenekem fájdalmát is.

Este, nem mondom, volt ugyan nyögés, de az első elejtett vad izgalma mindent megért.

*

Később már magam jártam nyulászni három jóbaráttal, három vadászkutyával.

Gabonakereszteket osztottunk. Fölöttünk vadgalambok húztak el. Furcsa látvány lehetett. Nem voltam több tizenkét-tizenhárom évesnél. De már a vadászat szenvedélyétől megfertőzötten néztem a vadgalambokat.

— Estére jó volna nyúlpaprikást enni — mondja nagybátyám —, ha már nem lenne galamb. A tarisznya a horgasinamat verte. Csak úgy repültem a hegyoldal felé az erdő irányába. A kutyák szíja a kezemben. Ahogy az erdőhöz érek, elengedem a kutyákat. Alig telt el egy pár perc, s máris felverték a nyulat. Hangjukat a szomszéd hegyoldal felől hallottam. Éppen készenlétbe helyezkedem, amikor mintegy száz lépésről jön szembe velem a nyúl. Lassan felemelem a puskát. S akkor ... a bokor másik oldalán két csendőrkalap tolla lebben meg. Egy pillanatra mintha gyökeret vert volna a lábam, de a következő szempillantásban már az erdő bozótjában szökött az ifjú orvvadász. Messzire nem jutottam, kimerített a nagy ijedség, a szaladás. Bevágódtam egy sűrű bokorba, s mozdulatlanul vártam a végítéletet. Szuszogás közeledett, s egyszer csak elszalad mellettem az egyik csendőr.

Szürküldött, amikor elhatároztam, hogy megmozdulok. Hajam az időközben rácsepegett fenyőszuroktól a fához ragadt. Öreg este volt, mire a család nagy öröme hazavertődtem. Miska öcsém, aki még csak szagolgatta a vadászatot, tágra nyílt szemmel hallgatta az izgalmas vadászskandót, s megkönnyebbült, amikor a szerencsés befejezéshez értem.

*

Lassan alakította ki az idő a művész gazdasági politikáját. Mert ki volt az a vásárló, akinek kép és művészet kellett? Hogyan is álltam a palacsinta- és az osztályrajzokkal?

Edna H. H.
1931

Edna H. H.
1931

Igen, ez volt az első cserekereskedelmem, mégpedig a kényszer és szükség hatása alatt. Igaz, ez nem volt lelki kényszer, ami képeim eladása során gyakran előfordult. Egy nap alatt elkészítettem négy-öt rajzot, s a tehetséget felváltottam palacsintára.

Egy nyáron a Tölgyesi-szorosnál voltam; akkor már komolyan próbálkoztam olajjal. Nagybátyámnál vendégeskedtem, ott sok alkalmam volt komoly festmények szemlélésére. Felesége bécsi nő volt, mégpedig festő és fővadászmester. Ha nem is kötöttek le nagyon az akvarelljei, barnában tartott tirioli tájai, első látásomat kétségtelenül egyengették.

Ennél sokkal elevebben él Lujza néném emléke, aki ennek a vad kölyöknek, aminek engem tartott, ha nem is mondta, személyesen figyelte minden munkáját.

Két tájképemet — ha nem is éppenséggel a műgyűjtők — megvásárolták. Kép kellett a falra, s mert lány is volt a háznál, hosszas keresgélés után a szülők kellő gonddal választották ki a képeimnek megfelelő helyet. De ezt a vásáromat már megelőzte a Zsögöd-fürdő táját ábrázoló képem.

A fürdő tulajdonosa volt életem első mecénása. A húsz pengő forint kifizetése után nagy elragadtatással mutogatta a nem éppen műalkotásszámba menő képet. A húsz pengő forintot megmozdítottam, s egy rend ruha, egy kétsövű puská s némely festék futotta belőle. Ezek életemnek mind igazán nagy eseményei voltak. Így erősödött meg hitem a művészetben, így kezdtem lábra kapni.

Ezen a helyen emlékezem meg arról az öreg barátomról, aki később olyan nagy elérékenyüléssel fogadta első kolozvári kiállításomat. Ő volt az, aki a kiállítás érdekében állandóan jött-ment, s olyan dologban is a segítségemre sietett, ami már erejét meghaladta.

*

Hétévi budapesti tartózkodás után visszahúzódtam Zsögödre. Meg kellett állapítanom magamban, hogy nem nekem való világ az az aszfalkultúra. Mihelyt 1922-ben megnyílt a határ s utazni lehetett, bár megviselt idegekkel, megérkeztem Zsögödre. Elég volt a sok megaláztatásból, nyomorból, éhezéssel, fázásból, csalódásból, szerelemből. Nem tudtam felfelé nyalni, megalázkodni. Inkább pontot tettem az egész városi életre.

Az Olt vize, a gyönyörű tájak hamar lemosták a rám rakódott szennyet, piszkot. Egy év eltelte után egészen új emberré váltam.

Már hét éve szobámba visszahúzódva éltem magányos életem. A családommal is alig érintkeztem.

Szegény anyám! Sokszor vettem észre különös nézésén, hogy szemében gyanús vagyok, úgy ítél meg, mintha valami baj lenne velem.

Heteken, hónapokon keresztül hallgattam — akkor zúgott keresztül rajtam az új élet szele. Utat engedtem neki, hadd száguldjon. Idegeimen csak úgy viharzott valami csodálatos feszítő erő.

Egyszer megjelent nálam Bicsérdy, a vegetáriánus apostol. (Vajon hova lett azóta ő, és hova lett azóta tanítása?) Amikor előszedtem s megmutogattam neki rajzaimat, ez a nagy, kemény, szép szál ember kitérte karját, s azt mondta:

— No, még ilyent nem láttam. Hű, az áldóját! Hisz ez ilyen meg olyan.

Nem szédültem meg a dicsérettől. Hiszen alig telt el egy pár nap a szomszédasszony rosszálló bírálata óta:

— Nagy Bálint is taníttathatta a fiát, mert ott kucorog az utca végiben s rajzolgat.

Nem, sem a dicséret, sem a bírálat nem nyugtatott meg. Az apám is kezdett szorongatni. Már három éve, hogy itthon vagyok és sehol semmi.

— Hát, fiam — jön egyszer hozzám —, én taníttattalak, ahogy tudtalak, most már ideje volna, ha felszabadítanál a tartás alól.

Akkortáiban üresedett meg a csíkszeredai gimnáziumban a rajztanári állás. Én azonban az igazgató nagy csodálkozására visszautasítottam. Azt mondta, ő még ilyent nem látott — szegény. Engem azonban más dolgok izgattak. Külföld: Olaszország, Németország, Franciaország, London... meg kellene nézni, mi van ott. De hogyan?

Éppen akkor csak úgy hullott a patyolatfehér hó, rajtam pedig átáramlott a tiszta, oxigéndús levegő. Asztalomon pipák, dohány.

Merészet gondoltam, s mindent kirepítettem az ablakon. (Vajon mit is gondolhatott a sok holmi megtalálójja, ki lehet ez a bolond, aki egyetlen hangulatára szertedobálja holmiját?)

Vagy elhagyom a cigarettát, vagy meghalok — gondoltam magamban. — Ki mindennel, ami lehúz, ami uramban akadályoz.

A belső égés zsarátnoka égetett. Fájt mindenem.

Mintha előttem vibrálna Olaszország. Felgördül a függöny, s látom utamat, látok mindent. Megvillan előttem a cél... Aztán a redőny leszakad. Megdermedt valami bennem. Olyan lettem, mint az acél.

Egypár próbálgatással bejártam Erdély nagyobb városait. Kiállítottam anyagomat, de az egy erkölcsi sikeren kívül sokkal nem dicsekedhettem. Sajnálattal kellett megállapítanom, hogy a művészek a kiírt árnak még a feléért is képesek voltak odaadni a képeiket.

Az alkudozáshoz szokott közönség azt hitte, hogy én is úgy szoktam.

— Kölcsönpénzzel — a fene tudja, hogyan — szédelegtem vissza eladatlan képeimmel Zsögödre.

1926 körül lehetett Brassóban a második kiállításom. Ez már a Redoutban volt, nem a Klingsor szűk helyiségében.

A kiállítás már sok sikerrel indult. Először Kimm Frigyes írt cikket, Eder pedig csak úgy hozta a szászokat: „No néz-zétek, ez igen, ilyent vegyetek!”

Otto Witting, későbbi jó barátom, mecénásom, csak amúgy lázította a közönséget. A nagy vaskereskedők, posztógyárosok, egyszóval a tőkések felvonultak a kiállítás megnyitására, a bemutatóra. Az a pénz, ami négy-öt gazdag, tőkepénzes embernek a zsebét nyomta, estére már az én zsebembe vándorolt, s alig egy hét múlva már utazhattam Budapestre, onnan pedig tovább, szívem vágya szerint Olaszországba.

Ettől kezdve az élet nem tartogatott számomra megoldhatatlan problémát. A vegetáriánus koszt, a pénz, a cigaretta, a ruhakérdés, sőt még a nemi kérdés is egészen másképp oldódott meg, mint amilyen bonyodalmakat támasztott azelőtt. Mintha kirepült volna az ablakon mindén, ami régi, s egy új ember, életének új batyujával indult volna el eddig járatlan útjára. S hogy útja merre fogja vezetni? Batyuja űzi, hajtja útján, s ez a batyu elkíséri a bölcsőtől a sírig.

*

Bécsben várt a húgom, aki akkor színésznövendék volt, Kationa Gyulával együtt.

A húgom, Tauber Mária s növendéktársai mind csodás fehérnépek. Végignézttem őket, amint az iskola széles lépcsőjén jöttek lefelé. Azt hittem, angyalok szálltak le az égből vagy akár Filippo Lippi képéről. Volt közöttük egy fekete hajú, kissé sovány, sárga arcbőrű spanyol leány. Engem talán még nála is jobban érdekelt egy bihari magyar leány, akiről úgy vettem észre, mintha belém akarna kapaszkodni. Szegény teremtés nem sejtette, mi lehet ezzel az emberrel, aki előtte is begombolkozott. Fél lépés távolság mindig megmaradt köztünk. Egy szép napon aztán eltűntem Bécsből, s Velencében vártam a kikeletet.

Mikor Bécsből elindultam, úgy véltem, hogy Olaszországban már a tavasz vár, s én ahhoz is öltöztem. Ruházatom különben is igen egyszerű volt: térdnadrág, kockás, rövid ujjú ing, bakancs és rövid felsőkabát. A gyenge öltözethez hozzájárult még bécsi kimerültségem, amit a nagy csavargások, a nagy képanyag s az egyiptomi muzeális kincsek állandó kutatása váltott ki. Még este sem pihentem, akkor is útban voltam, hiszen az este volt a színház és a vacsora ideje.

Egy reggel negyvenfokos lázra ébredtem. Húgom hiába érdeklődött utánam, nem tudta, hol vagyok, s rám sem akadt addig, amíg az igazgatónak meg nem üzentem, hogy súlyos beteg vagyok. Az ódon, hideg falak között felszedett betegséget, akár az elázott kutya, a meleg velencei falak között gyógyígtattam. S ezek között a meleg falak között akadtam rá számos honfitársamra.

Olaszországi utazásomra eléggé fölkészültem. Varga Nándor Lajos barátom is, mások is jártak már Olaszországban, s jól ismerték az ottani dürgést. Sürgősen hozzákezdtem a jegyzetíráshoz s az olasz nyelv tanulásához.

Ó, ha tudnátok, milyen szívesen tanítanak az olaszok! Hogy kiszolgálják, különösen ha még egy kis pénzt is ki néznek belőled!

Már az Alpokon átkelve, a Pó síkságán barátságosan fogadják az utast a dombok szőlőművelésének képei.

Éjjel robogott a vonat a tenger fölött Velence felé. Elszorult a szívem. Ablakhoz szorított fejjel lesem a káprázatos fényáradatot. Feltűnik Velence. Végre látom a várost, amelyről annyit olvastam. A Borgiák, Mediciek, Marcus Aurelius, Benvenuto Cellini, a renaissance, Michelangelo... Teremtő

Isten! Mi minden cikázik agyamon át! Lassít a vonat. De szívesen mennék tovább! Ha nem kellene kiszállni.

Hogyan is kezdjem el? Hová, merre lépjek, hol is van az az Elizabeth szálló?

Olyan fény fogadott, hogy még a tűt is megláthattam volna a földön, ha annak a sok portásnak az egyenruhája nem kápráztatja el a szemem. Az állomáson a vendégeket váró portások fényes sorfala között vonultam el hátizsákkal és kofferemmel, miközben mindenik portás szállodájának nevét kiabálta.

Jegyzetemben ez állt: felcínónak — hordárnak — csomagot ne adj. Elvegyültem a tömegben, s a vaporettóra — hajócskára — ültem. Amint a vaporetto a Canale Grandén elindult, elkezdtem gondolkozni: Hol is kell nekem kiszállnom? Egyszer csak hallom: „Piazza San Marco”. No, ez az. Alig szállok ki, már ott van mellettem egy hordár, s fel-

ajánlja segítségét. Erős tiltakozás után szabadultam meg tőle, s továbbhaladtam, mint aki tisztában van a helyzettel. Amikor kezdem egyre inkább szemügyre venni a tájat, arra döbbenek rá, hogy az sehogyan se akar hasonlítani ahhoz a Piazza San Marcóhoz, amelyet én fényképekről már olyan jól ismertem. Hű, a dumnyezóját! Leteszem a csomagot. Letörölöm homlokomról a verítéket. A szívem jobban vert, mint amikor téged öleltelek át, édes Ildikó.

Lecsendesedtem végre, „mint aki halkan belelépett”.

Úgy látszik, a hordár ismerte az ilyen magamfajta, mondhatnám zsögödi világiárokat, mert megfogta a csomagomat, s elkérte a címet, hogy odavezessen.

Velence képe úgy forgott előttem, mintha moziban lettem volna. Kissé nyugtalanított egyszer a zajos utca, máskor a keskeny sikátor vagy a diákcsoportok énekegyüttese. Emitt egy tér, amott megint egy lagúna. Világosság, sötétség, csend, hangzavar váltogatták egymást. Végre megállunk az egyik ház sarkánál. A hordár meghúzza a kongatós csengőt. Távoli mély hangú magyar szót hallok: „Nem hallod, Maris? Csengettek.” Egyszerre oldódott fel bennem ez az elátkozott, rejtelmes, bizonytalan út, mint aki jó szagot érez, vagy ismerős helyre ér. A vendégfogadó tulajdonos üdvözl. A háborúból maradt itt, és berendezkedett vendéglátásra.

Végre leülhettem a néhány hétre szóló ágyam szélére.

Bár álmos voltam, nem tudtam mély álomba merülni. Valami ismeretlen víz locsogása, később egy trió szerenádjá mindegyre felzavart. Később ragadott el a mély álom. Az ablak rácsa már nyirbálta a napsugár fénynyalábjaikat, amikor az emeleti szobába felszűrődött utcai zajra felébredtem. A kíváncsiság annyira furdalt, hogy hirtelen kiugrottam az ágyamból, az ablakhoz siettem, és felhúztam a rolót.

Ez volt aztán a kép! Alattam a lagúna. A mintegy ötméternyi csatorna tele fel- és lefele közlekedő csónakkal. A víz nem volt éppenséggel tiszta, s folyásának irányát a narancshéj és egyéb szenny mutatta. Kissé fennebb kikötte áll egy csónak. A hangzavar amonnan, a piac felől érkezett. Mint akinek a világon a legjobb dolga van, nekivettem mellem a napsütésnek, s élvezettel nyújtóztam ki magamból a fáradtság és pihenés emlékét.

Miután elfogyasztottam a ropogós, hosszúkás zsemlyéből, egy pohár tejből és két narancsból álló reggelimet, engedtem

a házigazda kíváncsiságának, aki azután bemutatott a hozzá hasonló céllal járó ismerőseinek.

Egy térképre és a jó szerencsére bíztam magam, s útnak indultam a város megnézésére. Igaz, most nem úgy indultam el, hogy Velencét felfedezzem, mint amikor 1916-ban Budapestre mentem.

*

Akkor bizony majdnem egy hónap telt el, amíg kijutottam a Duna-partra, olyan lassan ment a hódítás. Lassan, de bizonytalanul jelentem meg a Duna-parti kiosk előtt, ahol, pont a budai vár alatt, hosszú sorban helyezkedtek el a szobrászok műtermei. Kezdem olvasni a neveket. Rápolthy Lajos, Lux, Roth, Istók János neve áll egy-egy névjegyén. Megtörlöm a lábam Istók János ajtaja előtt. Amint le-fel nézelődöm, mindenféle szobrot látok az ablakon keresztül. Kopogok, s utána mindjárt Istók János kövér, alacsony, vállas, köpcös természetével állok szemben, akinek egyik ujjja csunka. Elmondom, hogy Csíkből jövök, szeretnék tőle tanulni, nem venne-e fel engem tanítványának.

— Sajnos, nem foglalkozom tanítással, de próbálja meg, székely barátom, Rápolthy Lajosnál, neki vannak tanítványai.

Budapestre jövetelem persze nem volt éppen olyan egyszerű. Nagy készülődés, kudarcok, iskolából való kicsapás s a háború előzték meg.

Famíliámban ott bujkált a művészet utáni vágy. Egyik nagybátyám mint hegedűs kínlódott. Veszedelmes láblövése és három gyermekének gondja is elég lett volna, de szegénynek a rossz lába mellett a három gyermek, az aszódi javítóintézeti tanítóság s beteges felesége jelentette az életet. Tőle kaptam mégis a legtöbb bátorítást arra, hogyan igazodjam el az életben, mit csináljak, hogy művészetem töretlenül fejlődjék s hogy a művészet töretlensége mellett merről kerüljön elő a betevő falat.

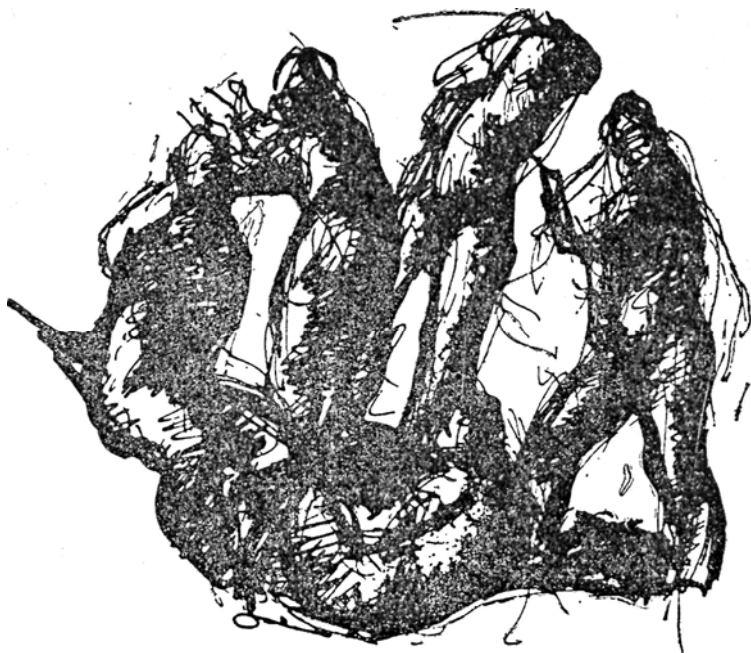
Hát igen, nemcsak igével él az ember. Igaz, volt idő, amikor csak az igével éltem, s a hitemmel, ami mindennél nagyobb volt. Hiszen Kőrösi Csoma Sándor élete mutatott példát előttem, aki hogy célját elérje, mindenről le tudott mondani, s amit én csinállok, az hozzá képest semmi. 1927-ben kevés híja, hogy neki nem vágtam egy keleti utazásnak, a

nyelvismeret és nyelvérzék hiánya, s Tóth István világcsavargó gyors tüdővész halála akadályozott meg, amikor már készen állott az utazásra egy kóberes öszvérfogat rézkarcgéppel felszerelve, s amikor már zsebünkben volt az induláshoz szükséges pénz is.

Tóth István... no milyen kútnál... egy erdővágás szélén, a bárcázóháznál ismertem meg. Én még árkon-bokron mentem keresztül, mikor ő már több kilométernyi távolságról kezét kalapja ellenzőjére téve figyelte, hogy közeledem feléje. (Útközben furcsa figurával találkoztam, aki egyik zsákjában hosszú vesszőket, másikban pedig csiripelő madarakat tartott. Ezekből a jelekből sem volt nehéz kitalálni, hogy ez a haver közönséges csízfogó.) Pista nagy, égő kék szeme még most is világít felém. Jóságos barát szeme volt ez, nem sokáig világított nekünk, s a kialudt szempárral hamvadt el írása is, tudása is.

Hány ilyen kortársam, barátom indult él a nagy úton, hogy a „kis Értől” eljusson a „nagy Óceánig”. Hányan feküsztek jeltelen sírotokban, s már csak a porotok van ott is. Magam még itt vagyok, még írok, talán helyettetek is, talán magamért, talán hazámért.

Az a kérdés, hogy hol is kezdjem, mit is csináljak, mit is tanuljak, bennem akkor még nem vetődött fel világosan. Rápolthynál agyagot vettem, s elkezdtem a mintázást, először életemben. Igaz, ezt megelőzően megegyeztünk a havi díjazásban. Hamarosán belátta azonban, hogy nem sok reménye lehet tőlem valamit is várni. Harctéri szolgálatom után kapott hathónapi szabadságom idejére mentem Pestre, kevés pénzzel, ami ráadásul nem is tartott sokáig. Hazulról nem kaptam támogatást, s mindezek tetejébe közbejött a menekülés Csíkból, ahol mindenünk tönkrement. „Valahogy csak lesz” jeligére beálltam Dr. Csapoldiékhoz nevelőnek. Mondhatom, szép kis foglalkozás. Három hónap után önállósodtam. Nem mondtak ugyan fel, hanem késői hazajöveleim miatt egyik alkalommal levelet találtam asztalomon, ami így szólt: „Ekkora tehetség miért pazarolja el életét a bizonytalan éjtszakában.” Nagyon restelkedve olvastam a levelet. Másnap, mikor Csapoldi néni beeresztett a lakásba, könnyes szemmel fogadott, s ez annyira elkésérített, hogy más szállásra mentem, a gyerekek nagy fájdalmára s az egész család nagy bánatára. Ha most visszagondolok, meg

kell állapítanom jó szándékukat: segíteni akartak rajtam pályám kezdetén.

Az éjszakai kimaradásoknak sok csínja-bínja van. Énekeltem, füttyültem (csak éppen nem a világra, mert egyelőre ő füttyült rám) és táncoltam. Ez volt ugyanis átmeneti foglalkozásom, ha nem szobrászkodtam vagy nem tanítottam. Az utóbbi nagyon kevés időt foglalt el, mert a tanítás leckekérdezésből állott, ami után eldiskuráltam a fiúkkal.

Volt még Rápolthynak egy növendéke, sovány, magas, fekete hajú szépség. Egy-két agyagdarab társaságában gyakran maradtunk magunkra. Nem kellett sok idő ahhoz, hogy fülig szerelmesek legyünk egymásba.

A leány édesapja minden vasárnap vagy szombaton a „Ráb”-ban vacsorázott társaságával. Egyszer engem is elvittek. Ettől kezdve lábam gyakran járta a csürdöngölőt a szomorú fülű társaságban.

A leányzó álmából felsikoltva a nevemet emlegette.

A leány apja rajta csapott. Megkérdezte, mi történt közöttünk.

Ma már annyira mélyen fekszik ez az emlék, hogy amint tollam a papírt szántja, nem tudom hiánytalanul felidézni. Nyaralni vitték a gazdag rokonok, hordozták ide-oda, táncoltatták, társaságba vitték. Hiába hajtogatta, hogy „jó fiú, nagy művésziséget”, „gyenge parti”-nak találtak, s nem lett ásó-kapa a választónk.

Nemsokára Stróbl-növendék lettem az Epreskertben. Az epreskerti szobrásznövendékek — Jakits Bálint emlékét idézem itt — toronymagasságban álltak fölöttem. Az Epreskert művészi élete, a modellek közötti viszony egyre inkább nyitogatta a városba került falusi fiú szemét. Hamarosan végleg elhatározta magam az első lépésre: meg kell tanulnom rajzolni, hiszen ez az alapja mindennek, enélkül nem lehet továbbhaladni. Addig nem tudok mintázni, festeni, amíg ez az alap nincs meg. Beiratkoztam hát a képzőművészeti főiskolára.

A rajzzal előről kezdtem a tanulást, ez alkalommal azzal a különbséggel, hogy mondanivalómhoz nekem kellett az anyagot összegyűjtenem, a szavakat, a mondatokat olyan egészbe önteni, hogy szándékomat, érzésemet kifejezzék. A vonal törvényei, a síkok, a kompozíció, a szemléltető vezető irányok, a mindent átfogó és beborító színek, a tónus, a fények egymás közötti eligazítása s nem utolsósorban a művészi feladat megoldása mázsás súllyal feküdt a mellemre. Éjjel-nappal dolgoztam, faltam a könyvet, a zenét, s róttam az iskolát. Most láttam meg, mi mindent kell pótolnia a Csíksomlyóról elszalasztott diáknak. Kollégáim az utcáról játszva szedték fel tudásuk nagy részét, nekem pedig mindenért meg kellett küzdenem. Sokáig nyugtalanított társaimnak ez a fölénye. És mégis mindennek eljött az ideje, hisz nem is volt olyan lehetetlen őket utolérni.

A könyvtárostól kaptam kölcsön Michelangelo rajzainak reprodukcióit. Átlapozásuk után nemcsak elszédültem, de mérhetetlen nagyságuk kétségbeejtett. Ma is elevenen élnek bennem *Utolsó ítélet*ének rabszolgái, prófétái, az egész keresztény vallás megszemélyesítése. Hallatlan akarattal kivetített, megteremtett *Ádámja*, a *Kelj fel és járj* mélyen megrendített.

Megrettentően húzott végig gerincemen az érzés: No, Isten, hól vagyok én?

Egy Koszta-kiállítás után eltévedtem az utcán.

Ezek a mestereim, akikről később még megemlékezem, útítársaimul szegődtek, s kartón fogva vezették a megszendült fiatalembert a művészet ködös világán, a pokol tornácán keresztül, akár Vergilius Dantét, s még most sem lehet tisztán látni, hol fog kikötni.

Az Epreskert kívülről elvarázsolt műsataánya benyomását keltette, belül pedig duzzadtak a nagy művészmellek. A szent berek azonban elég gyorsan hervasztotta el a termést nem ígérő babérokát. A modellek néha pucéron sétálgattak a szelídített számár hátán, de nem volt ritka a Benczúr- és Stróbl-villák alatt a jóllakott kecske hangja sem.

Itt volt a számkivetett művészek tanyája, ahol egy kora reggeli látogatás többet ért minden más látványosságnál. Barcsay Jenő — Nyenyő —, aki dupla fekete szakállat viselt, olyan takarófélebe bugyolálta be magát, amelynek múltját meg lehetett állapítani ugyan, de jövőjét már nem. A piszok színeinek sokasága ritmusban himbálta a férfiszagot, miközben némelyek számárorordításhoz hasonló dialektusban énekeltek az azelőtti estén hallott operarészletet. Volt bőven humor az ifjúságban, s volt szív is, ami hamar ellágyult.

Nekem csak később lett részem ebből a menedékházból, igaz, nem ilyen kedves pajtások között. Szállásom az Izabella út 65. szám alatt a negyedik emeleti műteremben volt, s ebben a fűtetlen teremben laktunk két évig Vargával, s aludtunk abban az, egyetlen ágyban, amelynek rugói nem akartak engedelmeskedni, s ha történetesen rosszul fordultunk, alaposan megszuráltak. Ha nem egyszerre fordultunk, a művelet vagy nem sikerült, vagy egyikünk menthetetlenül lekerült a földre. Ennek a szíami ikres hálásnak még ma is őrzöm egy rossz álomlátás folytán bekövetkezett szégyenletes emlékét. Lajinak sohasem szóltam, de magam ma is resztelkedve gondolok rá.

A forradalmi eseményeket itt éltük át, s nagy érdeklődésünk néha aktivitásba csapott. Ekkor festettem meg éhező önarcképeimet.

Sokszor kerültem haza üres hassal. Hányszor fordult elő, hogy még egy pohár vízzel sem kínált meg senki! Ilyenkor leültem az ágy szélére, tenyerembe rejtettem fejem, s azon sopánkodtam, hogyan is lesz ez így.

Ócskás! Ócskás! — be jól ismerem ezt a száraz gramofonhangot. Mindössze egy cúgos cipő, egy piros csíkos fekete

tiszti nadrág, egy zsakett és egy barna mikádó bőrbéléssel — ez maradt a ruházatom, a többi mind az ócskáshoz költözött. Ilyen körülmények között és ebben a ruhában indultam be a kecskeméti művésztelepre, ahol ösztöndíjat kaptam. Az ösztöndíj ingyenes műtermet, lakást, kosztot és modellt jelentett. A műterem melletti szobában egy zsidó család lakott, az segített néha-néha rajtam, de ők sem tudták, hogyan is állok valójában. Gyakran látták megfordulni nálam az ócskást, s ebből nem volt nehéz kitalálni, hogy baj van Köpecen.

Egy este, amint a közös előszobán átmentem a műterem felé, egy fazék párologó pityókat fedeztem fel. Nem tudtam ellenállani: kivettem kettőt a fazékból, s soha el nem felejtető étvággal fogyasztottam el. Emlékezzél, ember!

De a mély dolgok hallgatnak, legalábbis nem mindenkinek szólalnak meg.

Napi öt-hat órát dolgoztam az Andrassy út 71. szám alatt a második emeleten levő műteremben. Ide csak később kerültünk, amikor az iskolából a kórházat kiürítették. Addig a Rudolf rakparton volt a műtermünk, ahol kb. nyolcan-tízen zászlósi vagy hadnagyi uniformisban, ritkábban polgári ruhával felemásul kevert öltözetben dolgoztunk. Varga ezüst cérnával vetett foltot szakadt nadrágjára. Hogy virított, te Laji, a mellett a nadrágod mellett a jó sárga katonacsizma! Mi azonban kicsire nem néztünk, szakadatlan munkában éltünk, úton-útfélen rajzoltunk. Felejthetetlen napok! Vajon hol vannak az akkor festett képeim?

Életünket később bátyám mentette meg. A Farkasréti temető melletti kocsmárosné leányának udvarolt, s mellékesen mint beszerző szerepelt. Némi aprópénz járt hetenként, esténként a vacsora mindennapossá vált.

Az élelmiszer gyalogösvényen jött Budakeszi felől a jó borral együtt — statárium járt akkor érte. Még ételt is nehezen lehetett fogyasztani.

Élég gyorsan mindennapossá vált a művésztársaság kivonulása. Nem mindennapi látvány volt, amikor egymás mellett láttuk mendegélni a kétméteres Rápolthyt a másfél méteres Jakitscsal, hiszen gyalog kellett mennünk, nehogy a rézségesség miatt statárium elé állítsanak.

A bort az asztal alól ittuk meg, s egy őr állandóan vigyázott.

A hazaindulás fölöttébb humoros volt. A fél liter erős bor meghatott mindnyájunkat, s amikor a hatalmas Rápolthy meg akarta ölelni Jákitsot, s ez utóbbinak feje fölött karja ölelés nélkül záródott, kitört a röhögés. Nevetgélés, börtorkálás közepette haladtunk el a Citadella mellett az Angol kisasszonyok iskolájánál, s mire eddig elérkeztünk, rendszerint ki is józanodtunk. Ma már annak a résznek a képét is teljesen megváltoztatta az azóta odatelepített sok épület.

Néha be-benéztem útközben a Derék utca 19. alá, ahol Aba-Novák Vilmos készült hódító útjára. Kegyetlenül fente palettájához a szebbnél szebb színeket, amelyek később világoskékert hoztak számára.

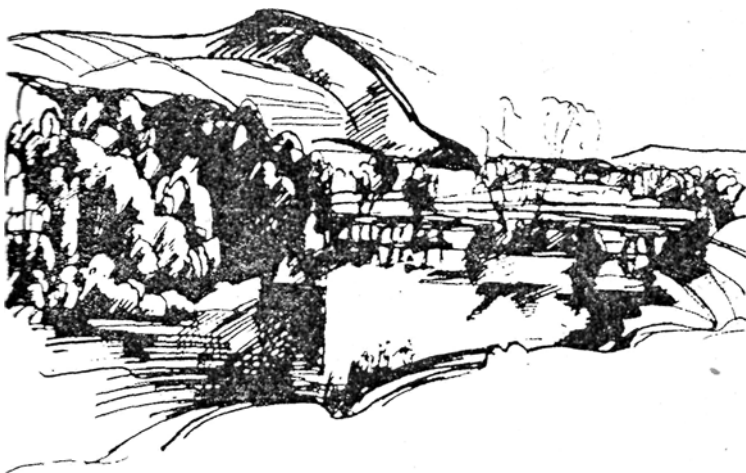
Derék utca 19. szám. Ez Tauber sógorom háromemeletes villája volt, egy felső világítású műteremmel. Szerencsétlennek volt még egy villája, de éppen hogy éhen nem halt a két villa mellett.

*

Csíkсомlyón két gimnáziumot s a tanítóképzőt kínlódtam ki, de csak én tudom, hogy, meg az édesanyám, aki apám elől az intéket mindig dugdosta. Gyalog jártam Zsögödről Somlyóra. Legtöbbször úgy megeresztettem az apostolok lovát, hogy a négy és fél kilométert tizenöt perc alatt leszaladtam. Nagy örömöm telt a futásban — később a háborúban nagy hasznát is vettem: mert bár mindig győztünk, mindig futottunk is. — Ordítás, hancúrozás között mentünk hazafelé, s ha gyümölcs került utunkba, a birtokbavétel után meggyámbászva loholtunk odább.

Minden héten volt sütés a háznál. Az anyám hat cipót süttött, s azt a pincében, tartotta, hogy ne keményedjék meg. Este már be volt csomagolva a másnap ebéd. A városi kölyköket ette meg a fene a cipóm után. Így aztán gyakran cserélt gazdát a cipó. Krémesbélest kaptam helyette, amit én igen szerettem.

Réggel fél nyolckor sorakozott az ifjúság, hogy misére menjen. Ha nem volt nagy hideg, elviselhető volt az a félóra. A mise alatt belenéztem az aznapi leckébe. Nagy hatása volt a templom misztikus fényének, Mária arcának szépsége pedig ma is arra készítet, hogy mindig megnézzem. Az alkotás szépségének tulajdonítható az a sokféle csudáról szóló hír, ami felőle kelt. Érettebb koromban ezt találtam kielégítő

magyaráztatnak a székelység között elterjedt Mária-tiszteletre, amit fokozott a székelységben elterjedt család- és anyaságtisztelet.

Csak itt és ebben tudott a katolikus vallás a ferences barátok buzgólkodására lelkeket hódítani. Mert itt a szerzetesek helyi emberekből verbuválódtak össze, s volt bátorságuk megszervezni a népet tatár és török ellen. Nyomdát alapítottak, kultúrát teremtettek, s így a vallás bizonyos mértékben az élethez kapcsolódott.

Jaj, csak ne kellett volna mindennap abba a hideg templomba menni. Így jár minden, amiből túlságosan sokat kapunk: megszokottá válik, később unalmas, fárasztó lesz. Kerültem is azután a templomot, akár az ördög a tömjént.

Számomra a templom érdekes volt, s imponált az a környező pár épület is, amely Somlyót jellemezte.

Úgy jártam én is, mint a szomszédasszonyom, aki azt mondta, már szívesen enne valami mást is, mint a pityókalevest. Beleuntam én is abba az örökös noszogatóssal járó tanulásba, az örökös templomjárásba, s még a háborúba is szívesen elmentem volna, csak már vége legyen annak, ami megszokott, egyhangú, unalmas.

Ha künt süttött a nap vagy behallatszott a madárdal, nem fogott a tanulás, az istennek sem tudtam odafigyelni a ta-

nár előadására. Fájt a szívem: a szabadságra vágyó falak közé zárt gyermekszív. S ha a múlt idő elhozta az óravégi csengetést, elnyomott lelkem úgy szabadult fel, mint egy bartóki zenei kép után a felengedett meleg, harmonikus hangok.

„Amo, amas, amat”, „der, die, das”, milyen nehezen megy ez az egészséges gyermek fülébe. Mennyivel pompásabb, mennyivel színesebb körülöttünk minden, ami érzékszerveinkre hat, mint az a tanulás, amely pusztán értelmünkhöz szól. Nem azt akarom mondani, hogy a tanulás nem egészséges embernek való. Dehogy. Mindenesetre igaz az, hogy az egészséges gyermeknek nehezebb kiszakadnia környezetéből, hogy átadja magát a számára sokkal inkább elvont ismeretek elsajátításának. Különösen igaz volt ez az én esetemben, hiszen az én érzékszerveim közül sorrendben elsőnek a szemem reagált a fejlődésre, ami pályám szempontjából igen fontos. Mert bizony akármilyen botfüllel senki sem lehet muzsikus, különösen pedig énekes. De mennyivel nyilvánvalóbbá lenne a számos rossz festő silánysága, sekélyessége, ha művészi készségét, rátermettségét olyan könnyen fel lehetne ismerni, mint ahogy elárulja az énekest a hangja.

Háromévi kínlődés után elhagytam Csíksomlyót. Szegény szüleim Gyergyószentmiklóson próbálták továbbtaníttatni a polgári iskolában. Itt legelőször bátyámat kerestem fel, aki egy ideig itt tanult. Székérrel tettük meg ezt az utat, mint később annyiszor. Emlékezetembe idézem Szentdomokost, egy postányira volt, itt ettek a lovak. A vendéglő udvaráról jól látszott a szép márványbánya, tőle balra pedig a baláni mészkőhegy, ami később mai témáimnak izgalmas szakaszát jelentette. S jólesik visszaemlékezni arra, hogy az egyesekői menedékházat, a csíkszeredai Sutában ugrósáncot, Hargita-fürdön pedig a menedékházat saját kezünkkel építettük fel az akkori sovén nyomás idején.

A polgári iskolai növendékek szinte kivétel nélkül mind afféle szellemi jégkárosultak voltak, akár jómagam is. Valamennyinek inkább a szeme jött működésbe s csak azután a torka. Vajna vendéglős fia a dobogó alatt tartotta hazulról csempészett napi adag likőrjét, amit meg kellett kóstolni. (Nem is mondom, hogy utáltam volna.) Hát a hat szebbnél szebb leány? No, én jó helyre kerültem. Csak amúgy dagadt kakasmellem. Itt már nem volt annyi szent szar, békében

hagytak, s fejlődtem is gyönyörűen. Az igazgató tanította a történelmet és a tornát. Minden tornaórán összeeresztett Schramkóval, ezzel a derék gyermekkel, akivel csintalanság-ból mindig kibabráltam. Bánom is azóta.

Apám még lakást is fogadott, hogy minden úgy menjen, ahogy kell. Szabad diákélet, s hozzá a háznál három kislány, ha nem is a Schubert-féle, de közülük a legkisebb éppen olyan nekem való.

A falut, Zsögödöt hamar átugrottam. Cigaretta, egy kis ivás, esti jégpálya... S a szerelem, ez volt a kezdet: a cukrász szép Lenke leánya, a házileány és Izuka, ez a fekete örmény szépség, akinek az ablaka alatt annyszor vitt el az utam, amíg abban a nagy dög szerelemben fulladoztam. Amelyiküket láttam, mindig azt szerettem. A Lenke hosszúkás, fehér arcában volt valami angyali báj, Gizi, a házikislány — amint most rá visszagondolok — talán a Botticelli *Tavaszanak* modelljére emlékeztet, de e mögött a külső mögött egy ördög rejtőzött. Ez a három kislány teljesen kiegészítette egymást, engem pedig igazán lekötött. Ezek körül a szép anygalkák körül keringtem, akár egy ringlispíl.

Igazi ártatlan szerelem volt. A házikisasszony az ablakomban könyökölve nézett az utcára, én pedig lassan közeledtem feléje, s mikor eljutottam közelébe, megsimogattam arcocskáját. És mintha ezzel beteljesedett volna minden várákozás, játékos szemmel mosolygott rám, én meg boldogan álltam odább. A kamasz betyárkodás másutt talált teret.

A tornaterembe fiatal szolgálóleányok kerültek be, a pedellus leányának ismerősei, barátnői. A jó likőr tágította a szabad világot körülöttünk, s egyre gyült a szolgálónépség. A pedellus éles szemét nem kerülte el ez a fejlemény. Amikor aztán egyik alkalommal felírtam a táblára, hogy „Bugyi s Bugyiné”, beárult az igazgatónak. Bugyiné már előbből haragudott rám, mert egy alkalommal jókorát húztam a nagy fenekére.

Lassan tornyosultak a fellegek Emre úr felett.

Sokat alkalmatlankodott a leány körül Schramkó, s ez engem már csak azért is bosszantott, mert ott volt a leánynál minden feneség, amivel foglalkoztam: gőzgép, a sok gyermek-találmány. Egyszer aztán elérkezett a leszámolás órája. Egy este azzal az ürüggyel, hogy szépítő kenőccsel kezeljük, úgy meglápisoltuk a homlokát s arcának egyes részeit, hogy ami-

kor másnap megjelent a rácsos kapu előtt bekötött fejjel, magunk is megrémültünk. Csokoládészínű csíkokból vakítóan fehérlett ki a nem kezelt fertály. Azt mondták, mikor reggel felkelt s az anyja meglátta, majd elájult. Ő aztán lecsillapodott, s belenyugodott sorsába. Sok-sok év után találkoztunk újra, de a számtalan csíny közül csak ezt az egyet vetette a szememre. Nekem pedig ez volt a fájdalmas, mert ha ismerem a lúpsz hatását, sohasem folyamodom ilyen komiszságához.

A szobám bútorzata megszapordott egy ágygal, lakója Schobert kolléga lett, egy irtó nagy lábú, nagy kezű, csendes gyermek, akivel esténként el-elbolondoztunk.

A legnagyobbik házileánynak Kölönte tanárom udvarolt, egy kis termetű, elegánsan öltözködő fiatalember. Ha esténként kinyílt a leányszoba ajtaja, körvonalaiban megjelent a tanár úr sakkozó alakja.

Egyik este, amikor Kölönte nem volt látogatóban, helytelenkedünk, játszunk. Schobert ott járkal fel s alá a szobában egy szál gatyában.

— Te Feri — mondtam —, neked adom ezt a pénztárcát a koronával együtt, ha bemész a leányokhoz így, amint vagy, s ott az asztalnál tisztelegsz.

Ő egyik kezével a gatyá korcát védte a leesés ellen, másik kezében pedig a pénztárcámat nézegette, amit a házifiú is megvizsgált ott a helyszínen.

— Nekem adod?

— Áll a fogadás, de csak úgy — mondom —, ha elmész az asztalig.

Schobert megindul az ajtó felé. Kinyitja. Megjelenik az ajtón túl a két leány s az édesanyjuk arca. Magam az ágyban ülök, s figyelem a gyorsan pergő eseményeket. Schobert két-három lépéssel elhagyja az ajtót.

No, most mi lesz?

A sóbálványhá meredt fehérnépek arcán a hatást figyelem.

Egyszer az alsónadrág megbillen, s csúszásnak indul.

Schobert zavarba jön, a nadrág után kap, veszni hagyja a fogadást, s visszaroohan, az ajtó pedig becsukódik. Éktelen röhögésbe törünk ki a házifiúval. Igen ám, de jaj, most kapok észbe. Hát ki a fene gondolta, hogy ez a lüke bemegy? S éppen a karácsonyi vakáció előestéjén.

Másnap kikaptuk a vakációt, s az egy korona útiköltségre ott volt a pénztárcámban. A nagy kavarodást elkerülendő, elkérezkedtem az igazgató órájáról, s a déli vonattal hazautaztam. Így Kölönte és a család gyilkos szemétől, dühétől egyelőre megmenekültem.

Két hét múlva találkoztam újra Schoberttel.

— No, mi újság?

— Hát én biza jól megjártam. Éppen a könyveket sze-degettem ki az íróasztal alól a vakáció délutánján. Amint fejfel bebújva rakosgatok, nyílik az ajtó. Azt hittem, te vagy, Imre. Még valamit szólok is hátra neked, de akkorra már jöttek a szapora seggberúgások. Hol van az a másik gazember? — Hült nyom. — Na, ha visszajön, jelentkezék, majd elintézem én a dolgát. Ez volt.

Lestem, hogy mikor érkezik el a bejelentkezés alkalmas pillanata. Felkészültem mindennemű kínzásra, aztán megjelentem Kölönte színe előtt.

Néhány bevezető szó után, amelyek közül nem hiányzott az „értelmi szerző” sem, feltette a nagy kérdést: hogyan is volt, miből indult ki ez a csíny. A házifüú meggyőző bizonygatása mellett állítottam:

— Nem gondoltam, hogy ez a marha bemegy, tanár úr.

Az ügy ezzel le is záródott, bizonyára ő is nevetett egyet a dolgon.

A Bugyi feljelentése alapján megindult azonban ellenem a nagy nyomozás. Tanári kar elé idéztek, s ott előkerültek a likőrök, a tornacsarnoki hancurozások és egyebek. Csattant a pof a pálinkás Vajna arcán, s már én is készítettem a pofámat egy-két taslira, de az, isten tudja miért, elmaradt.

Véghatározattal menesztettek az iskolából, de megengedték, hogy év végén magánúton levizsgálhatom. Az igazgató azt is közölte, hogy apámnak levél megy.

Az iskola levele érkezett meg elsőnek. Apám megérkezésekor átnyújtotta:

— Eredj s olvasd el.

Több szó sohasem esett erről a kérdésről. Bizonyára ő is találva érezte magát. Azt sem tudom, mi játszódhatott le bennük, mert sem apám, sem anyám soha nem tett erről semmilyen említést. Én pedig mindennap kijártam a rétre, s ott tanultam. Mert ez az igazi tanterem, ott van levegő, szín,

csend. Soha nem is volt olyan jó bizonyítványom, mint abban az évben.

Bármerre jártam, az igazgató érdeklődése kísért. Talán ő volt az első ember, aki mélyebben belém látott. Nem gyilkolt meg, nem végzett ki, hanem egyengette elég lassan és göröngyösen induló utamat.

Apám több ízben próbált nekem a pályaválasztás kérdésében tanácsot adni. Mivel nem tanultam, kereskedősegédnek akart adni, de nekem arra semmi kedvem nem volt. Közben szájmuzsika, harmonika s hegedű felváltva ment tönkre a kezem között a nagy gyakorlástól. Ezeket mind a keresztapámtól kaptam.

Egyik alkalommal keresztapám meglepett egy család méhvel. Ezzel kimondhatatlanul boldoggá tett. Egész nap ott álltam s lestem a méhkaptár ajtaján át a ki- s bejárókat.

Így léptem örök barátságba az első méhcsalád útján a méhekkel.

A nyári vakáció alatt havasi kirándulásokra mentem, s ezalatt ismerkedtem meg a málnászás, eprészés, mogyorószedés tudományával, a hegyi csűrökben pedig a szénában alvás gyönyöreivel. Néha egy-egy nagy fa alatt szállásoltuk el magunkat, este pedig a tűz babonázott meg. Sokszor egész nap vert az eső, s úgy megáztunk, hogy még a bőrünk is csuromvizes volt. Ha azonban szép volt az este, megindult a hancúrozás a leányokkal, de ez már komolyabb formában. Bizony nem csupán simogatásra ment a játék. Így találkoztam össze a szép molnárléánnyal, aki után úgy jártam éjjel-nappal, mint egy zsebbeli kutya, amíg egy százados fel nem csinálta. Hallák-é?

Rózi aztán — így hívták a szépséges molnárléányt — végleg eltűnt a szemem elől, pedig neki volt a legtöbb köze ahhoz, hogy azt a sok erdős havasi képet megláttam. Mert érte még a pokolba is elmentem volna. Nem volt olyan eső, ami visszatartson a kirándulástól. Nem tudhattam ugyan, hogy milyenek az érzelmei, de fontos volt, hogy jött. S mentünk. Gyönyörűek voltak azok a finom lábszárak, amint felfelé menet a szénáshiuba ellibbent róluk a szoknya.

A felnőttek úgy tesznek, mintha a gyermekszerelemről nem is tudnának, pedig a gyermek néha még ki is oktatja szüleit. Ötéves lehettem, amikor a befüvesedett, bokros hegyoldalban, egy kőbánya gödrében játszottunk. A játék nagyon komoly

volt; család: apa, feleség, „gyermekcsinálás”. Bizony a leánykák felhúzták szoknyájukat, egymás mellé sorba feküdtek, az öt éves apák pedig hitvesi kötelezettségüket teljesítették. És egyik sem halt bele ebbe a játékba.

Első komoly szerelmem egy Magyarországról jött fürdővendég leánykája volt. Rózsás arcszíne, szőke haja, csipkés ruhája és az a vonat, amellyel elutazott, örökre emlékeztessé teszi számomra. A távozó vonat füstjével tovatűnő ábrándokat annyi füstbe ment tervem, érzésem között őrzöm.

Hány napot, hetet élhettem később a vonatban, amint országot-világot bejártam! Ablakából felmértem az ország életét, élő műveltségét. S ha besistergett a gőzös a fővárosba, már nem volt annyira idegen: a vonat ablaka már elem tártá első távlati képét.

A havasra menő szolgálkkal igen nagy barátságban voltam. Több ízben szöktem meg velük. Az első havasi éjjel beleégetődött a vérembe. A titokzatosan suttogó erdők, a szélesre tárt karú, mélykék völgyek, a juhok körüli farkasjárás — megannyi dermesztően új kép. Megfűjják a havasi kürtöt, riasztják a farkast. Ott kuporgok kis bundába belecavartan a földön, távol a megszokott otthontól; idegen szag, idegen

hang és idegen forma vesz körül. Így oltódott belém a havasi élet utáni vágy, a havas szeretete, s azóta is izgatják képzeletemet.

Egyik nyáron — akkor már diák voltam — a hargitai kormosi csángóknál is megfordultam. Két gyönyörű leány hajtotta ki a karámból a megfejt juhokat a legelőre. Az erdőben csatangoltam, ott találkoztam velük. Hamarosan kialakult a barátság. Egy kis kergetőzés, előgyakorlat után majd szétszedett az a két szépséges fehérceled. Olyan erős volt mind a kettő, hogy még nyekkentem, amikor földhöz vágta, nem ijedtek meg akármilyen diáktól.

Estére nagy vihar jött, az ezte-néből mindenki a juhokhoz futott, mert ilyenkor szokta elragadni a farkas a juhot. A tűz körül összecsbolyodott alvó gyermekkel s az egyik leánnyal maradtunk.

A vihar rettenetesen tombolt, a tűz kísértetiesen vékony lángja alig világította meg a szoba egyes részleteit, a tárgyak pedig óriássá nőtt mély árnyékot vetettek a falra, az ágyra.

Ebben a dermesztő hangzavarban a földön kellett volna aludnom. De nem tudtam. Csúnyán kezdett verni a szívem, elfogott az izgalom — igaz, nem a vihar miatt. Lassan megindultam az ágy felé, ahol a leány aludt. Odaheveredtem az ágyra a leány mellé, aki egy nagyon kicsit továbbhúzódott. Ezt arra véltem, hogy itthon van s bebocsátást nyerek. Lassan csúszott kezem lába szárán felfelé, amíg egy vastag ingféle utamat nem állta. A két száj összetapadt. Ez volt a nászom.

Az a vihar, azok a hangok s minden, ami akkor körülvevett, örökre belém vésődött. Reggel arra ébredtem, hogy nyakamat végigsimogatja egy hideg kéz. Ez volt az egyetlen vallomása annak a leánynak, akit azóta többé soha nem láttam. S ennek a hangulatnak meg-megújuló emlékét kíséreltem meg többször a vásznon életre kelteni.

Képzős koromban ismerkedtem meg a különböző hangszerekkel: hegedűvel, orgonával, zongorával. Az iskola zenekarában második hegedűs voltam. A muzsika annyira megkörünyezte, hogy vetekedni kezdett a piktúrával, ami akkor ugyan elég gyéren jutott szerephez, gyakorlathoz.

Zsögödön is alakítottunk egy zenekart. Akkor már nem laktak szüleim Zsögödön, mert átköltöztek Brassóba, de ne-

kem a sok közül egyik keresztapámnál volt a szállásom. Ott tartottuk a próbát. Szegény háziaknak sok mindent el kellett szenvedniük: éktelen dörgetés jelentette a taktust, s bizonyára ahhoz igazodott az interpretáció is.

A macskazenekarnak az volt a célja, hogy éjjeli zenével lepjük meg a leányos házakat. A jó szándékon kívül a gyermekes duhajkodás s a jó kedély tette színessé nyugodni-aludni nem akaró életünket.

Egyszer aztán elérkezettnek láttuk az időt, hogy tudásunkat bemutassuk: körútra indultunk éjjeli zenét adni. A nagy siker után pedig — valamelyik tanácsára — a bordélyházba tértünk be.

Szemérmetlen úri hölgyek fogadtak, akik mindjárt letegeztek és elhalmoztak bántóan szemtelen bérszerelmükkel. Aztán egy kis itóka után:

— No, urak, nem megyünk szobára?

Egy kis alkohol, zenekari működés és énekszó után a fiúk kezdtek eltűnni. Hozzám egy kövérkés, tömzsi, nálam is fiatalabb nő húzódott. Ebben még maradt valami szendeségre emlékeztető viselkedés.

Eltűntem egy nagy vetett ágy dunnájában. Az éjjeliszekrényen kopott fénykép. A levegőt barátságtalan, nehéz szag ülte meg. Ebben a környezetben feküdtem a „drága” mellé. A történetek után pedig valami végtelen nagy kiábrándulás fogott el, amit nem tudtam magamnak megbocsátani.

Még sokszor jártam végig azután az ilyenfajta mulatóhelyeket, de soha nem volt ínyemre a pénzen vásárolt bérszerelem.

*

Csíksomlyó az öt körülvevő kéklő hegyekkel katlanhoz hasonlítható. Lábánál borvízforrás van, amelyből a cipó és kolbász elfogyasztása után jót ittunk öblösre összeszorított tenyerünkéből. Bizony, be jól is esett! Még nagyokat is nyögünk utána.

Ebédünket nyáron a szabadban fogyasztottuk el, s nyomban utána jött is a játék, a rómázás, büzőzés és sárkányeresztés. Mi a futballt nem ismertük, s ki is gondolta volna, hogy rövid idő alatt olyan tengeri herkentyűvé nővi ki magát. Engem, igaz, ma sem izgat.

Déli tizenkét órától két óráig tartott ebédidőnk, ezalatt

fogyasztottuk el a cipót a kolbásszal, s ez alatt a szabad idő alatt korcsolyáztunk vagy szánkáztunk. Ha az idő nem kedvezett a korcsolyának vagy ródlinak, összegyűjtöttük a padokat, akadt mindjárt hegedűs, harmóniumos, bőgős, s a zenekar rázendített valami jó csárdásra vagy keringőre. Csak Bozánt nem tudtuk semmilyen táncra megtanítani, olyan falába volt. S hiányzott belülről valami ritmusérzék, amit a nagydobbal sem tudtunk volna belevetni.

Egy ilyen déli időtöltésre jött be, emlékszem, Karácsony Gerő, akkori igazgatónk, egy kicsi, fekete, éppenséggel barátságosnak nem mondható, mogorva emberke. A szigorú fegyelmű katolikus iskolai osztályban félig levetkőzött figurákat, izzadt pofákat, cigarettafüstöt és sült kolbász- meg szalonnaszagot talált. Elég mély benyomásokat szerezhettek, mert jó darab időre kitiltotta a küntlakókat az internátusból. Mi azonban hamarosan újabb tanyát csaptunk fel egy falusi háznál, ahol csekély pénzért kedvünkre süthettünk-főzhettünk, a tanulókkal pedig nem öltük meg magunkat.

Harmad- és negyedévre bentlakó lettem, s így több időm akadt a művészetre. Akkor hallottam először Márton Ferencről a *Gátkötő székeleyek* című Malonyay-tanulmányból. Majd szétrágtam, majd felfaltam, annyira érdekelt. Megindult bennem egy belső láz, ami a művészet felé hajtott, s ha valahol egy ilyen tárgyú olvasmányt találtam, azon addig rágódtam, amíg betűnként fel nem faltam.

Polgári iskolás koromban egyhetes kirándulást tettem Kolozsvárra és Pestre. Akkor kezdett szorítani Csíksország katalanvilága. Kezem-lábam kinőtt már ebből a katolikus ruhából, s nyújtogattam volna akármerre, csak el innen.

Szüleim meglátogatására Brassóba utaztam, itt töltöttem a nyári vakáció végét, s itt szagolgattam a szászok akkor még virágzó gazdasági és kulturális életét. De egészen mély hatást váltott ki bennem a városháza környezetével, a Fekete utcai bástyák, a Fekete-templom, a szász falvak rendszerbe foglalt építkezése. Ekkor találkoztam először más fajtának az életével. A Bolgárszeg meg az ott lakó románság, a Cenk, a Pojána, a Rakodó, megannyi gyönyörű kép. A Schuller már más világ, az még nem érdekelt annyira. Általában lassan és fokozatosan szívtam mellre a dolgokat.

Katonaságom alatt később egy hónapot töltöttem a Pojánán, s egy barátom, aki szénát gyűjtött a hadseregnek, innen

vitt el egy manlicherrel vaddisznóvadászatra. Nem is értetünk hozzá, de nem is lőttünk, igaz. Annál többet rohanunk árkon-bokron keresztül, minden cél és rendszer nélkül. Ezek az idők mégis nagyon alkalmasak voltak arra, hogy alaposan belenézsek saját magamba és az engem körülvevő tájba.

Az utazások kissé kinyitották a szemem: komolyan kezdem tanulni, igaz, csak azt, ami érdekelt. Mert bizony nagyon sok marhasággal tömik a fiatalember fejét, amire soha semmi szüksége nem lesz. Akkoriban a lábam és kezem után a nyelvem is kezdett félrejárni, s ez — mi túrés-tagadás — nem tetszett valamennyi tanáromnak. Megtörtént, hogy Szabó Istvánnak, a magyar nyelv és történelem szakos tanárnak a nagy dumáiba néha kellemetlenül szóltam bele.

— Hinni annyit tesz, mint semmit nem tudni — mondta Szabó István.

— Akkor a tanár úr csak mindent hiszen — tettem hozzá én.

Egypár ilyen szúrás örökös ellenséggé tett bennünket. Hiba volt Ébner Sándor természetrajz szakos tanárom (később a Gönyvei nevet vette fel) jó barátsága, a Zsögön egyengetése, semmi sem mentett meg a bukástól.

Szabó ismerte gyengémet, s ha szórakozni akart, vagy mulattatni akarta az osztályt, engem hívott ki verset felmondani. Elkéültem, kifehéredetten vonultam ki, mint aki tudja, hogy most már aztán akasztás készül. Soha semmit nem tudtam hibátlanul megtanulni kívülről.

Kezdődik a szavalás, jobban mondva a szurkolás, topogás, köhögés. Végre kinyílik a szám, s az első hang elhagyja a torkomat. Döcögéssel jutok el az első vétésig. No, ezen valahogy csak túljutottam, de a második versszakban felcserélek két szót. Zavartan állok meg. Elhallgatok. Mélyen megalázottan hallgatok.

— No, mi az, úrfi, nem megy? Megint folytathatja... Ez meg valami különös szócsere?

Általános röhögés tör ki az osztályban. A művész védetlen, nincs hová menekülnie. Éktelen düh fog el amiatt, ami köröttem van, különösen pedig saját magam miatt, hogy miért is vagyok olyan szerencsétlen, aki még egy verset sem tud megtanulni.

Ha azonban leülhettem rajzolni vagy festeni, minden bá-

natom feloldódott. Végeredményben pedig menekülésszerűen a művészetbe rejtőztem el.

Szabó tanár ellenszenvéhez Karácsony igazgató magatartása olaj volt a tűzre. Meg kellett törni a szökellésnek indult fiatal titánt, akinek képessége főleg a nyíratlan nagy hajban, csokros nyakkendőben és határtalan szemtelenségben jelentkezett. Igaz, nem mindenkivel szemben, s részint ezért bocsátható meg.

*

Az igazgatónak a mindenkori negyedévesek ministráltak. Így kerültem egyszer én is sorra. De nem mentem sehová. Egyszer aztán Karácsony igazgató értem küld, hogy jöjjenek azonnal. Lementem. A sekrestyében várt. Határozottan jelentem ki: nem tudok ministrálni.

— Nem baj, majd megtanulja — mondja.

Megkezdődik a beöltöztetés. A kis ministránst elhívta az egyik barát, s így én magamra maradtam, minden tudás nélkül. Addig-addig próbálkoztam a fordított miseruhával, amíg valahogy sikerült felöltöztetni a papot. Megfogom a nagy miséskönyvet, s elindulunk.

A sekrestye kövén, aztán a templom kövén kopog végig a csizmám. Az oltár előtt bekanyarodom, s amikor a szőnyegre érek, belebotlom.

A nagy templomban mindössze egy-két öregasszony morgta reggeli imádságát s készült a mi misénkire.

A könyvet leteszem az oltárra, lemegyek a lépcsőre. Mint ha egy kicsit magamhoz tértem volna.

— Most ezt tegye ide... Most csengessen... — igazít el az igazgató.

Nincs bor. Menjek Leóhoz a sekrestyébe borért. Keresem Leót a sekrestyében, nincs sehol. Azt mondja az egyik barát, Leó a pincébe ment borért. Én utána. Ott is találom a pincében, amint a bort egy üvegbe húzza. Olyan mindenés volt a zárdában. Jól voltunk vele, volt valami gyarló emberi vonás benne, s ez vonzóvá tette.

— Igyál a fenébe egyet — mondja, amikor már az én két decisem is megtelt.

Amíg a nagy borosztás és -kóstolgatás folyt Leóval a pincében, addig odafent a mise megállt. Meg kellett állnia, mert nem volt, aki kiszolgáljon, nem volt bor.

Amire felkeveredtem, az igazgató bizony nem valami misés, ájtatos tekintettel fogadott, hiszen jó tíz perc telt el közben.

Valamit eltévesztettem. Nem a dominus vobiscumra, hanem felém fordult, s irtó hangon mondta:

— Megszentségteleníti a misém!

Végeztünk. Vezem a könyvet, megyünk vissza a sekrestyébe, én kissé bátrabban, mint ahogy ilyenkor szokás. Amint a sekrestyébe érünk, levágom a miséskönyvet az asztalra, s a másik ajtón ki akarok lógni. De ő átlátta szándékom, elém jön, s úgy leteremt, hogy még egy gombot sem hagy rajtam épen.

A „Mehet!” már úgy volt mondva, mint akinek a sorsát előre látják. Csak éppen keresztet nem vetett utánam. A sorsom el is igazodott év végén: megbuktattak. Nem mehettem képesítőre, nem kaptam diplomát. Zsögön és Gönnyei vettek pártfogásukba, de az ének, rajz, torna nem mentettek meg. Zsögön magához hívat, s nagy megindulással mondja el a konferencia titkos híreit. Szabó és Kovács kivégezett, nem voltak tekintettel semmire. Zsögön azt ajánlotta, menjek el a püspökhöz és adjam elő sérelmemet, hátha segít a dolgon.

Az ellenségből jó barát lett. Nézem ezt a nagy embert: mi történhetett, mi zajlott le benne a nagypénteki tintatartós párbaj után?

A megbuktatás igazságtalan volt. Ebben a tudatban, felbőszülten, dühödten járkáltam az utcán fel-le. Közben Szabóval is találkoztam. Összenéztünk. Kárörvendő szeme s diákjának gyilkos nézése találkozott egy pillanatra.

Majláth püspök épp az ifjúságot gyóntatta. A gyóntatószékből kihúztam azt a pasast, aki éppen akkor — mondjuk — vékonyka bűneit vallotta.

— No, mi történt, fiacskám, véled, miért vagy így fel-dúlva; no, jere — fogadott.

Elmondom a mesét. Ő tudott rólam. Művész akarok lenni, mondtam, Nagy István, Márton Ferenc nyomán akarok menni, s most, a pályám elején elbuktattak, igazságtalanul. Bemondok minden okot, még azt is, hogyan lehet az igazságot kideríteni: a tanár úrnak a notesze, a dolgozatok, az ifjúság véleménye, tanári kari kihallgatás stb. A püspök úr mélyen

megrendülve hallgatja ennek az ifjúnak a részben szánalmas, de furcsa esetét, aki berontott a szentséges fülkébe.

— Eredj, édes fiam, mindent kideríték.

Letört, bánatos fejjel, teljesen magamra maradva vártam sorsom kialakulását. Diáktársaim nem nagyon mertek kérdezősködni vagy velem szóba állni, magam sem nagyon beszéltem, hisz tudtam, hogy Zsögönnek csak a baját gyűjtöm meg a titok elárulása miatt. (Később megtudtam, hogy az igazgatóval haragba is lettek.)

Figyeltem a dolgokat. Nagy lett a mozgás, tanárok, diákok egyenkénti kihallgatása, tanári konferenciák.

Egy hét után a barátok kertjében gyönyörű napsütésben tartott beszédet a püspök úr. A fiúk körben, a tanárok külön. Én valahol a szélen lebegtem, mint Ádám az úrben. Amikor a püspök megszólalt és reám nézett, éreztem: a sorsom jóra fordult, az istenek megsegítettek. A beszéd lényege körülbelül ez volt: Gyarló emberek vagyunk. A tanárok is tévedhetnek, mint itt az én esetemben is. Az ifjúságot nem úgy kell nézni és megfogni, hanem — stb. „Ez többé ne forduljon elő, Szabó tanár úr.” „Te pedig, fiacskám, békülj és nyugodjál meg, és légy nagy művész, hogy Szűzmáriát szépre festhesd mindenki gyönyörűségére. Fogjatok kezét, s áldásom adom reátok. Itt a bizonyítványod.”

A szó nem jött ki belőlem, de mint a patak, úgy folyt a könnyem az előbb még száraz szememből.

Ezzel a nappal lezárult Somlyó előttem, s megnyílt az út valami különös nagy horizont felé. Szép Szűzmária, a kettős ágú templom, a barátok, iskolatársaim, a búcsú — ami anynyiszor izgatta fantáziámat, hogy megfessem — mind elmaradtak. Ha néha-néha emlékeim közé visszajártam, csak a fázós templomi padok, egy-egy barátom, a „vitéz”-ek, a szép tájak jutottak eszembe. Sok minden jött ezek után, ami eltakarta előlem az emlékeket a feledés rétegével.

*

1914. Kitört a világháború. Éppen a Gyilkos-tónál voltam Gaál Ferencsel, akit mindig nagyon szerettem.

A Gyilkos-tónál három hétig tartózkodtunk. Már ezelőtt is többször jártunk együtt, még akkor, amikor csak egy utásház volt ott és az útnak egy szakasza, a Pongrác-tetőig

megépítve. Ez a fenségesen vad hely minden idegemet és gyönyörködésemet lekötötte.

Élelmünk elfogyott, napokig gombán és málnán éltünk.

— Te Feri, láttam, Brassóban az emberek csigát szednek, s azt mondják, megeszik. (A csigát eszik is, de kora tavaszszal, még mielőtt a házából kibújnék és füvet ennék.) No, itt van ez a sok csiga (ez nyár közepén volt), gyerünk, tüzet rakunk. — Vagy tíz darabot bedobáltunk a tűzbe.

A csigák házából áramlott ki a gőz, elkezdenek sírni, némelyik fel is robbant. Így elment az étvágyunk. Még vagy két napig málnán éltünk, de annyira elvásalta a fogunkat, hogy a végén egy szemet sem tudtunk befalni.

Volt egy zsidó boltféle is, ahol nagy drukkolások között kenyeret vásároltam — bélyeggel, amit a kereskedő szó nélkül el is fogadott. Végül is egy mentő ötlete támadt Ferinek, mivel mindenáron még a tónál akartunk maradni. Azt mondta, menjünk le Szárhegyre a barátokhoz. A gvárdián rokona, hátha feltarisznyál. Ott lakik Ferencz Jenő is, valahogy csak lesz.

Szárhegyen mint két éhenkórász, úgy lődörögtünk a barátok felé. Mit ad Isten, épp Ferencz Jenő jön velünk szembe. Hátán, a villára húzva, fehér szalvétába kötött csomag. A nagy öröm után — de először a csomagot letette az út szélére — kérdezem:

— Te, mi van abban a szalvétában?

— Túrós puliszka, apámnak reggeli.

— Hadd lám, hogy néz ki?

Már nemcsak a szemem, hanem a kezem is megindult. Két-három falásra lenyeltük a puliszkát Ferivel. Jenő röhögött, nagy vörösés képe s nagy szája (csak az enyém volt még nagyobb), úgy visított a röhögéstől és az örömtől:

— Ezt mondom találkozásnak!

Mi mentünk a barátokhoz, Jenő vissza az anyjához; nem tudom, hogyan fogadhatta ügyetlen fiát.

Valami nagy ebédlőbe vezetett egy olyan szolgálóféle be, s mondta, hogy ott foglaljunk helyet, amíg a gvárdián jön. Ebéd után lehetett, ahogy az asztal kinézett: kenyérdarabkák, cukor, félig kiivott feketekávés csészék s valami fél üveg méz. Pillanatok alatt tűnt el a gyomornak nem nevezhető éhes üregben.

Also see Larcom 1917 407/100

Végre a gvérdián mindent megtudván felölünk, a két há-tizsákot élelemmel megtöltette.

Újból visszamentünk a Gyilkos-tóhoz. Akkor még olyan vad volt a szoros, hogy csak alig tudott az ember a víze-ken átgázolni. Egyik veszélyes szikláról a másakra mászva vergődünk le a szoros feléig. Volt ott egy idószaki vízesés (Urmánczinak hívták), ami, ha esó volt, megdagadt. Gyö-kérről gyökérré, fatövekről sziklaélekre vergődve vagy ötven méter magasban tudtuk csak megkerülni. Végül egy gerendán csúsztunk át, amit a pásztorok raktak oda.

Egyik alkalommal csíkszeredai diákbarátaim látogattak meg a szoron lemenve. Alig tudtuk leszedni a pasasokat a szik-láról. Sírás, kétségbeesés között mentek Békásba, Borszék irá-nyában egy darabig mi is elkísértük.

Visszafelé jövet megpróbáltam átbújni a vízesés alatt, de elkapott és odavágott a sziklához. Reflexszerűen ugrottam is a túlsó part felé, de nem szerencsésen, mert egy szikla éle csontig bevágott a nadrágon keresztül. A lábcsontütést a hideg víz, a csuromvizes ruha s a nagy hirtelen izgalom elviselhetővé tette.

*

Addig fújtuk a „Ne félj, ne félj, kutya Szerbiá”-t, hogy egyszer csak eljött a háború. Úgy nézett ki, mintha meg-bolydult és megbolondult volna az egész világ. Megindultak a nagy behívások, vonat vonatot ért. A katonavonatok vi-rágba öltözve. Minden állomás tele néppel. Ki a hozzátar-tozóját búsulta, siratta, ki meg igyekezett hazafelé. Én Brassó felé, szüleimhez igyekeztem. A húgom Tusnádfürdön nyaralt. A vonatról alig szállunk le, s hát olyan feltűnő az én tu-ristakinézésem. Festőállvánnyal s egy festékesdobozzal a ke-zemben a csendöröknek nem lehettem valami megnyugtató jelenség, hiszen akkor olyan kémvilág volt: itt is, ott is láttak ilyen meg olyan formában. Lepakcsolnak, igazoltat-nak. A húgom ismerősökkel jött szembe. Az őrmester úr fel-ismerte őket, s miután megnyugodott, hogy nem akarok sem-mi világfelforgatást, elengedett.

Ez volt az első alkalom, hogy a külsőm kémgyanússá tett. Azért írom, hogy első, hogy tizenöt ízben kellemetlen-kedett a hatóság, részben a kinézésem, részben a viselkedé-sem vagy egyebek miatt. Az ártatlan hatóságok csakugyan

mindenhol a világon keresik a kémet, csak ott nem, ahol van. Viszont én sem tudom, hol van, mert engem ez nem is érdekelt.

Brassó utcáit, előntötte a katonának behívott nép. Alig lehetett az utcán mozogni. Rövidesen engem is besoroztak katonának a 24. honvéd gyalogezredbe. Megkezdtem a kálváriás utat a nagy katonai tudományok elsajátítására.

Majd minden nap megjártuk a Pojánát. Ez a séta ugyan nem ártott. Ott ügyes fiúkat neveltek belőlünk, menni, tisztelni, árokba bújni tanítottak, s a feljebbvalók tiszteletét pár hónlap alatt készre csinálták bennünk. Mint hadapród-örmestereket a marosvásárhelyi tiszti iskolába vezényeltek. Az önkéntes urakat itt agyusztálták tovább a magasabb katonai titkokra, olyan helytelen fegyelemmel és terhes menetgyakorlatokkal, hogy alig maradt ép ember. Hatvan kilométer teljes felszereléssel nagy sárban, hóban, fagyban. El sem tudja az ember ép ésszel képzelni, mi az menet közben aludni. Ha kinyitottam a szemem, nem láttam mást, csak az előttem levő bakancsának a mozgását, amint kijön a sárból, s nyomban utána megint széjjelnyomja a sárt. Olyan helyeken jártam, mint Nagysármás stb. Csudák csudája, egy temetési menet jött velünk szembe, még a pap is falábon. Szóval volt ott csodálkozni való, az egész menet gólyalábon. Ha sár van, azt hiszem, a Mezőségen most sem lehet másképpen az ember, csak falábbal. Éjszakai gyakorlatok a havon. Ott is háltunk.

Visszafelé a város végén a katonabanda várt, s Ziegler altábornagy megjelent fehér lován. A zene valami erőltetett gerinckihúzást csinált, énekkel keverve. Amint hazaértünk, hulla és aranyeres volt a nagyreményű önkéntes urak fele. Amikor spártai állatszeldítés és kínzás után a harctérre kikerültem, Galícia, Drohobic tiszta felszabadulása volt életemnek.

No de azért volt humor is bennünk, és akadtak kedves események. Az egyik jegyzőcsalád néhány hadapródörmestert (mind annak léptettek elő, még a csapatnál) hívott meg vacsorára, Nyárits nevű hadnaggyal. Ez egy tábornok elkényeztetett fia volt, aki a száraz fegyelmet igen sokszor túl lépte. Büntetés járt volna a hadnagy úrnak sokszor, de nem mertek vele kikezdeni a nagy atyai rang miatt. Tehát itt is volt protekció.

Megkezdődik a vacsora a jegyzőéknél. A sok szép porcelánedény és pohár csak úgy villogott a tisztaságtól kínjában. Mi sorsunkba részben beletörödvé viccelődtünk, jókedvünket hamarosan még egy kis bor is emelte. Nyáríts megfog egy poharat, elkezdi rágni — úgy, ahogy mondom. Amikor legalább felét elrágta, megfog egy porcelán tányért, s a mi nagy csudálkozásunkra abba is beleharap. Csak úgy nőtt a kíváncsiság: mi lesz itt? Egyszer csak a háziasszony elkiáltja magát:

— De hadnagy úr, a szervízem, Uram Isten!

Nyáríts még egy párat falt a porcelánból, aztán letette a megrágott tányért. Éktelen röhögés. Végül a háziasszony megnyugodott, hogy csak egy tányérja esett a mutatvány áldozatául, mi pedig tovább mulattunk.

Ha Vásárhelyen egy kis időm volt, a kultúrpalota hangversenytermének a karzatát kerestem fel. Gyakran orgonázta, s ez volt az első komoly, egészen közeli zenei élményem.

Este séta a piacon. Egyik alkalommal egy sikátorból egy riptyókás öregasszony szól felénk:

— Szép úrfiak, szép önkéntes urak, finom snapperos p..., gyűjjenek. — Elnéztünk, mint érdekességbe, a Paradicsomba; az már nagyon előkelő volt, s nem akármilyen kurvákkal tele. Ezek dámák voltak, csak úgy raktak zsebre fölényes, zsargonszerű beszédükkel és viselkedésükkel. Hol vagy, Bolyai, Bodor, nagy ezermester, hol vagytok, Vásárhely szellemi nevezetességei?!

Brassóba vezényeltek vissza, s amikor megszereztük a diplomát, zászlósi rangra léptünk elő. Hamarosan menetszázadba osztottak, s máris útban voltunk Csapon, Máramaroszigeten át Galíciába.

Éjjel érkezünk meg, s a vonatról leszállva sokat gyalogoltunk a front felé. Mind közelebb hallatszott az ágyú, később a puskalövés is. Rakétapisztolyok és reflektorok világítottak bele az éjbe. Távoli tűz: falu vagy város égése. Ahogy a fronthoz közeledtünk, egyre jobban veszítettem el a bátorságomat és egyensúlyomat.

Erdő széle lehetett, ahová letelepítettek. A fáradtságtól összecsuplottunk, ki ahogy tudott, úgy terült el. Itt is, ott is egy-egy eltévedt golyónak a hangját lehetett hallani. Lassan eleredt az eső, s vert. No, még csak ez hiányzott. Senki nem szólt egy szót sem. A sátorlapot előszedték, s csak

úgy magunkra húztuk. Hajnal felé bevittek a frontba, a lövészárókba, ami még nem volt egészen kialakulva, akkor ásták nagy csendben. Rajvonalba jöttünk le egy fás domb oldalán. Alig láttunk. Valaki felkiált. Az első sebesültünk. Elhaló hangon kiáltják: „Szanitéc.” Összeesik. Gyomorlövés. Mi megyünk tovább. Eligazítás. Kiadják a parancsot: ilyen irányban jobbra felvenni a kapcsolatot. Melyik századdal? Elöttem félig beásva a földbe egy bajuszos honvéd. Kérdezem tőle, hol vagyunk.

— Hát a fronton.

— Igen.

Volt egy szakaszom, annak én voltam a parancsnoka. Parancs: ássuk be magunkat mi is. Reggelre nyakig voltam a lyukban, amit magam ástam. Néha rosszul dobtam a földet magam mögé, s az a katonakollégám nyakába zúdult.

— Emre, ne hányd a nyakamba a földet! — hallatszott földöntúli hangja.

A végén annyira kimerültem kuporogtam, hogy azt sem bántam volna, ha a muszkák akár gödröstől is elvisznek. Lekuporodva aludtam el. Amikor felébredtem, már jó világos volt. Elöttem ritkás erdő, lefelé haladó eséssel, lent, a völgy aljában házak, gyümölcsösök. Egy városnak lehetett a széle. Másnap tudtam meg: ez Drohobic.

Vagy két hónapig egy állásban éltünk. A gödrök lassan összeérték, helyenként két méter mélységgel. Mindennap ástuk, javítottuk, hogy széppé és élvezhetővé s főleg használhatóvá tegyük, mivel ha esett az eső, úsztunk a lében. Ezt is megszoktuk, mint mindent, ha muszáj, ez pedig nagy úr. A szakaszt gyakran meg kellett vizsgálni a szeresnek: csak addig volt rossz, amíg beleléptünk, akkor már ment a suvadós, sáros, iszapos habarcs gyúrása.

A muszkákkal minden este povedáltunk. Kiépítettünk egy előretolt állást a völgy felé, futóárokkal, ahol a legszívesebben töltöttem a napot vagy éjjelt. Volt egy harmonikánk, azt kínoztuk. János, a tisztiszolgám játszott rajta a legjobban. Róla meg kell emlékezni bővebben, hiszen sok kellemes percet szerzett humora, jó kedélye és tehetsége által.

Mikor a fronti beosztást megkaptam, tisztiszolgát kellett választanom. Vagy húsz ember jelentkezett. Sorba álltak. Véggigtekintek a soron, s megkezdem a kihallgatást. Lépjenek elő, akik több nyelvet beszélnek, kettőt-hármat stb., foglal-

kozás szerint. Jánosra akadok, ő magyar, román, német és orosz nyelven beszélt. Jánost ettől a naptól hol a bal-, hol pedig a jószerecsse kötötte mellém. Még a kivonulások alatt bemutatta tudományát, a nyelveken kívül értett a főzéshez, beszerzéshez és sok minden egyébhez. Ő volt az, aki a föld fenekéből is előkerített mindent, amire szükségem volt. Főmestere egyensúlyozó, kardnyelő és bohóc volt s olyan mindenés a cirkusz körül. Az én konyhámon minden volt, mert János addig ment, amíg a ruténektől szerzett. A konyhánk hamarosan ismert és kedvelt lett. A fölvételen kívül a katonakosztot megjavítottuk.

Egyszer egérrágásra leszek figyelmes. Nemsokára jelentkezett is a cvibakomon. Nem zavartam, hadd éljen. Lassan megszoktuk egymást, főleg ő engem, s úgy megszelídült, hogy egy szép napon a kezemből evett. Kimenni nem nagyon tudott a vizesárok miatt, ennivalója nálam volt, talán azért is jött hozzám és maradt ott.

Az egeret minden útra magammal vittem, s így közismert személyiség lett. „Hol az egér?” — hívtam a zsebemből, s ő bevágta a kéznél levő ennivalót két lábra állva, első lábával forgatva. Óriási szórakozásom volt ez az állat.

A veszélyt megszoktam. Az állófront hosszú ideig nyugalmat teremtett. Tintaceruzával írva, rajzolva küldözgettem a nyírfaháncsból készített lapokat. Az oroszok este énekkari hangversenyt rendeztek nekünk, amit János kellő tisztelettel megköszönt.

Az egér lakása egy cérnára akasztott tölténytáska volt. Egy éjjel meglógott: a cérnán felmászott a fedezék mennyezetére, s elment örökre. Tüvé tettünk mindent, de többé nem láttuk. Csak nem érezte meg a veszélyt? Éjjel ugyanis parancs jött, hogy reggel az előttünk lévő orosz állások ellen mindenfajta ágyúval, pergőtűzzel támadunk. Akkor nagy dolog volt az. Vagy százötven ágyú egy órán át ontotta a lövedéket az előttünk levő orosz állások ellen. Amikor megszűnt az ágyútűz, támadásra mentünk, de akkor már az oroszok visszavonultak. Lassan megindultunk rajvonalba előre a kinyitott drótkadályokon keresztül. Pokoli látvány. Először imitt-amott hullák, hovatovább mind sűrűbben feküdtek a hullák, ahogyan a házak felé közeledtünk. Egy lakás pincéjébe benézve több hullát láttam. Némelyiknek arca vagy lába bekötve.

Sok időm nem maradt a szemlélődésre. Falvakon vonultunk át, akkor már az előőrsök jelentése szerint a muszka viszavonult a Stripa völgyébe. Délután egy nagy, mély völgyön haladtunk le, újból felfejlődve rajvonalba, három egymás mögötti láncba alakulva. Itt olyan ágyútüzet kaptunk, hogy szinte minden száz—kétszáz méterre esett egy gránát. Csak úgy bömbölt, füstölt minden. Gabonakeresztek között s ki amit kapott, annak a védelme alatt, mint a róka, húzódtunk előre. Géppuskáimmal épp a falu szélén álltunk meg. Amint a kerítésen átlestünk, ötven—hatvan méterre lehettek a muszkák. Ott ültek a fedezék oldalán, amelyet ők már jó előre elkészítettek.

Lepakoltunk. Beástuk magunkat. Semmi hang. A falu egyes helyein égni kezdett. A mellettem levő csűr is meggyulladt, s mi a megvizésített sátorlap alá lebújva védekeztünk a nagy meleg ellen.

Az állatok megriadtak, felénk menekültek. Tyúkrok, tehenek, lovak szaladtak szanaszéjjel, mert a falu alsó fele égett a legerősebben. Az árunk mellett kapott golyót egy tehen.

Felfordult, majd ránk zuhant, miközben kirúgta életét. Egy anya két gyermekével húzott el mellettünk félőrülten. Szörnyű látvány volt.

A csűr leégett, nem fáztunk mellette. A nagy zaj is csendesedett. A környék embereit összeszedve, még az éjszaka folyamán kiképeztük a rajvonalat azokból az elmaradozó legénységekből, akik bokrok, kerítések mögött rejtőztek el.

Hírt kapok hátulról, hogy reggel támadás lesz, s jobbról nekem kell géppuskával a támadást fedeznem. János is jelentést küldött, hogy bejöhet-e, mert itt a csirkepaprikás s a rumfelvételezés. Ő ugyanis — ki tudja, miért — lemaradt valamelyik faluban. Azt izentem neki, lelövöm, ha szemem elé kerül. Be volt rezelve, nem merte behozni a vacsorát. A híjrattal küldte be.

Hajnaltól a jobbszárny támadott. Az a rész, ahol én álltam, kissé magasabban húzódott felfelé, úgy, hogy jól láthattuk az áttörési kísérletet. „Hurrá! Rajta!” — igazi állati hangok, nem emberiek. Támadásunk felért a muszkák rajvonaláig. A szemben lévő hegyoldal az ellenfélnek három-négy sor erősítése érkezett bevetésre a tartalékból. Mi hallgattunk. Most elérkezett a géppuskák bevetésének az ideje is. Megszólt a két géppuska: Tr-tr-tr-trrrrr... Felfedett géppuskáinkat jobb oldalról egy orosz géppuska kezdte löni, csak úgy porzott a hely körülöttünk. Látom, az egyik géppuskás tüzelőm ráesik a fegyverre, karja lelóg. Vége volt. Féltreaktuk, s újból szólt a veszedelmes szerszám, amíg eldöntötte az ütközetet. A mieink áttörtek a fronton, az ágyúkat is mind elfogták. Nekem legalábbis arany járt volna, de majd később meglátjuk, miért nem kellett.

Most még visszamegyek a drohobici térségbe, s elmondom, hogyan lettem géppuskás parancsnok.

A fedezékem kb. négy-öt méteres sárga agyagba volt ásva. Valóságos oszlopcarnokot ástam ki, ülésekkel, figurákkal tarkítva. Egyszóval szobrászkodtam. Egy Atlasz-figura tartott egy oszlopot, ez volt az arrajáróknak és nézelődőknek a legérdekesebb. Hívnak fel az előretolt állásból. Nem tudhattam, mi a baj, a küldönc mondja, Csanády altábornagy s egy csomó tiszt van ott. „Imre, az áldóját! vajon mi lesz véled?” Azelőtt való nap kaptam egy dorgálást a kilőtt töltények szanaszét hányódása miatt. Nagy lihegve megérkezem, jelentkezem.

— Zászlós úr, maga csinálja ezeket a szobrokat?

Helyben vagyok, gondolom.

— Gipszbe tudná önteni?

— Igen.

A segédtszthez fordul, Barabás századoshoz.

— Kérem, a zászlós urat egy szakasz géppuskával berendem az ezredtörzs védelmére. A kiképzést azonnal kezdje meg.

Egy hét alatt géppuskás parancsnok lettem, dupla felvétellel, s főleg nagy járási szabadsággal, festő- és szobrász-lehetőséggel. Igaz, amint a szobrot a maga tartásából kiszedtem, összemert, de csináltam mást helyette. Mihelyt azonban a front megindult, illetve a támadás, az én sorsomba is változás állott be.

Jánosról később csak annyit tudtam meg, hogy sokat emlegetett és búsult utánam. A tarnopoli csata során esett el egy ilyen esti diskurálás közben.

Az oroszok nagy tömegekben adták meg magukat, én már csak azt láttam, amint menetoszlopba szedték őket egybe. Nem elragadó látvány a fegyvertelen, hiányos öltözetben lévő katoná. Szomorú látvány, amint megindulnak. Vajon merre, hova? Mindeniknek az arcára felírva a bizonytalanság. Lementem a völgy felé. Csúszós, vizenyős, halottakkal van tele a hely. A sanitécek szedik őket össze, jobban mondva vonsozzák a sáros halottakat egy helyre. Gaáli százados megbíz:

— Eredj a fogolyoszloppal, és add át.

Sok éjjel, gyertya mellett szolgálatot teljesítve, volt alkalmam elgondolkozni sorsom felől, amelyet a háború meg lehetőségen félretolt. Német—osztrák kérdés, „Ferenc Jóska kiállott a kapuba, nagyot pökött a markába...” — s más, frontra készülő katonádalok. Figyeltem az öreg, nagy bajszos katonáimat, amint éjjel ásták a sáncot. Jár a csákány, veri a földet, s ő alszik. Nincs szívem magához téríteni a kimerülés okozta álomból. Minek is ez az egész, amibe a kikerülhetetlen sors hozott? A festőakadémián két évet végzett zászlóssal kerültem össze a tartalékban, ahol elfilozofálgattunk egyről-másról. Ha csak tehettük, rajzoltunk, festettünk. Ha most otthon lehetnék! — De lehetett-e erre még csak gondolni is?

Megérkeztünk a nagy segélyhelyre, ahol a beteg foglyokat leadtuk, a többit átvették. Szörnyen nézett ki ez az ember-

roncsokból álló, jajgató tömeg. Amerre a szem ellát, géz és vér volt minden.

— Néked mi bajod van, öregem? — kérdezi az orvos zászlós. (Volt bajom elég, de a legnagyobb az undor, ami elfogott.) — Menj hátra a gyengélkedőbe.

Másnap egy vonatszállítmánnyal a Kárpátokon keresztül az eperjesi kórházban kötöttem ki. Idegkimerüléssel kezeltek. Mi is volt az a kezelés? Hagyták, hogy pihenjek. Állandóan festettem. Egyik alkalommal a főorvos vizit közben megkérdezi, nem akarok-e a tátralomnici üdülőbe menni. Hat hónapig így voltam a Tátrában, ahol Szőnyi Istvánnál találkoztam, ő akkor festette a parancsnok leányát. Volt egypár lomnici tájképe, azok nekem nagyon tetszettek. Szőnyi egy évet volt a képzőművészeti főiskolán. Nagybányán nyáron Ferenczynél korrigáltatott. Jóval többet tudott nálam, látszott munkáin, a rajz, a szín rendezettségén.

A Tátrából visszakerültem a pótszázadhoz. Innen kiküldtek krumplit rekvirálni Lemberg környékére. Ez igazi pihe-nés volt. Sokat olvastam, gyönyörű szép erdőket jártam a

századnál levő orvvadászokkal: kétszázötven közül alig kilenc akadt, aki engedéllyel vagy anélkül vadászott. Szarvast, őzet, vaddisznót sokat lőttünk. Konyhánkat erősen feljavította a vadhús. De nem sokáig maradtam ebben a minőségemben. A parancsnokság behívott táviratilag Drohobicba. Nem tudtam elképzelni, mi baj lehet. Az állomástól felfelé vezető fagyos úton a találgatás úgy ugrált bennem, mint a kettős számot kereső nyerő. Viola ezredesnél jelentkeztem.

— No, öregem — szólít meg. (Mindjárt gondoltam, nincs nagy baj.) — Arról van szó, hogy Vilmos császár fiának neve napja lesz, vagy tudom is én, születésnapja. Vállalnád-e, s megfestenéd-e a „Tölteni, tölts!” vezényszót, mert a hercegnek ez a gyakorlat tetszett a tartalék gyakorlati bemutatóján, amelyet az ő tiszteletére rendeztek meg).

Vállaltam, s egy hónap alatt megfestettem. Amikor kész volt, azt kérdezi Viola:

— No, mit óhajtasz munkád jutalmául?

— Hát engedjen haza.

Adott kéthónapi szabadságot, ahonnan aztán megint a pót-századhoz vonultam be.

*

Jött volt egy rendelet, hogy a főiskolásokat szabadságolják. Én menten útnak indultam Budapestre, ahol a banda, nagyrészt katonaruhában, már megkezdte tanulmányainak folytatását a képzőművészeti főiskolán. A pénz nem sokáig futotta. Mit is lehetne kezdeni, hogy valahogyan szerényen megélhessek? Rudnyánszky báró, aki a zsögödi Mikó-vagyont örökölte (de elvették tőle és felosztották), a Vöröskeresztnél volt meghúzódván. Festegetett, s ezen alapon s a zsögödi ismeretség útján beszerzett a Vöröskereszthez, ahol kevés elfoglaltsággal jó fizetést kaptam. Így egyelőre elmúltak a gondjaim. Teljes gőzerővel fogtam a festéshez. Varga Nándor, Szönyi István, Patkó, Aba-Novák Vilmos meg jómagam — nyolcan-tizen voltunk egy teremben, ahová nemigen járt más korrigálni, csak egy-két hónap közben Révész Imre, Szinyei. Neki szép kerek, rózsaszínű arca, ősz szakállas feje volt. Egy-más között ellenben folyt a rettenthetetlen versengés, a lázas munka.

A Hajó utca 10. szám alatt a félemeleten csaptam fel a szállást. Fél fal földig ablakkal s egész napi villanyvilágí-

tással. Életem rendkívül kedvező színes formája alakult itt ki. Egy héten kétszer-háromszor napi egy-két óriai munkával a feladatokat elvégeztem, amiért koszt, lakás és elég jó fizetés járt. Azon túl minden időm a művészetek elsajátításának szenteltem. Omlott felém az élet, alig bírtam elraktározni, feldolgozni. Este nyolckor már fáradtan rogytam ágyba. Egyenként jelentek meg lakóim, vendégeim, ki vitára, ki az elég jó kosztra, ami a konyháról hamarosan előkerült, s majdnem minden este egy üveg koántróra. Néha a társaság áthajózott a Dunai Kioszkba, ahol a gnosztikusok tanyáztak: Képes Ferenc, Pap Sándor, elég gyenge festők. Ez a titokzatos társaság nagyon mulattatott. Sok érdekeset találtam vitáinkban. Tetszett ez az esti hajóút oda-vissza. A Duna panorámaszerű színeiben ragyogott, hullámzott a vár sziluettje Buda háttérével s a Citadellával. Úgy belém vésődtek, hogy 1943-ban rászántam magam, s egy sorozat akvarellt akartam csinálni a város nekem tetsző érdekes szépségeiről, de csődöt mondott akaratom. A jövő dolgaihoz, a közelgő háborúhoz, a városi élethez nem volt elég idegem. Akkor akartam Móricz Zsigát is megfesteni. Leányfalun elő is készítette a lehetőségeket erre, de amikor feljöttem Pestre, még a helyet is elkerültem, nehogy Zsigával találkozzam.

A társaság talán legszerényebb tagja Nagy Balogh János. Átlótt jobb karján sebbel, betegen egy darabig az ottani kórházban volt mint beteg katona, később nálam lakott. Jó modorú, kissé selypítő beszédével, okos mondanivalójával csak a művészetekről szólt. Egyszer meglátogattam, úgy emlékszem, Kispesten volt a lakáskája, műteremszerűséggel. A lakásban öreg édesanyja csinálta a rendet. Csendéletei, önarcképei nagyon tetszettek. Talicskás, kubikos kompozícióját nem értettem meg, így nem is tetszhetett. Különben Jánosról a kollégáknak nem volt elragadó véleményük. Berán kisplasztikus mesélt Jánosról a legtöbbet. Münchenben együtt voltak. János hetenként egyszer megrakhatta bendőjét Beránéknál, ahol állandós volt. Berán leadta mindig a dumát Jánosról. Most, hogy innen, ebből a távolságból figyelem az egész ember megjelenését, a szerénységen kívül volt valami elhivatottság benne, amit jó szokás szerint halála után fedeztek fel és — méltattak.

A nagy esti viták eredményeit afféle jelmondatokban a falra írtuk ki (nem olyan szépen, mint ma). A végén annyi lett

a felírás, hogy keresztbe kellett vezetni a sorokat. Két ágy, vagy tizenhat darab matrac, egy asztal, egy kis állvány, amelyen a kenyérmaradékok papírkatulyáját tartottam. Egy egér is járkált néha belé rágcsálni. Bezzeg a száraz, egérvárta kenyér majdnem életemet mentette meg, amikor a nehéz idők jöttek; az akkori éhínséges időben, az 1918-as forradalom s az utána következő idők között.

A szobám kopogott az ürességtől, a rideg kietlenségtől, de mondom, estére megváltozott. Én hamarosan belealudtam a vitába. Amikor reggel felébredtem, ágyamban felülve számba vettem, hányan maradtak az esti vitából. Akadt némelykor teljesen ismeretlen vendég is.

Takaró csak két ágyban volt, a többiek a kabátjukkal takaróztak. Ehhez a képhez még csak egy kis tűz kellett volna a szoba közepére, s nincs olyan rendezés a *Carmen*ben (ott, ahol a csempézs jelenet van), ami felérjen vele.

Nagyon elmerültem a munkában, nem érdekelt semmi más. Egy-két hír a frontról, csatákról; nekem abból elegendő volt. Megszokva már a fővárosi életet, vígan, szinte tudatosan jöttem-mentem benne. A zsögödi ifjút nem lehetett felismerni, annyira megváltozott.

Egyik alkalommal Tiszaföldváron találkoztam össze Karácsony igazgatómmal, úgy megijedt, azt hittem, összeesik. Ahogy a szeméből kinéztem, bizonyára azt gondolhatta, menten agyonütöm. Nem sokat tárgyaltam vele.

Itt jutott eszembe, amikor jöttünk Galíciából szabadságra, a Gyulafehérvár előtti állomáson, amint valami gyümölcs-féléért leszálltam a vonatról, majdnem a lábára ugrottam Majláth püspöknek. Menten felismert, és magával vitt a rezidenciára. Három napig tartott magánál — jól éltem, nem mondom, néha biliárhoztunk. A harmadik nap szembeállt velem:

— No, fiacskám — mondja —, gyónjál meg.

A fene? Hát ezért jöttem ide? Hamar kiderült, mi hozott újból össze. Felteszi a kérdést:

— A mostani eszeddel a bizonyítvány kijavítását s cselekedetemet hogyan ítéled meg?

Helyesen tette, hogy ez volt érdeklődésének központja.

Röviden meg is nyugtattam.

Többé soha nem találkoztunk.

A Hajó utca 10. szám alatt hangversenyről vagy színházból jövet furcsa vendégeket találtam. Ők nem nagyon törődtek a portással, hogy vajon kinyitja-e vagy sem a kaput. Húszas-harmincas sorokban sűrűn menteik a kapu alatt; fele be, fele pedig kifelé... Svábbogarak: nem is a kicsi fajta, hanem az a nagy fekete. Egyik része bizonyosan ment aludni a 10. szám alá, a másik pedig át, a szemközti pékségbe: De nem is írnék róla, ha ez a fajzat nem volna a fővárosnak annyira kellemetlen, tolakodó, szentelen lakója. Ha nálam nem égett a villany, ott nyüzsögtek és minden ételmaradékot megtámadtak. Ha egyedül és csendben voltam, az asztalom végén megjelent először a nagy csápja, az ide-oda mozgott, majd lassan kissé feljebb emelkedett, s a végén teljes életnagyságban előttem állt. Undor fog el még most is, ha rá-gondolok. Még csak a poloska hagyott olyan határtalan undort bennem, de erről a nagy embervér-szopóról majd később írok.

Megpróbáltam irtani. Letettem a földre egy beáztatott zsemlyét vagy kenyeret. Mihelyt a lámpa elaludt, a szoba közepén megindult a nagy nyüzsgés. Villanygyújtásra mintha spricceltek volna. Csapdát állítottam fel, de ez is csak csepp volt a tengerben. Belefáradtam, hagytam hát, hogy éljenek.

Forradalmi hangok kezdték a várost megülni. Tüntető felvonulások, előbb kicsiben, hogy a rendőrség szétzavarhatta, de lassan mind gyakrabban s egyre nagyobb tömegben. Mi is beálltunk a végén. Károlyi, Hoch János beszélt a néphez. Az isteni nép állandóan az utcán zszibongott: le ezzel, le azzal.

A front összeomlott. A visszafelé özönlő katonaság mindenfelé, mindenéből levetkőztetett honvédek. Némelyek, akiket parancsnokuk megszervezett, teljes felszereléssel érkeztek az országba. Mikor azonban meglátták, hogy mi van itt, ők is ithagyták felszerelésüket, s odébbálltak. De mit is csinálhattak volna mást? A Tisza-kormány már nem tudta bent a rendet fenntartani. Ott voltam főtt aggyal én is, amikor a csendőrkordont áttörve, a tömeg felment a várba. Zászlókidugás a várfokra. A csendőrséget egy félóra múlva megérsőtették, s az széjjelpallta a népséget. Futva menekült, ki amerre látott.

— Jaj, ne üssön, én csak nézem!

Gál Feri barátom a nagy gyúródásban egy kissé lema-

radt, s látom, hogy egy csendőr kopolja a hátát, nem is aprószentek vesszejével, hanem huságnak beillő vastag kardjával. Feri, bizonyára nem felejtetted el, ugye? Nagy kiábrándulás fogott el, amikor belenéztem az egész menetbe. Az a bizonytalan jövő. A szemem láttára halt el egy rendszer, s máris feltűnt egy újnak teljesen bizonytalan képe. Mi lesz itt?

A forradalom, éhség, spanyolnátha nagy rést vágott a lakosság között. A Hajó utca 10. szám alatt is megfogyatkozott az ismerősök száma. A már állandó lakóim, Benkes Béni, Gegő mérnök, Gál Ferenc, aki beiratkozott a tanárra, mind elszoltak, ki-ki saját sorsát követve. Béni hazament Csíkba, Gegőt pedig a spanyolnátha ragadta galléron, s vitte ki a temetőbe. Gál hazament Csíkba, hogy szervezze a csíkiakat forradalomra, de inkább gondolom, hogy megunta, belefáradt ebbe a játékba...

Legtöbbször magamra voltam. Behúzódtam, mint egy csiga, talán azért, hogy mérjem, összegezzem a körülöttem lezajlott eseményeket, mit hová tegyek, mi is az enyém, mit is csináljak vele.

Erőst jó kosztom volt. Még reggelire is bifszteket hoztak. Jól tartottak, mint afféle tenyészvikát. Két fehércseléd hozta nekem az ebédet. Úgy látszik, versengés indult meg a bennem felhalmozódott energiáért, mert néha külön-külön is megjelentek a szobámban. Megpendültem, az ördög leszállt a honcsokról.

Egy mindenféle titkos dolgot áruló zsidó boltostól megvettem a Zichy-albumot. Hús-huszonöt pornografikus rajz, nagyon szép kötésben. Érdekes volt, amikor átnéztem, ifjúkorom emlékei elevenedtek fel bennem. Az első szerelmi akarárs gyakorlatban, öt-hat éves korunkban, amikor sorra felindulva, végigkóstoltuk a leánykákat. Elsős diák korunkban a véccén tanultuk a nagyobb kamaszoktól végrehajtani szerre a magömlést; nagy csudálkozva néztük, hogyan hagyják el a fehér gének tömegesen az álló penist. Ez volt az ifjúság nemi elindulása, amit évi három-négyszeri különböző lelki-gyakorlattal igyekeztek fékezni. Mennyivel egyszerűbb volna és lett volna, ha összeapszannak és nem választanak el a természetes állapottól, a nősténytől. De hol is hagytam el?

A nők gyakran kezdtek bejárni hozzám. Egy napon felöltöttem a teleirkált falat. Kiraktam a Zichy-albumot:

Íme, nézzétek ebben az állapotban, nem kell titokban az asztalból kiszedni s gyönyörködni benne. (A lapok széle már zsírosodni kezdett a sok forgatástól.) Megkönnyíteni mindnyájunk szándékát-akarátát. Ez is egy megoldás. A jó koszt s Zichy megtették a hatást. Nem mondom, kivettem én is, kivették ők is részüket a szerelemből.

A forradalom lezajlott. A Vöröskereszt természetes halálával az én állásom is kimúlt. Lakásomat felcseréltem egy tényleges műteremmel az Izabella út 65. szám alatt, a negyedik emeleten, balra az első ajtó.

A műterem hideg volt. Cserében nyáron a nap felülről úgy kimelegítette, hogy öntözéssel sem lehetett rajta segíteni. A meleg miatt az ájulás környékezett. Ez volt az éhezések korszaka. Ebből az időből való egy igazán megrendítő önarcképem, amit a második világháború során egy katona a homlokomtól az ajkamig hasított fel. (Egy világljáró-ládában levő négy képemnek ugyanez a sorsa lett.)

Az úgy volt, hogy... — hallák-e? — a vonat döcögött

a falvak felé. Valahol vidéken járhattam élelemért. Valahol egy falu határában a vonat megállott (persze a templomtorony is alig látszott, olyan messze volt a falu a vasúttól), s az éhes isteni nép megindult cserekereskedésre a falu irányába. Hogy mit? Mindent, ami még megmaradt a városnak s cserébe kellett a falunak. Úgy tűntünk el, mint a hangyák. Este ugyanígy tértünk vissza, csak a hátizsák és a kosár cserélt tartalmat.

Egy ilyen útról jöttem haza. Amint felmegyek az emeletre, Hende Vince — bizonyára hallotta ismert lépésemet — síri hangon, kezét szájához téve, a műterem ablakából szól hozzám:

— Meneküljön, mert keresik a veresek!

Fogtam magam, szedtem a sátorfámat, s elutaztam Hajmáskérre, az ott lévő Szobodeczky barátomhoz és volt katonatársamhoz, aki ott a fogolytábor vörös parancsnoka volt.

A menekülést a szabóm feljelentése tette szükségessé, aki ellopta a készülő ruhám szövetének egy részét. Nekimentem, s ez lett a vége. Tisztázás helyett jobb volt kereket oldani.

Hajmáskéren nem sokáig éltem, talán egy hónapot. Lehetetlenek voltak az ottani állapotok. Az állandó szél minden ajtót folytonos remegésben tartott. A barátom megveszett, ha egy kicsit ivott, állandóan lövöldözött, hol a plafonba, hol az ablakon át, hol a vendéglői tükrökbe. Pedig a vidék nagyon szép, s a Balaton felé, Almádi irányában, azok a lankás dombok gyümölcsökkel, szőlősökkel, a föld vörös színével, festőivé tették a vidéket. Gyerünk vissza Pestre.

Elhagytam hát Hajmáskért minden élmény nélkül. Bizonytalan gazdasági helyzetemben volt egy régebbi, biztató megrendelésem: Radó műgyűjtő és képkereskedő művészek önarcképét kezdte rendszeresen megrendelni. Több ízben volt nálam is.

Amint megérkeztem Pestre, első dolgom volt, hogy megcsináljam ceruzarajzos önarcképeim. Beállítok hozzá:

— Itt van, kérem, az önpofázmányom.

Elveszi, nézi. Nagy, magas, szemüveges, kissé hajlott hátú magányos fiatalember, akit minden kiállításon látni lehetett. Ismerni ismertem alakját, elannyira, hogy nem kéne nagyon megerőltetnem magam, s lerajzolnám.

Visszaadás kíséretében jön az elutasító válasz: a méret, nem felel meg. Tessék egy ilyen és ilyen méretre megcsi-

nálni. Eltűntem. Nem volt reménytelen. Pár nap múlva megjelenek az új rajzzal. Kifogásol, már nem tudom, mit. Az isten b..., s széjjeltéptem a szeme előtt, aztán sarkon fordultam. Széjjeltépve és felrúgva egyetlen pénzszerzési lehetőségem.

Mentem, mentem. Sokszor volt olyan időszak, hogy három nap sem ettem. Szédültem. Már volt mit nézni a kirakatokban. Még helytelenebb dolog volt szagokban, színekben látni az éhes embernek a nincsent. Néhol megkínáltak — vékonyan.

Sokszor indultam útnak, arra számítva, hátha ezek vagy azok megkínálnak. Még fáradtabban, még éhesebben kerültem haza s ültem le az ágy szélére. Már gondolkozni sem tudtam az éhségtől. Ilyen vigasztalan állapot volt, de élt mindenki. Igaz, egyik-másik ismerősöm időnként kiköltözött a temetőbe. Ennyire letörve még nem voltam.

Ilyen állapotban találkoztam össze egy kollégámmal, akinek most nem jut eszembe a neve. Hamarosan megtudta állapotomat. Szó szót követ.

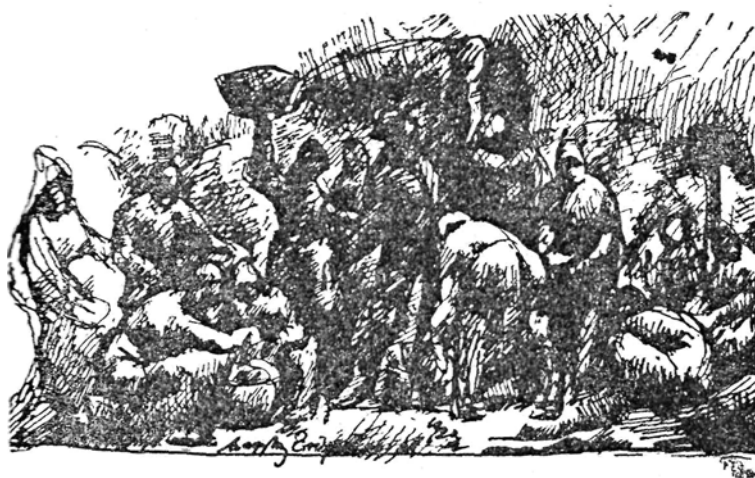
— Mi műgyűjtéssel foglalkozunk — mondja —, ami remekül megy. A lakásunk tele van ilyen holmival, megszorult ismerőseink s azok ismerősei hozzák hozzánk.

Mentő ötlet jut eszembe, vágok is a homlokomra:

— Te, van nekem egy ismerősöm, Gál volt államtitkár, ott valiamikor régi, értékes képeket láttam, még ma megnézem, mi van ott.

Barátom bevitt egyik vendéglőbe, s ott jól is laktunk volna gerslivel, ha adtak volna még egy adagot. De amikor egyórás állás után rám került volna a sor, az ebédjegy kifogyott. Egyet káromkodtál, s odébbálltál éhes hassal. Ez volt akkor a budapesti állapot.

Elmegyek hát érdeklődni Gálékhoz. Nagyon elhagyatott a lakás is, a nő is. Ahogy fogad, rendetlen a pongyolája is, fél válláról lecsúszik, éppen csak a melle nem esett ki. Beljebb lépek. Nagy összevisszaságban a földre szanaszét szórt balom bélyeg között a két gyermek. A falakon a nagy képeknek csak a nyoma látszik. Elöljáróban még el kell mondanom, hogy valamikor szép asszony lehetett, akit jóval idősebb férjhez adtak férjhez. Édesapja követ volt valahol Kínában, ott gyűjthette össze azt a rengeteg bélyeget, ami bőr-kofferekbe csomagolva most itt hanyódott. Elmondta, a bé-

lyegalbumot eladta, abból élnek, a képeket nemrég vitte el Pitt régiség- és képereskedő. Még nem fizetett. — Én azért jöttem — mondom —, alakult egy művészekből álló régiségkereskedés, ha van olyan dolga, megnézem s elviszem. Az egyik képet jobban szemügyre veszem.

— Ezt nem adtam oda — mondja a nő —, az apám nagy értékűnek taksálta.

Egypár kérdés után eltűntem volna, de egyszerre úgy meglepett a sok izgalmas lehetőség, bélyegek, szőnyeg, képek. Már volt egy kis ítélőképességem, hogy a művészi munkában a jót a rossztól megkülönböztessen. Megbeszéltem, meg is kínált, sőt egy jó nagy zseb bélyeget is adott, hátha ez is jelent valamit éhes, korgó gyomromnak. Amikor bementem a vécére, utamban még engedelem nélkül is megnyomtam a nadrágom bélyeggel. Szegény gyűjtő! Később már csak a bélyegek képezték gyűjteményem alapját, a hozzá vásárolt és gyűjtött anyaggal, s ez képviselte volna a valutát, mikor külföldet akartam látni és Dániába akartam menni.

Másnap a barátommal érkeztem meg, akivel útközben le-tárgyaltam a látottakat. Amit hallott, neki is izgalomba hozta gyűjtési — főleg pénzszerzési — szenvedélyét.

— No, mégis mit láttál? — kérdezte.

Leírtam a családi szituációt. Az egyik kép németalföldi gyanús, Ostade. A férj államtitkár, apósa külföldi követ.

Mutattam a bélyegek egy részét, amik a kiürített zsebemben maradtak.

— Hisz ez egy angol könyvnyomtatás — mondotta. Én hallgattam, nem tudtam, az mi a fene, csak később, amikor rosszul, bután levagdalva majdnem megsemmisítettem, akkor tudtam meg, hogy értékben mit is jelentenek. (A bélyegyűjtemény a háború alatt megsemmisült.) Éppen csak nem csepegett a nyála a kíváncsiságtól.

Az én hiteleimre és bizalmamra az egyik képet elhoztuk, nagy összeget mondva, ha az valódi és hitelesítik. Amikor a kapun a képpel kiléptünk, barátom a vállamra üt:

— Ez, öregem, Ostade. Ne, itt van előlegnek! (S egy csomó pénzt a markomba nyomott.) És ha tényleg beválik, nem kell gürcöljél te sem, én sem. Még ma kiviszem a Szépművészetibe kiértékelni.

Elváltunk. A hirtelen változás, ami életemet annyiszor követte nyomon, kibillentett egyensúlyomból. Az első dolgom volt valahol jóllakni. Nem győztem magam megtönni. Mint egy éhes szukakutya, úgy szaglásztam folyton az étel után. Nem is voltam máshol, csak a vendéglőben, s vártam a jó falatot.

Az előleg hamar elfogyott. Költöttem, abban a reményben, hogy Ostade majd csak tovább is rendbe szed.

Mindennapos lettem náluk a lakáson, ahol tényleg felhalmozódott a bizományi áru. Ebben az időben ilyen körülmények között cserélt gazdát sok műkincs. Az egyik szobában vagy harminc értékes perzsaszőnyeg feküdt egymáson. Sokszor helyettesítette nekem az ágyat, ha későig ottmaradtam. Itt folyt ám a művészi gyakorlat, hisz mind a ketten festők voltak, a nő, Korb Böske, egy szépséges szőke démon és nagyon tehetséges művész, állandóan aktot tartott. Rajzolt és aktos kompozícióit csinálta. Magam is sokszor leálltam rajzolni.

Irtó vendégjárás és forgalom volt, főleg művészekből, akik adták-hozták a műkincseket. Likőr, bor csak úgy dült. Abanovák, Patkó, isten tudja, kik voltak a bejáratosak.

Hiába vártam a kép pedigjét, az késett. Addig késett, amíg én lementem Kecskemétre. Ma sem tudom, mi lett a képpel. Azt azonban sejtem, hogy az én nyakamba szóódott a kép s árának az eltűnése.

Korb Böske Olaszthonba ment, nagy életet csinált maga

körül. Úgy hallottam, még csinált valamit, de végül is a rendetlen, kicsapongó élet hamar tönkretette, s belepusztult. Kiadtak róla egy kisebb könyvet a képével tarkítva.

Ez volt az első női tehetség, akit csodáltam, bámultam s tehetségében csalatkoztam.

Ebben az időben már felmértem az embereket, hogy kiből mi lesz, hová fejlődik, magiammal is sokszor, számot vetve és összehasonlítva. Szőnyit, Abát tartottam előttem járórnak.

Az én életem, művészetem lassan fejlődött. Lassan-lassan készültem s rendeződtek bennem az erők. Már a mirigyeim is az állandó helyükre húzódtak, a csontom is kinőtt. Sovány, beesett arcom nem sokat ígért a nézőnek, de még tartott a zsögödi tartalékból, ruganyos, acélos, sovány izmaimat nem bírta kikezdeni még a spanyolnátha sem. Két nap alatt átes-tem rajta, egy kicsit szédültem, egy kicsi lázam is volt. Csálánba nem üt a ménkő. Ebben a korban az ember akárhogy akarta, nem tudta magát tönkretenni.

Kezdtek belém költözni a nagy vendégek. Már nem félttem Michelangelótól, Tiziantól, Goyától, Velasqueztól, sőt jóba lettem Emersonnal is. Ezekkel a nagy szellemekkel vettem magam körül. Bennük éltem, és vártam, egy-egy jó képen vagy könyvön keresztül, új jövevényeket.

Benvenuto Cellini életírása is hozott újságot, friss anyagot, s Goethe, a *Kalevala*, Ibsen és Grieg *Peer Gyntje*, Shakespeare. Az ösztönös világ lassan lemaradt, s a világszellem jelentkezett ezen a horizonton. Járásom, magatartásom megváltozott, képeimmel egyetemben a homlokom is megnőtt. A hajam szép lassan, de biztosan feladta az első terét, s a homlokomról a tarkómra költözött, ahol mostanig megtartotta állását. Megkopaszodtam. Bölcs lettem, úgy mondják a falusiak.

Ilyen habitussal indultam a roncsokból, Pestről Zsögöd felé. A vonat mintha másképp ment volna. Határ, Románia, vámvizsga, román beszéd magyarral elegyesen keverve. Csupa új dolgok — nem mondom —, kellemesek. A vonaton egy frissen kötött ismeretség, egy grófi asztalinas szórakoztatott, aki szintén hazament Erdélybe. Tücsköt-bogarat összebeszél, de jól mulattunk. Még úgy homályosan emlékszem, hogy hívta magára éjjel a grófkisasszony s hogyan lébecoltak.

Később, elmerülve a régi tájak nézésébe, kirajzolódott előttem a hányatott erdélyi szellem, a történelem s a mostani új

szakasz. Mi is lesz és hogyan lesz vélem? No, mindegy, hisz biztos fedél alá, Csíkország viszontlátására, szüleimhez, testvéreimhez, rokonaimhoz megyek. Megnyugtató érzés töltött el. Az első érdekes felfedezésem.

Kattogó vonat ablakába dűjtöttem homlokom. A táj elforog szemem előtt. A képek nem zavarták párhuzamosan haladó gondolatomat.

Te Erdély, te népek ütközőpontja, a nagy súrlódások csatateré! Földrengések, tűzhányók, amelyekben a kristálygyöngyök, tallérok kijegecesednek. Szülőföldem, te! Most látlak a Kormos kövéről. S a környező Kárpátok: Csík, a Csukás, a Nagykőhavas, a Királykő, a Fogarasi- és Szebeni-havasok, sokszor csak a csúcsotok látszik. Nyugatra a zezugos katalanok, amelyek nem engedték egy teljes gazdasági egység kialakulását. Látlak hegyeiddel, s most érzem meg először: Te vagy a sok elvetélt nagyság, a sok zseni hazája!

*

Az Izabella utca 65. szám alatti műteremben laktam, ahol Gaáli ezredes mindig számon tartott. Sokszor átvette helyettem a legénységi oktatást, engem pedig küldött: — Eredj, fessél. — Minden szabad idejében felkeresett.

Az Izabella utca 65. szám alatti műterem lassan megtelt holmival, de el is ment mindenem. Megettem azt a pár garast, amit a handlésoktól kaptam. Innen a kecskeméti művésztelepre kerültem, miután itt a műtermet feladtam. Bútoraimat a folyosón ölte meg az eső.

A kecskeméti városi festőművészeti főiskola Révész Imre vezetésével újból szervezte a kecskeméti művésztelepet. Pályázatot hirdettek. Körülbelül tizenkét növendék kapott kedvezményt, ösztöndíjat. Nekem műterem, modell és koszt volt az ösztöndíjam. Budapest után Kecskemét valóságos üdülés volt. Minden zajtól távol, a városon kívül, egy nagy parkban négy-öt műterem háztömbbel. Úgy éltünk, mint a hal a vízben. Új színek, új problémák vetődtek fel. A plein air. Csak úgy dűlt belőlem a munka. Hat ló, negyven ember, teherkocsi ajtaja tágra nyitva. Nagy hőség. Huzat. Megsükettem. Nem hallottam semmit, csak láttam. Furcsa érzés. Egy hónapig tartott így, aztán elfelejtettem.

Ruha dolgában nagyon rosszul álltam. A nagy melegek is segítettek benne, bevezettem a fürdőnadrágos ruházkodást.

Varga Nándor Lajos — Laji —, aki Újpesten a rokonaimnál lakott, szintén odajött, s így most megint összekerültünk.

A második nyarat kint töltöttem, Tiszazugon, Radványi bárónál. Érdekes, komoly ember és jó barát vala. Mikor az itt festett képekkel Kecskemétre visszaérkeztem, az igazgató nagyon el volt ragadtatva. Még a lejövelelem idején nekifogtam egy nagy vászonnak — Ádám és Éva kompozíciójának —, nem ment. Még egypár próbálkozás után teljes összeomlás állott be nálam, a művészetemben. Úgy éreztem, hogy sok a hiba, ami az évek során felgyűlt, s előről kell kezdenem, megint a rajzolásnál. S innen fokozatosan továbbhaladni és korrigálni. Mindent lekentem, megsemmisítettem.

Angol vendégek jöttek a telepre, s az igazgató hozzám is behozta őket. Radványiék is a társaságban voltak. Irtó nagy volt az igazgatóm felháborodása — csendes, halk szavú művészember volt egyébként —, mikor egyetlen képet talált, ami a rombolásból megmenekült. Kitért és reám kiáltott:

— Nagy, megbolondultál?

— Én nem, csak ezek nem voltak jók, jobbakat kell csinálnom, de más, komolyabb alapokra rakva.

Ő sokáig haragudott rám, én pedig sokáig nem tudtam semmiféle festőeszközt a kezembe venni. Olvastam Adyt — erősen megkedveltem.

Egy szép napon mintegy harminc nő érkezett a telepre. Kollégák. No, még csak ez hiányzott. A magányos életet felverte a szerelem, úgyhogy szinte ment a szagja. Adyt olvastam, szavaltam, és bomlasztottam a női szíveket. Nem volt nehéz, mert az enyém hamar tüzet vetett, már a végén sorban állt a szerelem a lelkemben is, az ajtómon is. Mint egy rossz kalapot, úgy cserélgettük egymást. Ilonkát, úgy gondolom, szó nélkül szerettük Lajjival együtt. Nem volt az éppen plátói ügy, mert minden héten csomag jött Békéscsabáról, amit hármásban hamar elfogyasztottunk.

A park gyönyörű részletei megmozgatták a festői szíveket. Úgy éltünk benne, mintha nem is ezen a világon élnénk.

A sok nőügy s az a szándékom, hogy egypár fiút, köztük a nem éppen tehetségteleneket is, mint Aba-Novák és Szőnyi, oda ugyancsak lehozzam, ijedelmet keltett az igazgató feleségében. Vajon mit akarok? Előbb Vargát, azután pedig engem seggbe rúgtak.

Visszamentem Budapestre. Egyik napról a másikra estem

a hontalanságba és pénztelenségbe (az ugyan egyáltalán nem volt, így hát ebben mindenkiel osztoztam). Szőnyinél szálltam meg egy hétre. Itt azonban nem zavarhattam a családot sokáig. Tömegszállásra vonultam, később ágyrajárónak. Nappal egy pincér aludt az ágyban, éjjel én. Négy ilyen ágy volt, nyolc váltóval. Reménytelenül folyt az életem.

A főiskolára küldöttséget menesztettek Kecskemétről, ne-hogy valahová bevegyenek. Ez száműzetés?

Olgyaynál jelentkeztem, aki akkor a grafikai szakot vezette. Elmondtam mindent, de ő már akkor Varga Lajitól mindent tudott.

— Ne törődj semmivel, gyere és dolgozzál — mondta. Ilyen lehetetlen állapotban és ilyen körülmények között kezdtem el a rézkarcot. Mint tengerbe, úgy merültem el a rézkarcba. Éjjel-nappal dolgoztam. Egy hónapig a padon aludtam, amiről csak Laji tudott. Megint a Rudolf-féle műterem társasága, néhány kiegészítéssel (mint Lanner és Bene), gyúrta, feszítette a nagy hajrát. Reggel héttől este tíz-tizen-egyig dolgoztam. Varga Laji már a legszebb rézkarcait, metszeteit csinálta, Aba-Novak Vilmos csak úgy remekelt. Örült az ember szíve ennek a nemes versenynek. Nem volt ott fél tehetség!

Zavaros pénzügyi állapotom körülbelül egy-két hónapig tartott, aztán jött a megváltás. Éppen Szőnyinél vagyok, mikor megjelenik Forbáth Róbert tózsdei bizományos, egy halk szavú, nyugodt fiatal házasesember.

— Már régen szerettem volna önnel megismerkedni, s ha hozzá lehet jutni (hogy a fenébe ne!), képeiből vásárolni.

Összeszedtem, ami imitt-amott volt. Megjelenik a tömegszálláson, s három képemet komoly összegért megvásárolja. (Laji, pénz a házhoz!) Kiöltöztem, rendbe szedtem magam. De már a rézkarc is hozott a konyhára. Sőt.

Derecskei néninek hívták a szállásadómat. Idősebb, elhízott, kővér nő volt, aki jobb sorsot is láthatott. Nagyon szagolt utánam, nem értette meg, ki-mi ez az ember. Késő este jártam haza, mindig megvárt, addig nem feküdt le. Később kitudódott, hogy mindenem után kutatott, figyelt, hogy kilétemet megállapíthassa, de nem ment. Egy este megkínált kávéval. Meglátja, hogy milyen fekete a kezem, amit a festék, a maróanyag alaposan elrondított, s nem lehetett egykönnyen lemosni.

1924

— Mis a keze, lelke-gyermekem, mit csinál, hogy ilyen festékes? — Megfogja. Már egy kicsit szelídültem, nem voltam olyan vad, mint amikor feljöttem Kecskemérről. Ej, ej, néztem kabátbélését, zsebkendőjét, azok jobb világot láttak, mint amiben most van.

Egyszer egy kicsit tovább aludtam, mint kellett volna, s megérkezett a váltás, hazajött a pincér. Na, kifelé az ágyból! Ahogy öltözöm, kezdem a falon levő képeket nézegetni. Nem rosszak, ugyan fiatalos dolog, de nem rosszak. Aláírás: Matiska — Nagybánya.

Azon az estén is kávéval várt az öreg néni.

— No, édes fiam, hát miért nem mondja meg, hogy mit csinál? Nekem is volt egy unokám, a Matiska, Olaszországban halt meg szegény, tüdővészben. Azokat a képeket ő festette.

Valóban, volt a falon öt-hat darab kép. Ezentúl minden nap megnéztem. Tényleg komoly ígéret volt. Amikor a néni a mesét folytatva elmondta, hogy unokáját Iványi-Grünwald Béla vitte magával Olaszországba, kinyögtem, hogy én is festő vagyok, s most a képzőművészeti főiskolán a grafikai tagozaton dolgozom, azért olyan fekete és összeégetett a kezem. Ezzel pont került a titokra, de már a Forbáth-féle képvásárlás megtörtént. Nem mentem jobb és kényelmesebb szállásra, hiszen úgyszólván voltam Csík felé.

Akkor már megnyílt a határ, levelet is kaptam hazulról. Megint izgalom fogott el s honvágy. Körülbelül a hetvenedik rézkarnál tartottam, közben kiadtam egy rézkarc-albumot, pénzügyeim teljesen egyensúlyba jöttek. Forbáthékról, feleségéről és gyermekeiről csináltam rézkarcot. Mindennap náluk voltam.

Felmerült egy művészeti újság kiadása. 1924 őszén meg is jelent *Ars Una* címen. Sok mindenben hallgatott reám a szerkesztő. Abba, hogy rólam közlést adjon, nem mentem bele. Még korainak tartottam. Majd eljön annak is az ideje.

Pesten a rézkarc-élet felvirágzott. Még az öregek, Rudnay, Csók és mások is nekifogtak.

Forbáth azzal a gondolattal jön, jó volna egy kiállítást rendezni Zürichben, grafikai anyagból. Közben hazautaztam Zsögödre, mindenemet felszámoltam, hol eladtam, hol elajándékoztam. Rajzaimat, amelyeket nem szerettem, széthasogat-

tam és elégettem. Egypáran tátott szájjal nézték az éppen nem mulatságos esetet.

— Ezt a rajzot add nekem.

Egypárnak adtam.

Csináltattam egy rézkarc-gépet, s azzal eltüntem, mint Bálám számára.

Forbáthtól Zürichből kaptam levelet, amelyben azt közli, hogy a kiállításnak nagy a sikere, az én anyagom mind elkelt, ennyi s ennyi dollárom van nála. Arra kér, hogy a Varga Nándornál hagyott lemezeket adassam ki, hogy tudjanak róla nyomatokat csinálni. Értesítésemre Varga ki is adta. Ezután nagy csend lett, a dollár pedig sehol. Ellenben azt a hírt kaptam, hogy Forbáth tönkrement, tönkretették a tőzsdei harcok, amelyek akkor egész Európa életét megbénították, elannyira, hogy még a lemezeket is becsapta zálogba.

Ennyit tudok a lemezek sorsáról.

Később találkoztam Forbáthtal, ígérte, mindent elkövet, hogy az ügyet rendezze. A rendezés elmaradt, a felesége elvált tőle, ő pedig végleg eltűnt a színpadról. Végül is ma sem tudom, mi lett vele.

Ezzel lezárult leletemnek egy rendkívül érdekes, küzdelmes szakasza. Már nagyon kifogyott az olaj a mécsesemből. A zsögödi erőtartalékok is fogytán voltak. Az arcomról eltűnt az örökös jó kedély, a mosoly. Nem a nimfák, a szép nap-sütéses tájak, hanem a gondolkozó, a michelangelói próféták alakjai kezdtek izgatni. Hogy az ember mit keres a földön. Vallási problémák.

Harminckét éves lehettem, s kétségbeesve láttam, hogy még sehol sem vagyok és semmi az, ami vagyok. A kecskeméti összeomlás — gyökereresztés a fekete-fehér vonalba: a rézkarcba — felforgatott, s összevisszaságban érkeztem meg Zsögödre. Alig volt ép részem. Masaccio huszonnyolc éves volt, amikor meghalt, Krisztus pedig harminckettő, amikor a Hegyi beszédet elmondta. Úristen, itt állok és semmit sem tudok. Kecskeméten Irinyi rajztanár felesége egyik alkalommal egy könyvet nyomott a markomba azzal, hogy azt olvassam el. Emerson filozófiája volt. Elolvastam egyszer, kétszer, s úgy csaptam a földhöz, hogy kiszakadt a sarkából. A könyvben az első oldalon kis betűkkel ez állt: „Azt tedd, amit tenni nem mersz.”

Ez a könyv kiforgatta, megforgatta az életemet. Most találkoztam először a gondolkodó nagy emberrel. S ő az ösztönös testi embert egyből levágta, és arra az útra irányította, amerre mennem kellett. Ez a nő végzetszerűen jött és viselkedett velem. Később egy hajnalon a leánya jött hozzám jegyesével. Átutazóban voltak, s az éjjelt egy szénaboglya tövében húzták ki, ott aludtak. Megrendülten láttam a leány s az anya hasonlatosságát. Vajon miért jött, s mit akart mondani? Csak megnézett, s el is tűntek. A képe, az alföldi útitársakkal együtt, ma is bennem van.

*

Most te jössz sorra, Zsögöd.

Látom, amint anyám lenyújtja a kezét értem, a kis szoknyás kölyökért, ahogy kezdek a világba kijárni a csaposkerten keresztül a mezőre. Az első madárfészek a tátogató csőrű madárfiakkal s lassan a térség egyre fennebb. Most ott állok a Három tetején, körülbelül ezer méter magasban, ahonnan az egész Csíkot be lehet látni. Ez az a táj, ahonnan kiindultam, ahol gyermekkoromat leéltem, ahol életemnek, mondjuk, egészséges alapját megszereztem. Azt kell mondanom, hiszen hatvankét éves vagyok, s minden töretlen bennem. Hogy meddig és mi lesz ezután velem, azt, még nem tudom. Egyelőre mindent úgy csinálok, mintha még a világ élnék. De akár holnap is meghalhatok.

Zsögöd felé hatalmas völgy nyílik a Kárpátok felől, s a hegyek lábánál sűrűn egymás mellett fekszenek a falvak. Majdnem mindeniken egy kis patak folyik át. Észak felé Szentdomokosig, délre Tusnádig terjed a szemhatárom. Lassú folyással halad az Olt: sok-sok kígyóvonalat húz maga után, amíg a tusnádi hegyeknél eltűnik. Ott látszik Szentlélek a vörös kép mögött, s ott a völgy, ahol a székely csapatok gyülekeztek a tatárok ellen. Még az asszony és a gyermek is sapkát tett a fejére, hogy nagyobbnak lássék a sereg. A vörös kép ennek az eredményes csatának az emlékéét idézi s azt a tájat, ahol annyiszor haladtam át, s mindig áhítattal néztem azt a vidéket. Mindszent, elszórt tüzeseivel, a felső tüzessel, ahol Nagy István született, s egyik ágon való őseim. Fitód, ahol anyám s másik ágon való őseim is születtek. Bennem most újra megelevenednek az ő messzi gyer-

mekkorából átvett emlékek, amelyeket én is éppen úgy végigcsináltam, átéltem.

Most ő áll itt előttem, az örökösen munkálkodó, dologban élő ember, aki ha nem is olvasott, legalább imádkozott.

Sokszor rajzoltam, festettem. Mindig valami jóság ült az arcán, még akkor is, ha — elég gyakran — megbántottam. Rohant az élet megállás nélkül, szüntelenül, mint az óra kereke, rajtam is keresztül, s csak néha láttam a mánuson, hogy rosszra fordult az én sorsom.

Egyszerű, tiszta, családjának élő emberpéldány volt az anyám, inkább angyali természet. Apám pedig erősen ösztönös, víg kedélyű, jószívű, olyan mulatós, nagyokat nevető Bacchus-jellem.

Ez a két természet küzdött bennem, s még idáig eldöntetlen ez a küzdelem. Lehet, hogy az egymással mérkőző két jellem alakította ki bennem a művészt mindenféle megnyilvánulásban. Mind a kettőt külön-külön komponálva s együtt is sokszor megfestettem. Ők voltak a leghálásabb modell-

jeim. Sokszor ugyan nagyon megkínoztam. Idejüket elvettem, s ők türelmüket veszítették el. Hiába, sokat kell a művészeknek gyakorolnia, amíg a keze engedelmeskedik látásának, szívének, gondolatának és a végén akaratának. Mert úgy látom, minden művészet csak annyit adhat, amennyit akaratában kifejez. A művészetben nincsenek véletlenszerűségek, vagy ha vannak, csak mellékesen zárkoznak vagy a részletekbe kapcsolódnak bele.

Anyám nehezen, apám hamar kijött a béketúrésból. El is intézte egy-két pofonnal a véleménynyilvánítást. Már csak azért sem tudott bennünk kölcsönös barátság kialakulni, vagy ha kialakult, nagyon ritkán.

Ami a ház s a gazdaság körül volt: szövés, fonás, állattenyésztés stb., ahhoz anyám mind értett. Apám, az ősdungó császkált, hivatala is volt (hol írnok, hol a falu bírása stb.), s ezért az anyám nyakába szakadt magától minden, ami a ház körül s a gazdaságban akadt.

A húgom férjhez ment Gyimesre, ott tanított az ura. Mikor 1930-ban meghalt, egy ötesztendő kislánya maradt, akit mi neveltünk fel, s akitől a második világháború választott el. Pesten adtam férjhez, én pedig Zsögödre jöttem vissza.

Apám rövidesen követte húgomat, akit nagyon szeretett, és állandóan siratott. Egyből elment, agyvérzésben. Hatvanöt éves volt, amikor meghalt. Anyám elég gyakran betegeskedett, de nyolcvanhat évet élt. Ő mondta, hogy az ember még a betegeskedést is megszokja.

Igen sok időt töltöttem Gyimesen. Festegettem és halászgattam. De ha már itt vagyok, először még innen mesélek valamit.

Bizony, még nem ismertem a falvakat, a hegyeket. Először a hegyeket jártam, s kutattam mindent, ami elém került: növényt, állatot. Azután a falvakat.

Domokos Pál Pétert magam mellé vettem, s útnak indultam vele észak felé. Reggel lehetett, amikor egypár községet elhagytunk, virágos mezőn vitt át az utunk. Rákos község mellett megálltunk, mert nem lehetett ezt a látványt huzamosabban nem nézni. Hosszú sor vízimalom forgott egymás nyomában. Mindjárt az jutott eszembe, no, itt van az a hely, ahol őseink legelőbb letelepedtek, hozták vagy átvették ezt a mesterséget, s aztán űzték is. (Talán most semmi sincs belőlük.) A Sósrétnél kiszélesedik a völgy, s pompás,

virágos rét terül el. A költő fantáziája itt dalba szökött volna. Én pedig még itt határoztam el magamban, hogy egy kiállítást csinálunk a nép még látható és élő művészetéből, hiszen bár csupán egypár községet láttam, mindegyik tele szebbnél szebb varrottással, házi bútorral és ruhadarabbal.

1929-ben megcsináltuk a kiállítást pünkösöd napjára. A kiállított anyagon kívül bevittük, ami még élő gyakorlati mesterség volt: szövés, fonás, fazakasok, fazékégetés; ott helyben csináltuk és adtuk el. A kiállítás nagy erkölcsi sikert, sok néprajzi anyagot, egész múzeumra való hozott. Az anyag egy része ma is megvan, sok elkallódott belőle a hurcolásuk során, a szőnyegetek pedig a molypok rendezték meg. Jelenleg Csíkszeredában kapott helyet ez a múzeum.

Én is ekkor állítottam ki Csíkban először. Zsögödre való két-három éves visszavonulásom alatt művész számára való anyag kötötte le a figyelmemet, olyan, amin dolgozni valóban lehet. Az apróbb vonalas tusrajzot felváltotta a merészebb, nagyobb igényű és egyszerűbb nád, amit az Olt partja elegendőt termelt, mert már nem bírtam a folyton csődöt mondó pennahegygel dolgozni. Festettem, és megkezdtem a rézkarcot is, amit kevés ideig folytattam, aztán abbahagytam. Kíváncozott a nagy folt, a dekoratív látás megszerzése. Megindul a fametszés — vagy hetven dűcot csináltam —, majd azt is abbahagytam. Néha próbálkoztam akvarelllel, de nem ment. Nem ment, mert még bizonytalan volt nálam a képlátás, a vonalvezetés, a szándék, a színek hangolása s a legvégén, hogy mit is akarok.

Az akvarellt mint a legjobb adatgyűjtő és feljegyző módszert, mint eszközt kompozícióimhoz, Párizsiban kezdtem meg nagy indulattal. Ettől kezdve nem maradt el, sőt lassan megéltam, hogy mennyi lehetőség rejtőzik benne a gyors, ötletes kifejezésre. Ma már önálló szerepkört tölt be nálam: az új kísérletek s azok eredményei most különösen akvarellbe kíváncsoznak, s csak később kerül sor arra, hogy olajban vagy temperában is végigvigyem az új szemléletet a képen.

Egy pillantásra átfut agyamon a művészetek útja. A neandervölgyi embernek a barlang falára írt rajzától milyen hosszú út is vezet napjainkig. De mostantól visszafelé nézve mennyire következetes. Itt van most előttem Michelangelo *Utolsó ítélete*. A szellem, ahogyan az embereken keresztül

fejlődik. Négy lábról két lábra áll, otthagyja az ösztönvilágot, Káint és Ábelt, ura lesz önmagának. Szerződik az Istennel a Sinai-hegyen, az egyezség pedig a tízparancsolat. Követi a világszellem ritmusát: erre a földre el kell hogy jöjjön a szeretet. Mi is hát a művészet? Írja, vési, festi, éneklie az élet, a szellemi kényszer hatása alatt, megszüli, megalakítja a belső és külső világ képét: „a szépet”, ami az örökévalóban él. Hangja, amint muzsikálni kezd, Vivaldi, Bach, Mozart, Beethoven. Az ember a hang, a zene urává lesz. A világ ritmusa bennük szólal meg és otthonára talál. Merre vezet az út? Krisztus, az Isten fia, a földre jön, s a keresztről mutatja.

Gyimesi első utamban egy lakodalmat néztem végig a teljes, szép népszokások szerint, kezdve a házi leányszony elsiratásától, elbújtatásától, a koszorús leányok felvonulásával, táncsal a nyílt arcú, napbarnította deli szép férfiak megjelenésével együtt. A jó kedély sem volt kutya.

Egy gyönyörű leányra lettem figyelmes. Sokáig izgatott Zsögödre való visszautazásom után. Akkor már sokat foglalkoztam az egyiptomi művészettel. A gyimesi alakok között sok hasonlatosságot fedeztem fel az egyiptomiakkal. Szikár, magas szál emberek, hosszú nyákkal, kifejező, derűs arcéllal. Az egyszerű élet, a pásztorélet, a nyugodt, harmonikus világ mindenkire rányomta bélyegét. Kövér embert nem láttam. A nők, mint egy virágszál. Az a bájosság, közvetlenség egészen kihozott a sodromból. Írok a húgomnak, tudja meg, hogy az a bizonyos szép leány nem állna-e modellt nekem. — Nagyon szívesen — kapom a választ. Teljes apparátussal felkészülve, festékekkel, vászonnal megérkeztem Gyimesre. A kitűzött napra szemtől szembe állok az istennővel. A húgomat kioktatom, adjon valami kombinéféjét a nőnek, hogy ne egyszerre kezdjük az aktállást.

Megkezdődik a munka: így álljon, úgy álljon. Végre rajzolok. Egpár órai munka után elengedem annak az ígéretnek az ellenében, hogy holnap folytatjuk.

Eltelik egy nap, el kettő, az istennő sehol.

Visszautaztam Csíkba. Csak jóval később tudtam meg, miért nem jött a nő másnap: nem így gondolta a modellállást, hogy sehol semmi.

A csángóknál nagyon korán kezdődik a nemi élet. Szabályozza az öreg, jószágos természet, s a szerelemmel köti

össze. Elég gyakori a „bitang”, ahogy ott a zabigyermekeket hívják. De nincs restelkedni való, ha felkoppantják a leányt. Sőt, ha a kóstolás után nem lesz állapotos, felbomlik a viszony. A gyimesi gazdasági életet főleg a gyermekáldás hordozza. Nem félnek ott a sok gyermektől, kicsitől a nagyig mindenik kap munkát a gazdaság körül. A kicsi gyermek a libát, a bárányt őrzi, a nagyobbak nagyobb feladatokat látnak el. A családi munkaközösség, ami életüket egyensúlyban tartja, jellemzője külső és belső megjelenésüknek. Gyakran fordultam meg közöttük, s így igen jó barátságba kerültem aprajával-nagyjával.

Nagy István és Szolnay Sándor társaságában egy nyarat töltöttem ott. Sok mulatságos eset fordult elő, főleg Pistával. De hadd mondjam el még előbből egy találkozásunkat.

A zsigódi családi rajzok után ő letűnt. Egyszer éppen a pesti közös műteremben vagyok. Kopognak (Révész éppen korrigált), s Nagy István kerek, szemüveges fejét látom meg az ajtóban. Odaszól Révésznek:

— Szervusz! Te, Nagy Imrét küldd ki. — Aztán felém: — Szervusz! Vegyél kabátot, menjünk.

— Hová?

— Ebédelni, ide a vendéglőbe.

— Te Pista, egy bűdös vasam sincs.

— Ne törődj, van nekem. (Singer és Wolfnernél leszerződött, volt guba.)

Jól beebédeltünk. Eldiskuráltunk egy-két szót szólva. Ő igen keveset beszélt, de én sem mulattattam a dumával.

— Menjünk. Van festéked? — kérdezi.

— Vékonyan — mondom.

Bementünk a közeli festékkereskedésbe, s ott jól felszerelt. Most itt vagyunk Gyimesben, együtt a vacsoránál, mert csak most jöttünk elő a munkából. Mindenikünk egész nap kint festett. Pista mulatva mondja el, hogyan járt az este, amikor hazament. A sötétben nehezen baktatott be a szobájába. Megtalálta az ágyat. Le akarja húzni a takarót, de valami mozgást és nagyobb tárgyat vél felfedezni. Gyufát gyújt, s a világánál látja, hogy az ágyában derékszőgbe meredve ül egy fiatal, tizenöt éves suhanc.

— Te mit keresel itt? — szól rá.

— Marit.

Úgy látszik, Mari már nem tudta értesíteni az ágylakó vál-

tozásáról. Így került az ablakon beugrott legény a Pista ágyába.

Művészetében s felfogásában egyszerűbb, mondanivalójában zártabb, határozottabb lett. Körülbelül ötvenöt éves lehetett, s akkor kezdte lezárni végleges pályáját. Tragikus látását emberekről, tájakról mély színeibe: a feketébe, kékbe, sok zöldbe zárta, amiből a fehér kísértetiesen világított. Lassan alakult ki a színek orkesztere. Sárgában az okker volt nála a legvilágosabb.

Nem tudom megérteni, de sajnálatos, hogy mondanivalóját nem tudta olajban is kifejezni. Művészetének szemléletét a gyors felfogás jellemezte. Színekben, kompozíciókban a pasztell javára elhanyagolta a lassan érő és nehézkes olajat. Ezzel lehet megindokolni nála a szín és a pasztell szeretetét. A kenyérgalacsin forgott az ujjai között. Látszólag nem dolgozott, ilyenkor meditált, készítette magát a legközelebbi kép megvalósítására. Egyre ritkábban láttuk egymást, ellenben képeivel mind gyakrabban találkoztam, s bennem örömet, nagy élvezetet keltettek, annál is inkább, mert elejétől fogva ismertem fejlődését, s mindig izgatott, merre, hová jut művészete.

A képzőművészeti főiskolán egy szénrajza volt. Berámázva függött a falon a többi nagyokkal. Bennem, a kezdő emberben ez a biztos — bár iskolás — tudás azt a meggyőződést éri elte meg, hogy nagy művésszel állok szemben. Felfogásban nagyon közel állt Kosztához. Mind a kettőnél a drámai mondanivalón van a hangsúly.

Most pedig elhagylak, Pista, még van a földön egy kis dolgom, aztán én is követlek arra a helyre, amelyről Villon mondja: „az, hol szebben szaglik a virág”, s ahonnan nincs visszaút.

*

Szolnay Sándorral legelőször az Epreskertben, a Réti osztályán, ebédnél találkoztunk, a vékony és híg fuszulykaleves mellett. Hamarosan eltűnt előlem. Amikor az első kiállításomat megrendeztem (grafikai anyagból), 1925 körül Kolozsvárott, az újságíróklubban találkoztunk. Mindenben és mindenkor jó barát és mint művész is komoly volt. Sajnos, féltüdővel és sok hátránnyal kínlódott életében. A képzőművészethez bizony fizikai erő is kell (a szobrászathoz még több).

Második nagybányai utamra együtt mentünk, ő akkor már házas volt. Adám fiát a mőzeskosárban nézegettem egy gyönyörű lugásban. Ő hozott össze Tóth Istvánnal, a világcsavargóval, aki rokonságban volt Katona Gyulával (most operaénekes Németországban). Ez a ház, a Katona-pékség rendkívüli módon hatott rám. Mozgalmas élet volt: a gyerekek akkor bomladoztak a zenei élet felé. Kész énekház volt az, mindenki énekelt, zengett az egész ház. A pékinasok a megvakított kosár friss kiflivel rohantak kifelé, s fújták az akkor hirtelen hallott vagy tanult operaáriát.

Ifjúság! — Merre és hová megyek? — Ez az állandó izgalom kötött le. Itt fogamzott meg egy kelet felé való utazás gondolata, de a terv Tóth István halálával s a művészetek súlyos helyhez kötöttségével megghiúsult. Katona Gyulát Bécsben találtam, együtt voltunk Rómában is, ahol akkor az énekművészetet gyakorolta és szedte magába. Kedves, jó humorú fiú volt, nem beszélve piacos szépségéről, ami bizony az olasz leányokat sokszor a kapu alá csalta. Mikor Gyula hozzám jött, mindig elfújta valamelyik ariát az ablakom alatt. Körös körül a fejek már mind az ablakban voltak. Gyula szép termete, hangja, bohém megjelenése az amúgy is közvetlen olaszokat még közvetlenebbé tette, és sok mókára adott alkalmat.

Szolnajt, akinek fejlődését volt alkalmam haláláig végigkísérni, a betegsége szabályozta. Emiatt nem tudott nagyobb méretű dolgokba kezdeni. Rövidebb lélegzetű csendéletek, tájak — amiket az ablakból meg lehetett festeni — vagy az önarckép hálás témájába zárta be magát. Egy nyarat még lent töltött Gál Ferencnél Csíksomlyón, ahol együtt sokat dolgoztunk.

A köréje csoportosult fiatalok nem nagyon értették meg. Még ma is ellenszenvvel beszélnek róla, pl. Gy. Szabó Béla, Balázs Péter, Fülöp Antal Andor. Pedig milyen egyszerű, milyen szép színskálával gazdagította az erdélyi művészetet, mennyit fáradozott, hogy életet öntsön, mozgást teremtsen az oly nehézkes és sivár gyenge piktúrába.

Aba-Novák Vilmostal az akkor a Rudolftéren levő műteremben ismerkedtem össze. A barátság elég lassan fejlődött ki. Derék utcai lakásukban látogattam meg a kommun körül. Keményen dolgozott. Az édesapja portréját festette. Az akkori ifjúságot Cézanne felfogása és színei vezették a pik-

túra útjain. Égő narancssárga színei, egységes formakeresése megerősítettek abban a felfogásban, hogy ennek a fiúnak van mondanivalója, s keményen dolgozik annak kifejezésén.

Jött a kommün, majd Kecskemét — ahonnan olyan futva, menekülésszerűen jöttem el —, aztán a grafikánál kötöttem ki. A mindennapos találkozások alkalmával közelebből is megismertük egymást Aba-Novák Vilmostal. Nehéz helyzetben az ebédjét sokszor megfelezte. A városi és falusi világ teljes ellentétei voltunk. Sajnos, ő hamar lezárta művészetét, amit még halála előtt annyiszor akart felfrissíteni egy zsongódi úttal. A nagy, hatalmas, kemény, erős férfiút hamar elintézték s elrabolták közülünk azok a kicsi bacilusok. A művészetben Szőnyivel együtt jóval előttem jártak. Az én utam nagyon lassan, döcögösen ment, és a művészet mellett az élet sok mellékága kötött le. Hát még maga az élet, a valóságos!

Amikor megjelentem a grafikán, Olgyay vezetésével, már összeszokott társaságot találtam. A társaságba új hanggal érkeztem, a sok megerőltető változás nem tudott kihozni a természetemből.

Egyik nap szagok, olyan jó konyhaszagok csiklandoztak meg a kollégák orrát. Ez persze igen szokatlan volt a savanyú festékszagok között. Tojásrántotta és egyéb gyorsan főzött ételek kerültek le délben a rézkarcmelegítő kályháról, amit némelyek egy kissé gyanúsnak és megszenteltelenítőnek néztek. Vili mulatott rajta a legjobban. Szakácmódszerimet átvéve, szokásává vált a főzés. A pokoli szagok ott-honossá váltak, s megszoktam, amit Kecskemét után nehéz elképzelni.

A forgalom mind sűrűbbé vált. A rézkarc után érdeklődők mind gyakrabban járták a műtermet, néha vásárlókkal, műkereskedőkkel tarkítva. A vásárlások mind sűrűbbekké váltak, a fiúkon is meglátszott, még a külsejükön is.

Akkor történt, hogy az egyik modellt mindenki otthagya, munkában. A póz is pikáns volt, de a középtáji hasadékon egy nagy törülköző lógott, ami a vörös színeket volt hivatva meggátolni a folyástól. Hát bizony ez a látvány nem volt valami felemelő, de én dolgoztam. Hidegtű, cinkbe vésvé készült. A pikáns póz mellé még egy szatírt metszettem. A kép izgalmas volt, mondhatnám: erotikus. Az egyik műkereskedő meglátta, és jó üzletet szagolva nagy összegért le-

előlegezte. Mikor próba-nyomást végeztem, igen erősen becsavartam a gépet, a hidegtű szakállát összepréselte, s tönkretette a lemezt. Az istenítélet hamar eljött erre a munkámra. Jobbnak láttam tovább nem folytatni a lemezt: megsemmisítettem.

A modellekkel a viszony pajtáskodó volt. Egyik napon megjelenik egy volt csíki osztálytársam, Xántus. Afféle zárkózott diák. A modell, aki pihenőben meztelen testét a kabátjával fedte el, ott állott. Odasúgtam neki, hogy álljon szembe velem, s hirtelen úgy vetkőzzék le. Xántus majd kővé meredt a látványtól. Először elpirult, azután elfehéredett a váratlan látvány ijedelmétől. Zavarából alig tudtam kihúzni. Még ma is sajnálom ezt a goromba viccet.

A munka cefetül ment, reggel hét órától este tizenegyig. Akkor távoztunk: munka, kroki, vita, a helybeli könyvtár.

Engem teljesen lekötött a munka, annyira, hogy néha még magam előtt is nevetségessé vált szórakozottságom. Kimentem a vécére, s visszajövet, amikor leültem, akkor jutott eszembe, hogy a vécén mégsem voltam. Visszamegyek, előveszem a (hogy is hívják), mi az isten lett velem, nem jön semmi. Visszamegyek a műterembe, elmondom a panaszsom, hogy mi a fene történt velem — nem tudok pisilni. Te marha, esnek rám, hiszen együtt voltunk az előbb a vécén. Így, nyugodtam meg úgy-ahogyan.

Egyik nap fél lábra húzott hiányos harisnyával mentem ki az utcára. Nem tudtam elképzelni, miért fázik az egyik lábam, s a mellettem elmenő emberek miért nézik épp a fázós lábamat. Hát én is megnéztem. Amíg visszamentem a lakásomra, a fene majd megevett.

A szórakozottság a legnagyobb munka idején fordult elő. Így jártam még egyszer halászat közben, amikor a csuka gyomra helyett a boncoló bicskámot hajítottam a vízbe, s csak akkor vettem észre, hogy elhagy, amikor a kétméteres víz fölött a levegőben perdült.

Szórakozottságomnak sok olyan ember örvendett meg, aki értéktárgyakat szokott találni. Sok minden elmaradt tőlem. A végén abban nyugodtam meg, milyen öröme is lehetett annak, aki megtalálta. Így örvendhetett az is, aki megtalálta a fürdés közben elhagyott Philipp Patek arany zsebórát, rajta vastag láncsal.

Hetven darab rézkarclemezem lehetett, amit két év alatt

csináltam. Amikor megnyílt a határ, hazajöttem, de szokásom szerint a nagy rajzétetést megcsináltam.

*

Úgy emlékszem, 1929-ben volt az első kiállításom Pesten. Akkor szagolt bele Aba-Novák Zsögödbe. A képek Zsögöd levegőjét hozták. Pesten nála laktam, mint mindig. Ekkor már jól be volt bútorozva a lakása, meg is volt házasodva. Kényelmesen lakott, nem úgy, mint a Húvösvölgyben, ahol olyan ágyban háltam, hogy amikor megfordultam a másik oldalamba, nagyon kellett vigyáznom, nehogy az eltört matrácrugók az oldalamba fúródjanak. De nevetve, mulatva mentünk mindenen át. Ifjúság...

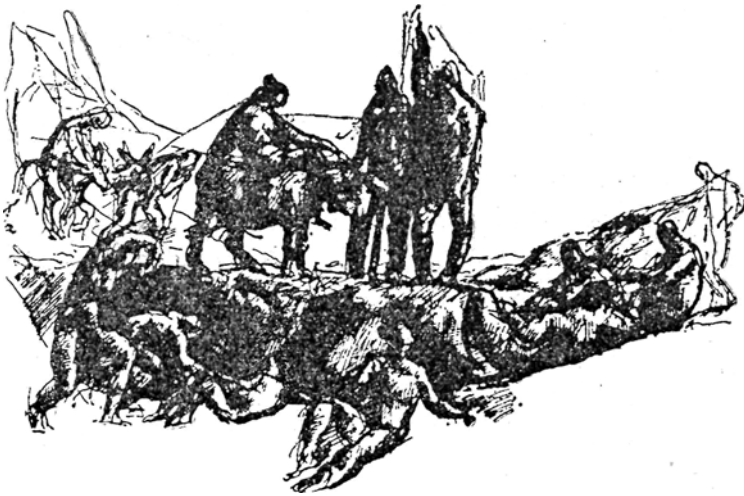
Vili távirata jelezte érkezésüket. Zsögödon a vonat keveset áll, csak úgy repülték ki a csomagok a vonat ajtaján, ablakán. Családján kívül két fiatal angol kollégát is hozott magával.

Az első pillanattól kezdve az idegenekkel együtt Vilit is lekötötte és megbabonázta Zsögöd. Ez a táj megzavarja az embert. Az emberek sokféleképpen reagáltak. Az egyik például ordított és kiabált. A természet szépsége annyira kikényszerítette hangjának fokozását, hogy a végén csak állati hangok jöttek ki belőle. Mint csendes szemlélő csak mulattam rajta. A magam régi élményeit volt alkalmam így másokon megfigyelni.

Megindult a nagy anyaggyűjtés. A kocsmában sok ember megfordul, s a jellem egypár pohár pálinkától megszabadul a gátlásoktól. A kocsmá itt sűrítve adta a környező világ minden feszítő rugóját. Itt szedte össze Vili sok anyagát, amit a *Csíkszeredai vásár* címen megfestett, azzal a súlyos tévedéssel fűszerezve, hogy a nagybányai jegyzeteit használva, a csíkszeredai vásárba a Bánya-vidéki román viselet is behozta.

A hetivásár azonban, ahol a székely atyafiak felvonulnak vagy amint a templomból kijönnek, igazán remek látvány.

Amikor már a környező népet és a vidéket megnéztük, kirándulást terveztem a hegyekbe. Alig értünk fel az első hegyig, megtámadott egy olyan eső, ami elől nem lehet a fa alá menekülni. Beszaladtunk a tőlünk nem messze levő csángó lakására. Az asszony éppen font. Minden csupa szí-

nes szöttebe öltözött kockás világ. Úgy vetették rá magukat rajzolósan, feljegyzésen keresztül, mint a ragadozók. Amikor tovább mehettünk, Vili a gumicipő s a maga testsúlya miatt egyensúlyozva dagasztotta az eső utáni sarat, s az elvágódást ide-oda csúszkálással fedezte. Az eredeti időponttól eltérőleg a lassú menet miatt későn érkeztünk meg, aminek súlyos következményei lettek. Kezdtt már sötétedni, amikor nekivágtunk a hegynek, hogy az utat rövidítsük. Az útirányt egyéneibe véve pont nekimentünk annak a legmeredekebb sziklafalnak, amit én ki akartam kerülni. A végzet, a tájékozatlanság és sötétség egyenest nekivitt. Befogtuk a négyest, s úgy másztunk felfelé, de így is megtörtént a baj. Egy hangos kiáltás. Vili lezuhant, alaposan összetörte magát, a lábszárán egy nagy seb támadt. Amint a kalibába érkeztünk, elég súlyos és mély sebet állapítottunk meg. Vili erősen aggódott, s bátyja egy évvel azelőtti halálának gondolatát idézte fel, aki tetanuszmérgezésben pusztult el. Valahogy kimásztunk ebből a dzsungelből. Felhőkön át szűrődve a hold is figyelt minket. A tájra ködös hideg, nedves kék homány ült. Ezt a képet leírni, de megfesteni sem tudnám. Talán a halál ilyen ijesztő és bizonytalan egészséges szemmel nézve.

Az a hely, ahová igyekeztünk, a havason legelő tinó-(ökör) csorda szállása volt. Két agglegény testvér volt a pásztor, akiket jól ismertem, s mint érdekességet akartam megismertetni barátaimmal.

Ahogy az erdőből kiértünk, két lábra álltunk, s már fent is voltunk a hegy gerincén. Kicsit továbbmenve megtaláltuk az ökörcsordát is. Ágakból és nagyobb fákból készült sánc vette őket körül. Gyengén szóló kolomp, nagy, hangos szuszogás s egy megriadt kutya jelezte, hogy megérkeztünk. Kiabálom a legény nevét, de sehol semmi. A megriadt kutya, csak úgy félhangon véve rólunk tudomást, egyre ugatott. Egy kis idő után végre megszólal egy síri hang, hogy ő egyedül van, a bátyja elment, s menjünk csak be az esztenába, s ott helyezkedjünk el. Az esztana ajtaját kinyitjuk, s odabent egy fiatal tehénborjút találtunk; az ökrök elől zárta el barátunk. Az üszön rajta volt az üzekedés, s ilyenkor persze az ökrök ugrálják, s nagy súlyuknál fogva tönkre is tehetik a kis állatot.

Egy kis tisztaságot próbáltunk csinálni, miután tüzet rakunk. Azt pedig úgy, hogy a kertet s annak kisebb fáit a hozzánk csatlakozott András buzdítására szétszedtük. Volt is a kertből egész éjjel elegendő tűz.

Amikor András a szinte még meleg trágyát kiséperte, a két angolnak a polcon adtunk helyet, Vili pedig az én kutyám helyét foglalta el. Az ugyanis nyomban megérkezésünk után arra a szalmarakásra telepedett rá, amely a sarokban már ki tudja mióta penészedett. A másik sarokban egy rakás krumpli nyújtózkodott, azt is csak a csirájáról ismertem fel, ami szép vékonyan, sűrűn egymás mellett kóróba ereszkedett. A jó meleg lángok furcsa árnyékai ugrándoztak az esztana veres gerendáin. Ez volt az a csendélet, amelybe a helyzet belekényszerített.

Egy félóra múlva a fáradtság mindenkit álomba ringatott. Csend volt és néma minden, csak néha egy-egy nagy fűjást adott ki egyik-másik ökör, s ez ijesztette a némaságot ebben a misztikus világban. A tűz körül Andrással feküdtünk, majdnem félkör alakban zártuk körül ketten. Reggelre egészen hasonlók lettünk a füsttől és a rosszul eltakarított tehéntrágyától.

Vili nagyon sürgette a hazamenetelt a sebek miatt. Izgatta, hogy tetanuszinjekciót szerezzen. Menekülésszerűen

hagytuk el szállásunkat, csak éppen odakiáltottunk a pásztornak.

Útközben a juhpásztor felé vettük az irányt. Mikor betértünk hozzá, éppen a sajtoltással foglalkozott. Egy nagy cseberbe könyökig merített kézzel lassú mozgást végezve a sajtot szedte a markába. Igazi figuráját csak akkor vettük észre, amikor elvégezte a sajtcsinálást és felállt. Végletes, csontos fej, hatalmas lelógó bajusszal. Amíg ült, csak beszélt, de úgy hogy Vilinek csurgott a nyála az ízétől. András is bele-beleköpött néha egy-egy jeles hazai mondást.

Amikor emberünk felállt, a fiúk megint rávetették magukat rajzolására. Még magam sem álltam meg, hogy ne rajzoljam. Rajzolás közben András kellemes vicceivel szóragoztatott minket.

— Megházasodtál, András, hallom.

— Meg — mondja ő —, f...omból urat, magamból kúrust csináltam.

Közben nekem eszembe jutott az üveg szesz, amelyik a hátizsákomban pihent; megivására eddig a lehetetlen helyzet miatt nem került sor. Amikor a pásztor megtudta, hogy szesz is van nálunk, úgy meglevénedett, mintha a szentlélek szállta volna meg. Elővette furulyáját, s a végén táncra perdült. „Járd ki lábam, járd ki most.” Mintha egy buddhista szobor kelt volna lábra: annyi keze és annyi lába lett, hol a földön, hol a feje felett, az égig. Ehhez a világhoz csak az szagolhat hozzá, aki látta vagy aki benne élt.

Délután érkezünk meg Zsögödre, a nagy élmények és a fáradtság minden jelével. A tetanuszinjekciót csak éjfél után két órákor sikerült Vilinek beadatni, előbb nem jutottunk orvoshoz. Végre ő is megnyugodott, mert a tetanuszmérgezés veszélye elmúlt.

Szólnokon nagy művésztalálkozót rendeztek a Pólya fiúk, s Vili erre visszasietett, sok témával és élményanyaggal megpakodottan. Sokszor mondta is: „Te Emre, Zsögödből élek.” Fenét. Magadból éltél. Most látom, az volt a bajod, hogy a sok elfoglaltságod miatt már nem tudtál a sokféle zsögödi újrászületési élményhez hozzájutni. Így van ez, az ember életét is félrevezeti a vihar a kormánykeréktől, s elveszti az irányt.

Ebben az időben már megjárta Olaszországot, gyakran

írt a freskóról, annak jövőjéről, a temperáról mint a leg-
érdekesebb anyagról s lehetőségeiről.

Ez a lát általában teljesen elfogta a pesti, illetve az
akkor létesített római magyar művészház lakóit. Végigné-
zem a nagy robajjal indult tempera áradását, de engem még
nem kapott el.

Megcsinálta a jászszentandrási templom freskóit. Nagy tá-
madást is kapott értük. Gerevich Tibor és még egynehányan
védték meg a súlyos és válságos ütestől.

Fejlődése rendkívül érdekes szakaszában nem tudtam egé-
szen nyomon követni. Amit írt nekem, azt néha már fres-
kókban festette is. Elképzelései sematikusak, dekoratívak,
zártak, hidegek. A freskók természetévé váltak. Alapjuk két-
ségtelen a rajztudás volt. Minden megnyilvánulást zárt, egy-
séges, világos formába szorított. De a folyton magából me-
rítés olyan világ felé vitte, amiből hiányzott az élet élmé-
nye. Erre a töltésre már nem tudott visszajönni a nagy ter-
mészetbe. A megerőtletéstől elpusztult. A kormányost elfújta
a keréktől a vihar.

*

Egyik alkalommal Bánffy Miklós telefonon keres, s közli,
hogy itt van B. Rotschildné Londonból, éppen aznap vett
egy képet a kiállításon, s szeretne megismerkedni a szer-
zőjével is. Vili már mesélt Rotschildnéról mint képgyűjtő-
ről, s mondta, hogy a leánya festőművész. Így aztán egyik
találkozásunk alkalmával kialakult londoni utunk terve,
ahová ő magához meghívott. Nagy örömmel vettük a ked-
veskedését, de sajnos, nem tudtuk kihasználni.

Hogy utazásunkat megkönnyítse, Rotschildné meghívott
az angol király koronázására. Kaptam is tényleg egy meg-
hívót, amit azonban Zsögödről nem vittem magammal, s
ez sok bajnak lett a forrása.

Vili Pestről küldött távirata értelmében azonnal útnak
kellett indulnom, hogy a koronázást ne késsük le. Arra már
nem volt időm, hogy Bukarestben az útlevelet láttamoztas-
sam, majd Pesten — gondoltam — megcsináljuk. Pestre ér-
kezve útlevelemet átadtuk egy kijárónak, aki kevés pénzért
megkímélte az embert az útlevel-üggyel járó fáradozástól,
sorbaállástól.

Szombaton déli két órakor keresnek végig a városon.

W. J. Moore. 1924

Üzenet Vilitől: menjek azonnal az angol követségre, mert csak úgy adnak vízumot, ha két ember felelősséget vállal személyemért. Mindez a művelet azonban elmaradt, azon egyszerű oknál fogva, mert az angolok hazai szokás szerint szombaton délben úgy elmentek vikendezni, hogy csak kedd reggel látják viszont a követséget. Sebaj, majd Párizsban megszerezük a vízumot. (A többi vízum megszerzése elé nem gördült akadály, hisz nem volt mindenhol koronázás, csak Londonban.)

Gyönyörű reggel, napos verőfényben indultunk útra. Kató, a Vili felesége kísért ki. A bukarest—párizsi pullmankocsiban helyezkedtünk el. Pőfékelve indult el a vonat, s ringatott országán, világon keresztül, az én nagy gyönyörűségemre és élvezetemre. Bár az úton kissé izgatott a vízum hiánya, remekül utaztunk. Nappal a vonat ablakából mértem fel országok gazdasági, kulturális, földrajzi, népi, társadalmi életét, s ami így nem mutatkozott, azt meg lehetett látni a vonat tájanként változó utasain. Ekkor éreztem először Galilei szavainak igazát: a föld kerekességét.

Párizstól mintegy kétszáz-háromszáz km-re lehattunk. Nyolcvan-száz km-es sebességgel halad a vonatunk. Elszunnyadok. Azt látom álmomban, hogy egy bivalyos szekér nekem rohan, nem tudok menekülni, a bivaly szarvára vesz, s én csak ruhámból kibújva tudok megszabadulni.

Riadtan ébredek, s már látom is sorsom: az álom és vízum összefüggését.

Párizs. Berobogunk a minden világvárost jellemző füstös pályaudvarra. Még egyet-kettőt szuszog a vonat. Leszállunk nagy, kényelmes testéről, s lábunk Párizsban ér földet.

Első utunk Dr. Ajtay Miklósnéhoz, unokahúgomhoz visz, akihez a vízum kérdésben minden reményemet fűztem. Már vártak. Még délelőtt felmentünk a magyar követségre, ahol azonban nem volt sok keresnivalónk, hiszen nekem az angol követségen kellett a vízumot megszereznem mint román állampolgárnak. A román követségre s onnan az angol követségre kellett volna utunknak vezetnie, de ott nem volt ismeretségünk.

Az angol követségen barátságtalanul fogadtak, kivált amikor megtudták célunkat és bajunkat.

— Itt van-e a koronázási meghívó? — kérdi a tisztviselő.

— Nincs.

— Hát valami levél, amivel igazolja Rotschildné ismeretségét?

— Nem hoztam magammal semmit.

Ez vagyok én — gondolom magamban hosszas szekatúra után, amikor látni kezdtem, hogy véglegesen gyanússá tettem magam. Lemondtam hát a koronázási útról. Mondtam Vilinek, hogy ne várjon reám, hanem menjen. Ezenközben egy tisztviselő mindent kivallatott, meg kellett mutatnunk a dollárokat is, inkább Vilinek, mert ő kapta, s neki volt dollárkészlete. Ő fedezte az én utam is. Persze a dollár beszerzése sem volt olyan könnyű dolog. Imrédy, aki akkor a bank kormányzója volt, ő utalta ki. Alig tudtunk hozzá bejutni (különösen sportruhám zavarta a titkárt). Aba-Novákot ismerte, s azon a címen, hogy a művészeknek muszáj, azoknak kell hogy legyen, megkaptuk a pénzt.

Délután Vili átrepült Londonba. Én meg, mivel igen drága szállodában laktam, jobbnak láttam egy olyan helyen meghúzódni, ahol az eseményeket olcsóbban tudom kibővíteni. Párizsban tehát berendezkedtem hosszabb tartózkodásra. Aznap még nem jelentettem be az új szálloda címét a réginek. Mikor reggel a régi szállodát felkerestem, mondják, hogy az angol követségről meghívóm van, keressen meg őket. Megadták a beutazásomat. Vili ugyanis még aznap felkereste Rotschildékat, akik a román követséggel elintézték, s az akkori londoni román követ, Grigorescu levélben vállalt értem felelősséget. (A levél megmaradt írásaim romjai között Zsögödön.) Az Ámiens—Boulogne—Calais útvonalon s a La Manche-csatornán át jutottam Dowerbe.

Párizstól a tengerpartig le nem vettem a szemem a tájról. Meglepett a termékeny, esőben gazdag vidék, a gazdaságok egészen más formája, a föld belterjesebb művelése, a nagy tejelő tehének, a sok zöld legelő és rét. A végén tengerpart, homok, zátonyok az elbújó kék tengerrel s a különös szépségű ciprusfenyő jellegzetes formájával.

A hajón, természetesen a fedélzeten és elöl, mindjárt leültem egy padra. Gyönyörködöm a szép kikötő vonalaiban, s elkezdék rajzolni. A fedélzeten feltűnt nekem négy-öt afféle háromszéki szövetbe bújt alak. Hú, a mindenit, ezek vajon háromszékiek-é, hisz éppen olyan ruhában vannak.

Közelebb megyek, hogy meggyőződjem a látottakról. Sajnos, skótok voltak. Mikes Árminné tőlük vette a szövetséget, s azok olyan nagyon elterjedtek egész Erdély-szerre, hogy állandó hordozásával magam is propagáltam, s jelenleg is ilyen szövetségekben utaztam.

Ahogy a hajónk elindult, nemsokára szélvihar kerekedett, nagy tengeri szörnyetegek jöttek az angol partok felől, hosszú hullámcsúcsokban. Nem tudtam a fedélzeten maradni, mivel a hullámok már ott is végigsepertek. Bementem a hajófülkébe, ahol volt időm gondolkozni. Pesten kialakult terveim teljes dugába borulásának érzése fogott el. Több újsággal szerződtem a koronázásról készíthető skiccek közlésére: Brassói Lapok, Prágai Hírlap, Tolnai Világlapja. Nincs két akvarell sem. Lassan beláttam tervem helytelenségét, amibe mintha mások is beleszóltak volna. Nálam volt egy tiszafa szelence, ami át volt kötve egy gyönyörű hímzett fejszalaggal. Tartalma: egy kicsi föld, amit Rhédey grófnő sírjáról szerzett Barabás, a Székely Társaság titkára. Ezt az ereklyét át kellett volna adni Mary anyakirálynőnek.

Kétnapi késés és a rossz idő miatt nem láthattam a koronázást. Rotschildné is elutazott valamire Délre. Az utóhangok, rezgések s az óriási forgalom, amit a koronázás magával hozott, az adott valami ízelítőt a londoni életképekből. Reggel eltűntünk, késő este, kidögölten érkeztünk haza. Azért három hét alatt nagyjából csak beszagoltunk Londonyországra. Kilenccmillió ember élt ott hetven-nyolcvan kilométer körzetben. Ha az autó nem indul el korán reggel, nem tud kijutni a városból. Sohasem tudtam, merre járunk, csak a jellegzetes épülettömbök előtt vettem észre, hogy ezt már ismerem, vagy a földalattin véltem felfedezni: „No, itt is jártam.” Meg a City jellegzetes esti reklámfényében jelentkezett ismerős kiút. Ehhez a felismeréshez az éhség is hozzájárult, amit az itteni magyar konyhán csilapítottunk le, Hosszú Márton, néha Strobl Zsigmond szobrászművész társaságában. Utóbbiak ugyanis ide szaladtak be a felhajtói. Sajnos, észre kellett vennem a nagy apparátussal folyó reklám- és üzleti tervszerüségét, amit utóbbi még most is a Pesten és Londonban bevált módszer szerint üz és erősen jól is megy.

Hosszú Mártonról sem sok jót mondhatok. Kivált az ott

kialakult szövevényes művészi reklámmal és a képek megszerzésével kapcsolatos módszeréről.

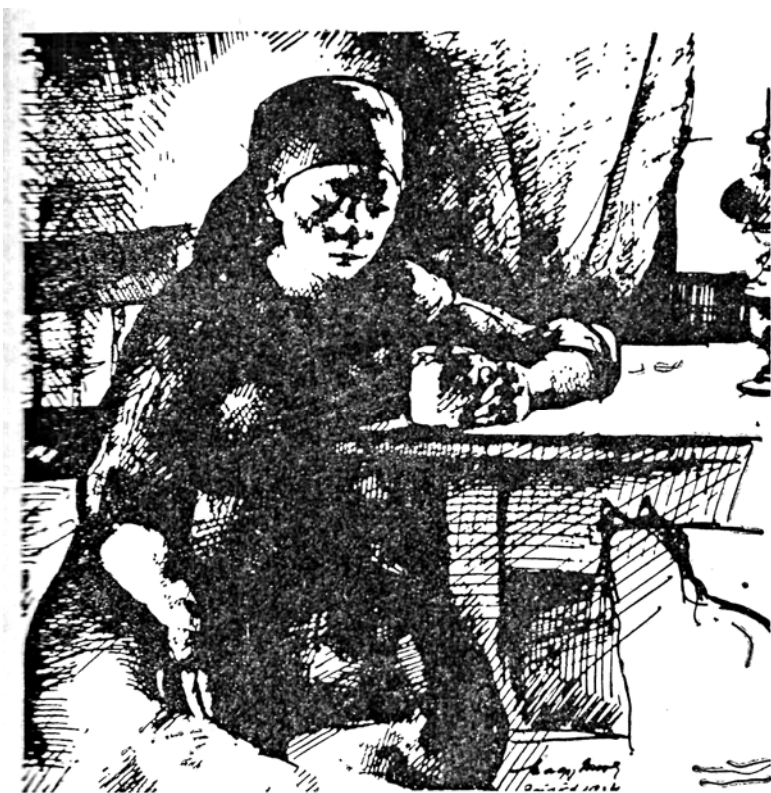
Egyik alkalommal meglátogattuk egyemeletes villájában. Az a fény, pompa, sikk, amivel az a villa be volt rendezve, megszedítette a jótét lelket. Hogy mi mindenre ki nem terjedt a bűvész figyelme! (Mert ez már nem volt festészet.) Az első emeleten volt a műterem, ahol a művész fogadta a hercegek és gazdag gyárosok leányait és feleségeit. Feltűnt, hogy a műteremben nincs dívány vagy ágy,

— Te Marci, mi ez? — kérdem.

— Nehogy a gyárosnak eszébe juthasson, hogy a naccsám ledől és én véletlenül reáesem — volt a válasz.

Marcit tevékenysége, művészi múltja mesteréhez, László Fülöphöz fűzte, de tehetsége nem engedte a komoly művészet felé. Egész lényében volt valami zsonglőrség, amit az egyik délutáni teán be is mutatott, olyan óriási siker mellett, hogy majd megdöglöttem a sok nevetéstől. Délután megkezdte dumáit, s mutatványszámai még éjjel is folytak. Attrakciója, amiért a walesi herceg is meghívta magához, az utolsó szám volt. Marcinak akkora ujjai és keze volt, hogy másét kétszer is átérte. Ebben volt szerintem nagy sikerű bemutatójának titka. A nadrágon keresztül egyik ujját úgy dugta ki, hogy egy kissé eltakarta a másik kezével, s egy pisilési jelenetet utánczolt.

Engem egyelőre a múzeumok tanulmányozása kötött le. A British Museum óriási anyagából legelőször az egyiptomi osztály érdekelt, pedig itt nem találtam számomra olyan érdekes látnivalót, mint amiért Bécsben majd minden átutazásom alkalmával — legalább ötször — kiszálltam. Ellenben az asszír, babilóniai anyag reliefjei művészeinek öntudatos alkotásaiban meglepetve láttam és fedeztem fel azt a programot, amivel a nép minden megnyilvánulását gazdagságban kifejezték. A British Museum útvesztő, ahol az óriási anyagon kívül olyan monumentális dolgok is vannak, amelyeknek még az odaszállítása is nagy gondot okozhatott. Hát még az elkészítése. Az Asszurbanipal palotája előtt levő bikák méreteire gondolok — nem mintha a nagy méretek ültek volna belém. Mert általában egyes dolgok a teremtés titkának hordozói: pl. Londonban Van Eyck *Arnolfini házaspárja*, Berlinben Jézus és János apostol szobra —

fából, Bécsben Brueghel *Parasztfeje*, Velencében Tizian *Mária mennybemenetele*, a Firenzében látható Mária feje, amely mindennapi látogatásom végcélja volt.

*

Említettem, hogy 1923-ban útra keltem Zsögöd felé a komoly rézkarc-géppel, amit már előzőleg csináltattam volt. Olgay Viktor nagyon kíváncsian kérdezte tőlem:

— No, meglátjuk, mit fog ott, Székelyországban csinálni.

Nem nagyon tudtam, mit csinálók. Inkább azon járt az eszem, hogy mehessek ebből az aszfaltvilagból. Akkor már látszottak Olgay betegségének előjelei. Az a terve, amivel próbálkozott, nem volt normális dolog, minden realitás hiányzott belőle. Az Égei-tenger valamelyik szigetén akart ugyanis művészkolostort csinálni. Egyszer jelezte, hogy valami fontosat és bizalmasat akar nekem mondani. Nagyon elképedtem, amikor ennek a kolostornak a tervével hozakodott elő, s arra kért, hogy Forbáthnak adjam elő. Egy köteg írást is átadott. Forbáthtal együtt elolvastuk, de nem ment. Sajnáltam életének nagyon szomorú végét.

A művészek közül talán Márton Ferencnek a neve és személye forgott a legtöbbet. Még diákkoromban küldtem neki tíz darab rajzot, akvarellt és olajat véleményezésre. A rajzok megmaradtak nála, s azokat később visszaadta. Ma is sokszor megnézem, némi biztatást és megnyugtatót kapok belőlük művészi szándékom tisztaságára.

Mártont sokat figyeltem. Ő példa volt arra, mennyire nem mehet bele egy művész a politikai meg egyéb harcokba anélkül, hogy fel ne örölné idejét és idegét. Ezt tette Márton: állandó harcban élt mindenkiel és mindennel.

Csendben, zajtalan ereszkedik le a mélybe a figyelő művész. Zavartalan, mindent kikapcsolva hozza felszínre élményeit életről és szellemvilágról. A mesterségbeli fejlődéshez szükséges időt felmérni nehéz, hisz az időben fejlődik a művész, s ezt vesztegette el Márton a mélység rovására. Az újságírás hamar-munkása lett az egykor (Malonyay szerint is) oly nagyra értékelt atyámfia. Száraz, szikár, csontos, érdekes feje most előttem van. Csak azzal maradtam s a róla készített, de elvesztett rajzzal.

Zsögödről indulva a környéket kezdtem járni, s egy ilyen út során Gyárfás Jenőt kerestük fel Vargával. Csináltam is

egy rajzot róla, ami a 44-es elhurcolkodásban Keszthelyen sok más értékkel együtt megsemmisült. Gyárfás már öreg ember volt, amikor vele megismerkedtem.

Hol van az egykori *Tetemrehívás* vagy annyi nagystíflú portré festője? Karlovsky Bertalan portréja Sepsiszentgyörgyön, a gimnáziumban látható, s még egynéhány nőportré, amelyek természet után készültek. Nagy művek. Aztán az ottani talajba minden besüppedt és elsüllyedt. Az éltető, a szívó motor távol maradt, s mind keletebbre maradtunk.

Hincz Gyula, akinek munkásságát figyeltem, talán a letehetségesebbek közül való. Zsögödön készült akvarell-vázlati színekben különösen nagystíflűek voltak. Úgy gondolom, egy művésznek az ígéretbeváltása a legnagyobb élmény, kortársra és szemlélőre egyaránt. Mert ígéret elég akad, de bizony kevesen szaladnak a célig.

A magyar piktúrában Szőnyi volt, aki nemzedékéből a legtöbbet ígerte, és aki a piktúránknak a legtöbbet is adott. Mindvégig figyelemmel kísértem pályáját. A képzőművészeti iskola számára már a végleges utat jelölte meg. Felkészültségének alapos előkészítője volt Ferenczy iskolája. A rendszeres, állandó munka meghozta az eredményeket, Zebegény pedig közelebb hozta a természethez. Színei, finom tónusai, nagy, széles vonalvezetése egységes szemléletet adott képeinek.

*

A piktúra s a kiállítások nagyon lekötöttek. Képeimen a természetben lassan megjelent az élet, állatban, emberben egyaránt, sőt meg is sokasodott. A ház körül mindenki és minden élőlény sorra került modellnek. A tehenet, amelyet festettem, eladtam. Eladtam a képét is, de a tehenet nem vihették el addig (körülbelül egy hónapig), amíg a képét meg nem festettem. Nagyot néztek a szomszédok, hogy a képért többet fizettek, mint az élő tehénért, pedig még borja is volt.

Az apám halála 1930-ban a kezembe nyomta a részibe kiadott birtokot. A gazdasághoz nem értettem, de mit tesz a szenvedély, belerántja az embert. Csak úgy faltam a szakönyveket, sokszor hajnalban tettem le a kezemből. A falusiak nem tudták, mit akarok, s elég ellenszenvesen fogadták az új gazdát. Volt húsz-harminc család méhem (már komolyan ment). Az első két napon láttam meg egy szép piros-

tarka egyéves üszőt. Mondom az egyik ismerős szakembernek, menjen s azt a borjút vegye meg, de jól nézze meg. Először próbának, majd csak úgy, modellnek gondoltam.

Anyám egy hónap múlva jön egyszer elő az istállóból, s mondja:

— Te Imre, jól megnézted a borjút, amikor vettétek?

— No, mi baj van?

— Négy csicse helyett csak kettő van — mondja. — Kettőt elspóroltál.

Hamarosan meggyőződtem, a másik vásárban pedig továbbadtam. Ez volt az első próba. A szemem kinyitottam, felültem a vonatra, beutaztam Erdélyt, s megnéztem minden valamirevaló gazdaságot. Két évre rá megteremttem a gazdaságom alapját. Nyolc darab egyéves szimentáli borjúval, amiből csak négy darab vált be. Kettő minőségben is ritkaszáppen fejlődött. Földet vásároltam, gépekkel szereltem fel a gazdaságomat. „Könnyű Nagy Imrének — mondták a falusiak —, mert pénzt csinál. Megfest egy képet, s egy hold földet adnak érte.” Ez így is volt, de azért én csináltam mindent, úgy, ahogyan elkezdtem. Nekik részben nem volt pénzüik, részben maradi gondolkozásuk miatt nem is akarták csinálni. De melyik gazda bírta volna a kísérletet elvisselni vagy fedezni? Hát igen, én ezt csináltam a méhekkal, a gazdaságban mindent kipróbáltam, a legmegfelelőbbet beállítottam, hogy mindnyájunk hasznára tehessem. Sok erő szabadult fel bennem, amivel még nem volt mit kezdenem. Sokat prédikáltam. De aztán rájöttem arra, hogy a beszédnek semmi teteje, csinálni kell a példát. Amivel elől jársz, azt szó nélkül követik, ha tudják. Egy néhány év múltán látták a termésemet, állataimat. Először egy-két ember követte, öt év, s az egész falu a belterjes, négy-öt forgós művelésre tért át: pillangós, kapás növényekre, főleg a burgonyára. Az állatállomány szaporodásával adódott több trágya megmozgatta az ellenségeimet is. Két év alatt a zsebükből összetáncoltattam a gazdakör gépeit. Négy-öt bál egy évben annyi jövedelmet hozott, hogy mondom, a falu el volt látva géppel.

Amikor az első bált megrendeztük, a leszámolásnál két-három figura is hozta a számlát arról, amit a rendőrrel stb.-vel ittak meg. A saját zsebemből kifizettem. Ekkor még nem

szóltam semmit, de a következő gyűlésen kijelentettem, aki iszik, fizessen is, de az én zsebemre ne igyék senki. Többet nem fordult elő egyetlen eset, hogy valaki ne a közösségnek dolgozzék.

A gazdaságot nagyon élveztem, de nagyon le is kötött. Egyre nőtt, de mind a fejemre, s a művészetem kárára. Az anyám, szegény, egyetlen felelős munkatársam, aggódó szemmel nézte a nagy elfoglaltságomat.

Mindenféle módszerrel igyekeztem az egyensúlyi állapotot fenntartani. A gazdaságból a művészetbe, a hegyekbe, fel a vonatra, Csíkföldre, néha egy-két napot is elloptam. Kipihentem magam, újult erővel kezdtem megint munkához.

Most látom, hogy az átmeneti korok, mint a miénk is, hogyan esnek a rossz kezdés áldozatául. A falvakat, majd a nagy világvárosokat tanulmányozva s azok egyensúlyi helyzetét véve, azt nézem, hogyan menekültek meg a pusztulástól. Hát ott kezdem.

Majdnem minden székely falunak a falun kívül van egy kicsi havasi gazdasága, ahol télen feleteti a nyáron készített szénáját. Állandó forgásban és újrászületésben él az ember a havasi ózondús levegővel, mintegy ezer méter magasságban, ahol ingyen szerezte a piros vérsejteket, s az esetleges családi perpatvarok is lehiggadtak. Összerúgta az asszonnyal a port? Felment a havasra, s utána ment minden rendjében. A család többi tagjai is örökös kapcsolatban voltak a természettel. Ez a cirkuláció mentett meg sok népet a pusztulástól. A család és a gyermekáldás öröme természetes folyamat volt.

A nagyváros a víkendházakkal, a hétfégi kirándulásokkal próbál a felgyült feszültségtől szabadulni. Egy kis kertben mindent meg lehet kapni, s az anyyira robottá vált munkából való kikapcsolódással az ember a természetben erőt gyűjt. Már csak a kertre való gondolás is erőt ad a munka elvégzéséhez.

Vannak a Székelyföldön olyan falvak, ahol a belső élet annyira kiegészíti egymást, hogy majdnem százalékban is ki lehet fejezni, miből mi van, s mi hogyan cserélődik vagy egyensúlyozódik. Mint mindennek, ennek is gazdasági alapja van. Végigfigyeltünk egy-két generációt, hogyan fejlődik ki. Egy-két hold föld, állat, két-három gyermek, majd házépítés,

s ezzel megállunk. Jön az új generáció, fokozatosan és lassan szaporodik a föld, ezzel pedig nő az igény — következik a taníttatás.

*

Menaságot nagyon megszerettem. Egy időben minden nevezetesebb alkalommal megjelentem: juhnyírás, farsang s ennek temetése. Emil Witting csatlakozott hozzám, kimondottan azzal a céllal, hogy a készülő regényéhez életemnek ezt a felét tanulmányozza. Meg is érkezett Szebenből a nagy harmonikájával.

Ketten felbolygattuk Menaságot. Én hegedűvel, Emil a harmonikával, minden este más háznál muzsikáltunk. Nappal ő írt, én festettem. Majd egy hónapot töltöttünk így ketten.

Egyik nap mondom a tanítónak, ma éppen vasárnap van, szeretném a gyermektáncot megnézni. Hát menjünk el. Sokáig kerestük, amíg rátaláltunk. Belülről hallatszott a szuszogós harmonika. Mondom a tanítónak: — Maga ne jöjjön be, maradjon egy negyedóráig künt.

Arra gondoltam, hogy a gyermekeket megijeszti a jövőte s amiért jöttem, nem láthatom meg. Úgy is volt.

Ajtót nyitok, bemegyek. Oda se bagóznak. Megy a tánc, ahogy a nagyoknál. Forognak, dobbantanak, ujjogtatnak, pattintják az ujjukat. Ez a féktelen jókedv s minden olyan igazi vérbeli. Csak úgy tátom a szájam a nagy élvezettől. Nyílik az ajtó, s megjelenik a tanító egy nagy hangos köszöntéssel. A kölykök megriadnak, s nekiszorulnak az ellenkező falnak arccal nagy szégyenlősen. Még csak egy pár járja, a huszonkét éves csökött Ignácka. Egyedül maradt a terem közepén, ami még mulatságosabb volt, a háttérben pedig a tanító széles szájjal s szétvetett lábakkal figyelte. A zavart csak fokozta a harmonika hibás hangja és szuszogó fújtatása.

Egyik este elmentünk rókavadászatra. A házigazdám fia mondja, ő tudja, hol járnak át egyik hegyből a másikba a rókák. Hosszas várakozás után meg is jelenik egy róka. Barátom éppen lövésre készítette a puskát, de abban a pillanatban a gyermek is észreveszi a rókát, s elkiáltja magát: „Mérnök úr, ott a róka!” Az persze nagyot ugorva eltűnt az erdőben.

— Az apád istene! — mondja a barátom. — Ez el van lúve. — S ezzel hazamentünk. Irtó jól mulattam a mérnökön s a kölykөн.

Először a méneket adta a sors a kezem közé. S majd elefelejttem, hogy négy éven keresztül a gyümölcsfanevelés s ennek tudománya, a pomológia foglalkoztatott.

Külföldi utaimba már bekapcsolódott a mezőgazdaság minden ága. Sperling, volt katonatársam most éppen abban a szakában kínlódott, amikor a festés művészete szállott bele. Vadrózsákat hozott az erdőről, s oltott, de nem nagy eredménnyel. Beleestem magam is, de hamar túl is estem rajta, mert hát bizony egy szép napon az egész kertem csupa rózsafa volt. Két-háromszáz rózsafa egyszerre virágzott. Még a környék is bűdös volt tőlük. Passzióba menő működésemet aztán a komolyabb mezőgazdaság foglalta el. Így történt, hogy egy nyarat Gál Imrénél töltöttem Gödöllőn, akivel sok jó és szép napot császkáltunk a környéken.

Sepsiszentgyörgyön csináltattam egy komoly, négyszemélyes sátrat, s még azon a nyáron felmentem a hegyek alá a méheimmel. Velük nem sok dolgom akadt, s ha azt elvégeztem, megindultam botanizálni. Minden virágot a gyökérig megismertem. Életem legszebb ideje talán ez a nyár volt. Éjjel esett, nappal sütött a nap. Csak úgy gyűlt a méz a kaptárakban. Ami Csíkban szokatlan, 1932-ben egy héten kétszer is pergettem. Egyik pergetés után hazamentem, s csak egy hét múlva jöttem vissza. Kezdem emelgetni a mézsládákat, no, ezt a feledékenységet, gondolom. Megemelem a másik mézúrt is, hát uram isten, mindenik tele van. Ilyen év a méhészetemben még csak az 1945-ös volt.

Nagyokat sétálva jártam a dombos oldalakat. Valami kevés könyv is volt nálam, de annyi természeti szépség láttán a betű nem is kellett.

Brassóból kijöttek a barátaim meglátogatni. Nem éppen turistaruhában. Jött ellenben egy hatalmas vihar. Mikor elindultunk hazafelé, én lehúztam a cipőm és mezítláb egyenesbe véve az irányt, Zsögöd felé mentemben füttyölni kezdtem. Az urak is ugráltak jobbra-balra, amíg a jó példámon felbuzdulva mindenik megszabadult a cipőjétől: ki a hátán átvetve, ki pedig kezében lógatva haladt befelé a faluba. Mulatságos látvány lehetett a mezítlábas, térdig sáros menet. Már bent voltunk a faluban. A falusiak, akik szembejöttek,

röhögtek az urakon, milyen jól néznek ki. Mint vezető gúnár megszólalok:

— Hát csak nektek szabad mezítláb járni? Hát csak nektek van jogotok ezt az élvezetet kihasználni? (Különösen ha muszáj.)

A mezítlábjárást ezután is sokat gyakoroltam. Az első időben méheim Zsögödfürdön voltak, ahová minden reggel lementem a réten a harmatos fűben — Kneipp-kúra fejében. Ebben az időben vettem át a kísérletezést: tanulmányoztam a méhek életét. Állandóan öltem őket. Módszeresen. Egyik család egyesítésével való foglalatосkodásom közben nagyon felbőszíttem őket. A nagy munkában nem vettem észre, hogy felcsúszott a sisak alatti kötés. Egyenként, majd kettesével jöttek be a sisak alá, s egy szempillantás alatt ötvenhatvan csípést kaptam. A méhek ezt nagyon hamar elvégezték, s nem tudtam olyan gyorsan sietni, hogy a munkával megelőzzem őket. Egyszer azt éreztem, hogy szédülök. Mindent otthagya kitámolyogtam a vendéglő elé. Pincér — kiáltom. — Hozzon feketét és erős pálinkát. Azzal hanyatt vágódtam a földön. Próbáltam mély és gyors lélegzéssel ellen-súlyozni a méhmerget. Karom, lábam kihűlt, veszélyes helyzetbe kerültem. Megittam valahogy a pálinkát s a feketét. Közben a nép körülvett, s ilyeneket mondott: „Baj van!”, vagy „Ha nem egyéb, meghal “stb. Körülbelül egy órát kínlódhattam ezzel a mély lélegzéssel — a halál ellen. Egy óra múltán éreztem, hogy nincs baj. Felkeltem, nem szóltam egy szót sem, otthagytam a bámuló népet, s hazamentem. Három napon keresztül állandó szédülésben feküdtem. De ekkor megkaptam a méholtást egyszerre. Többé nem féltem a méhesípéstől. Igyekeztem, hogy olyan kaptárt szerkesszek, amely a használat s a munka közben a legkevésbé zavarja őket.

A méhek hamar elszaporodtak, asztalost kellett fogadnom. A lakásom valóságos üzemmé lett. Már több volt száz családnál. Egy szép napon aztán beütött a baj. Egyik kaptárban éktelen szagot érzék. Megdöbentem. A vizsgálat során megállapítottam a költésveszt. Nem tudtam megmenteni a lakásom körüli méheket, mind elpusztultak. A végén naponta öt-tíz családot is elégettem. Csak az erdőre kivitt méheim maradtak meg, s azokkal folytattam a méhészkedést.

A méhek sok gyönyörűséget szereztek számomra. Minden vonatkozásban megismertem őket. Minden munkájukban ve-

lük voltam. Nem kellett a mezőre mennem a virágzás megfigyelésére. Csak odaálltam a kaptár elé, s végignéztem egy-pár hordóméh lábán a virágpont, s már tudtam, hogy a hátrának melyik részében járnak és ott milyen növény virágzik. A gyakorlott méhész repülésükből pontosan meg tudja állapítani belső életüket is. Az ő társadalmi életük nagyon hasonló a miénkhez, bizonyos vonatkozásban fejlettebb, és bizonyos irányban zsákutcába jutott. Gyermeknevelésük példamutató. Először is minden módszeresen van elosztva a kaptárban: lefelől a virágpont nektárral (hígmézzel), középen a költő fészkek, hátul pedig a méz. A fiatal méhek nemigen cselengenek a méztérben. Mindenki életkörülményeinek megfelelő munkahelyén tartózkodik. A dolgozó, kapuőrző méhek elöl, a fiatal méhek a költőtérben az etetés és viasztermelésben (a fiatal méhek termelik leginkább a viaszt). A szőrétől megkopott méh felcsap rablónak. Nem útonálló, hanem besurruló tolvaj, aki kisebb családokhoz vagy elanyátlanodottakhoz tolakodik be. Gyakran látni, amint a kaptár előtt nyakánál fogva (vagy ki hol éri) vezetik ki. Ha vihar jön, tíz perccel előbb megérzik, s rohannak haza. Ilyenkor köztük álltam, s gyönyörködtem, amint nagy pasztákban, sugárvonalba tömörülten érkeztek haza. Zúgott az egész udvar. Így figyeltem meg a virágok évenkénti változását is. Mert egyik évben egyik, a másik évben a másik virágnak kedvezett az időjárás. Egyik sem nőtt az égig, mindenikre rákerült a sor szép csendesen. Csupán ki kellett várni. Csak az ember olyan balga, hogy azt hiszi, lekésik. Pedig — születik, él és... meghal. Ezt a három nagy eseményt mind átéljük. A döntő az, hogyan csináljuk az életet. Elnéztem, mennyi tekervénnyel nyújtózkodott a mag csírája egy rossz cipő alatt, amíg elérte a napfényt. Mi is így vagyunk. Tekervényes az életünk útja, amíg a világosság agyunkba, szívünkbe száll.

Ki hitte volna — még én sem —, hogy világrekordot csinállok a méhvándorlás alatt, de nem a méhekkel, hanem — no, majd ezt a végén.

Hát az úgy volt, hogy egy este előkészítettem vándorlásra a méheket. Még sötét hajnalban indultunk. A stráfszekér elé, amelyre a méheket felraktuk, két gyönyörű csíkosó kanca volt fogva.

Megyünk át az Olt hídján Csíkszereda felől. Én vagy száz-

ötven méterre elmaradtam. Arra leszek figyelmes, hogy a lovak félreugornak az úton. „Mi a fene, kitől?” — kérdem magamban, s hát nemsokára sátoros cigányok jelentkeznek. Ők voltak azok, akikről a lovak megijedtek, jöttek a kész kosarakkal a szeredai vásárba.

Igyekszem a szekeret utolérni. Egyszer csak megüti a fülem egy méh repülésének a hangja. Utána egy másik. Megijedek. Baj van. Még pitymallati köd volt, ilyenkor nem jár a méh. Mire odaértem, már rám is csapott és meg is szúrt egy, s utána nyomban a másik. Az volt a szerencse, hogy rajtam s nem a kancákon kezdték a szurkálást, mert akkor végünk van. Odakiáltok a kanca tulajdonosának: „Hajtson bátrabban!” S nem szólok a nagy baj felől. Igyekezett is, amit csak tudott, én pedig szintén igyekeztem magam a méhcsípéstől megmentem, ahogy lehetett. A kavarodásban a méhek megzavarodtak, kirepültek a kaptárból, s hazavonultak. A veszély elmúlt.

Minden baj nélkül érkeztünk meg a tett színhelyére. A kosárfonó cigányok vertek volt tanyát abban az esztenában, ahová mentünk. Kínos szemét jelezte nyomukat s szalma, amelyben annyi volt a bolha, hogy alig bírtuk ki. Visszajövetelkor a szalmát felraktuk tömítésnek, természetesen bolhával együtt. Otthon pedig nem égettük el, hanem az emberem bedobta a disznóólba. Nem tudtuk, honnan, de egy hét múlva annyi volt az udvaron a bolha, hogy aki arra járt, a lába szára megfeketedett tőlük. Nézek ki az ablakon, hát az ács, aki az udvaron fát faragott, vetkőzik, s rázza ki az ingéből a bolhát. Brassóból a Witting gyerekek érkeztek meg, az egyik meg is lógott, mert nem tudott aludni a bolhától. De a botrány még hátra volt.

Egy reggel jön be a szolgáló, s mondja:

— Művész úr, a koca megmalacozott, de mind tarkák a malacok.

Mi az isten, mi van? Megyünk hátra, s nézzük. Ezek a malacok tényleg tarkák. Nem értem, mi történt, hiszen apa, anya tiszta yorkshire-i. Mitől lettek ezek báznaiak? Hiszen ott voltam a nászon, s még segédkeztem is. Megfogok egy malacot, vakarom, s hát még ilyent! Ezek a foltok mozognak, mind csupa bolha. Hamarosan mi is tarkák lettünk. De honnan ez az irtó tömeg? — vetett fel az izgalom. A gyógy-

szertárból megvettem minden bolhaport, de az sem segített, s addig tele is voltunk bolhával, amíg le nem fagyott. Bolhatenyészetemet ez intézte el végképp.

A magyarázatot aztán megkaptam, s el is mondom, hát-ha valakinek eszébe jut bolhatenyészetet csinálni. Íme, itt a titok:

A méhek vándoroltatása alkalmával a szalmával hazaszállított bolhák a disznóólba kerültek. Közvetlenül a disznóól mellett öt-hat szekér fűrészkorpa volt felhalmozva. Annak egyik részét megverte az eső, bemelegedett, s ide költöztek be a bolhák. Itt nyitották meg szülészeti klinikájukat. A jó meleg korpához a disznók, illetve a malacok szolgáltatták a friss vért. No, így lettem én a világ legnagyobb tenyésztője. (Ernö, amikor leírod, nehogy eláruld valakinek, mert még tényleg megpróbálják!)

A méhvel kapcsolatosan még volt egy kedves esetem.

Éppen rajzottak, s egy raj felszállt és útnak indult arra Fitód felé. Mit tesz a kezdő méhész ilyenkor? Nem engedi a vagyonát elrepülni, s megy utána, ha éri. Én alul, a domboldalon, a szolgáló fentebb száz méterrel, s mindenütt a nyomukban szaladt előre. Az emberek csak annyit láttak, hogy a leány elöl, én pedig utána szaladok. Másnap megtelt a falu, csak azt nem tudták, vajon miért kergette Nagy Imre a szolgálóját. De hát ilyen az ember: az okot nem látják, csak az okozatot.

*

Nagybátyám, akit én fölöttébb szerettem, büszke volt rám. Akkor már a Brassói Lapok, a Kronstadter Zeitung még vezércikkben is írt rólam. Az apám arcára is mosoly szállott. Csak úgy, másoktól hallottam, hogy amikor az öregnek gratuláltak fia nagy sikereihez, nem tudta a száját összefogni.

Egyik kiállításról egy tele zseb pénzzel jöttem haza. Az asztal végén ülök, s kezdi adni a tanácsokat, amit eddig nem tett.

— Te Emre — most így hívott —, utazzál, utazzál, de vegyél földet is a pénzeddel, és látod, meg kell javíttatnunk a ház fedelit is.

Mint egy herceg, úgy adtam, nem tudom, mennyit. Valami elégtételfélét számoltam le apámmal, mint aki íme,

mégiscsak jót festegetett az utcasarkon, hogy így megfizették.

Atkelés a pallón című képemet éppen a csűrben festettem (ez volt a legjobb műterem), amikor megjelenik a szolgáló, s mondja:

— Az úr hívatja, tessék előjönni, de hamar.

Lassan mentem. Apám nem tudta bevárni jöveteletem, olyan gyors járású volt, s most még gyorsabban jött, mint szokott. Oda pillantok, s látom, nagyon fel van háborodva. A szeme is szikrázott. Megáll előttem:

— Miféle kölyköt hoztak ide, az isten így meg úgy.

Megindulunk, ő elől, s én utána, de már az első pillanatban tudtam, miről van szó. Nyugodt lépésekkel érkeztem oda, de akkor már az anyám is tudta, csak éppen nem mondta, amivel az apám meggyanúsított, hogy ugyanis az én bitangomat hozták volna hozzám.

Holott csak az történt, hogy Szolnay Sándornak éppen akkor nem ment jól a bót, mondtam hát neki, küldje Ádámot először Gaál Ferihez, majd, ha egy kicsit nagyobb lesz, hozzám. Az asszony, aki Ádámot hozta, a címet elvesztette, s ott sírdogált az állomáson, karján a gyermekkel. Megkérdezték: „Hát maga miért sír, néni?” „Elvesztettem a címet, akihez ezt a gyereket kellene vigyem, s most mi lesz vélem!” Addig kérdezték, amíg kisütöttek, hogy itt van valami festőművész Zsögödön, ahhoz kellene beadni a gyermeket, s az majd elrendezné. Azt tanácsolták neki, hogy üljön belé egy kocsiba, s ne törődjék semmivel, mert ott majd elrendezik. Úgy is tett. Én azonban nem készítettem elő a szüleit Ádám jövetelére, s emiatt történt a félreértés, hogy apám Ádámából bitang-unokát csinált.

Ádám nálam maradt. Köldökig erő ingecskejében hordozta utánunk a korsót, s egy sajátos nótát fújt belé, aminek a dalmátát még annyi idő múltán is hallom.

Ádámot apám vette gondozásba. Nagy lett a barátság. Együtt aludtak. Egy év elteltével az édesanyja jött érte, hogy hazavigye. Az anyja örömeiben az ölébe akarta kapni a gyermeket, de Ádám úgy ellökte, mint egy ellenséget, elannyira, hogy az anyja éktelenül bőgni kezdett. Estélig azonban összejöttek, s éjjel már együtt is aludtak. Ádámot nem lehetett felismerni, úgy megváltozott. Sőt! Apám hívja ma-

gához. Ádám oda is megy, s hirtelen leken egy jó pofot apámnak, s mint aki jól végezte dolgát, továbbállt. No Ádám, te jól fizettél!

*

Körülöttem is megindult az élet, s mind nagyobb területet ölelt át. Kezdtem a népet megismerni s problémáit magamévá tenni. Neki is feküdtem megoldásuknak, mint a vitorla a szélnek. A lakás az idők folyamán a hagyományon keresztül fejlődött, amint a nemzedékek sorrendje szerint egymásra rakódott, ahogyan az ásatás metszetében egymást takarják a korok. Magam körül lassan egy népi múzeum alakult volna ki, ha túl nem adok rajta. Először székelő bútorkok foglaltak helyet. Hamar ki is repültek. Igen stílusos lettem volna, ha ezek között a bútorok között maradok. A végén azt sem tudom, hogyan nézett ki a lakásom. Egy halom minden, amiben csak magam tudtam eligazodni. Félttem is a takarítástól, teljesen felforgatta volna az általam megszokott rendet, amit inasok kolosszális rendetlenségnek láttak. Hát még amikor a képek is a földre kerültek! Itt már veszélyes volt közlekedni, úgy ugráltam, mint az iskolát játszó gyermekek a járdán.

Egy népnek a gazdasági életével együtt fejlődik a lakása is, s mindig a reális célok irányát követi. Így választotta el a századok folyamán a konyhát a hálólhelyétől s az ünneplőt mindentől. Így került minden tárgy a maga helyére, s ha kereste, még sötét éjjel is megtalálta.

Az igazság az, hogy magunk körül igyekszünk mindent saját képünkre formálni. A lakás árulója gazdája ízlésének, felfogásának.

Ha egy új lakásba megyek, ösztönösen szétnézek. Nem a port keresem s a pókhálót, ami miatt oly sokszor megijednek tőlem. A kutya sem fekszik le addig a földre, amíg maga körül legalább kettőt-hármat nem fordul. Az őz pedig felkaparja a földet, a néphit azt állítja, hogy keresztet vet. Lakásomat, otthonomat, a fészkeket úgy kell megcsinálnom, hogy szeressem, hogy otthon érezzem magam benne testemmel, lelkemmel. Lakásom minden egyes tárgya hozzám tartozik, rólam beszél.

Amikor az ember már kifejlődik, elér húsz-harminc évet,

s csontja, mirigyei a helyükre költöztek, fészekrakás után néz. Ösztöne ebbe az irányba kezdi hajtani.

A falvakat járva láttam, hogy a háború sem tudta megsemmisíteni az ősi lepedőket, a székely festékeseket. Gyűjteni kezdtem hát, mert azt láttam, hogy a városi polgári lakosság mindenféle idegen stílust, kézimunkát magára rak, lakását azzal díszíti. Egyik gyűlésen megkorholtam a fehérepeket, hogy ilyen meg olyan kézimunkával rakják tele magukat. Ez volt a válasz: „A művész úr miért nem mutatja meg, hogy mit is csináljunk?” Nem szóltam senkinek. Vásznat, pamutot vettem, napi munkámból kiszakítottam egy órát, s elkezdtem kézimunkázni. Megtanítottam a szolgálómat, s az ő segítségével a példamutató kézimunka két év leforgása alatt ellepte a házam táját. A módszer bevált: nem beszélni kell, hanem csinálni. A nagyságák pedig előszere-ttel csalták el a szolgálómat, akiknek már jól ment a kezem alatt a kézimunka.

No, még ez is! Két csángó szekér beáll az udvaromra, s egyenként számlálva dobálják le a földre a gyapjút, amiből később a festékesek készülnek. Meglátja az anyám a különös sürgést-forgást, s megneszeli, hogy megint váratlanul, hír nélkül éri valami. Csak odaszól:

— Mit csinálsz, Imre, már megint megbolondultál?

Akkor nem szóltam semmit. Most mondhatom:

— Igen.

Nem tettem mást, csak ösztöneim parancsának engedelmeskedtem. Ő pedig mit tehetett mást, mint hogy édes fiát még a bolondságában is kövesse.

Páll Gábornénak adtam át a gyapjút, aki nagy kedvvel fogott hozzá a festékes szövéséhez. Jó üzlet is lett a szőnyeg.

Ezt a gyapjúvásárt ugyancsak megcsináltam Gáll Ferenc-nével, aki komolyan hozzálátott, s Felcsíkban a szőnyeget még ki is fejlesztette. Egy-két mintával, segítséggel járultam hozzá kínlódásához. A náluk levő képanyagom jórészt a szőnyeggel való csereberélésnek köszönheti létezését Csíksomlyón.

A jó szimatú kereskedelem hamarosan felfedezte az üzletet, s csak úgy repült a szöttes külföld felé: Svájcba, Hollandiába.

Célotam azonban nem tudtam elérni. Közbejött a háború, s az anyaghiány miatt a nép kézimunkája nem tudott ismét

a népé lenni. Ma pedig egy új korszak előtt, s az átmenet minden nehézséget érezve, a mindennapi életet is alig bírja, nemhogy a díszítéshez — amihez annyi időre van szükség — ideje és nyugalma lenne.

A régi kézimunkákat, amelyek már felmondták a szolgálatot, vászonra raktam, s két szobám nagy ablakait díszítettem velük. Vajon most hol is vannak? Ez a muzeális érték, mint annyi minden, megsemmisült ebben a háborúban. Egy egész nép dala, éneke volt belesírva. Gyermekének születése, szeretőjének és szeretetének emlékei között varrta csendben a nép s díszítette vele a miesnap i és az ünnepnapi életét.

Ma már csak a pászornak van ideje faragni. A többi fut, húzza az igát, mert hajszolja az élet megállás nélkül. Akad-e bár egy pillanata, hogy széjjel nézzen maga körül, beletekintsen saját magába, a csillagokba, a világmindenségbe, ahol annyira otthonos volt? Élte életét, formálta, s annak termése a dalban, a balladában, a mesében s a nép többi művészi alkotásában jutott el az érettségig. A nép művészete a nép életét fejezte ki, a mindennapitól az ünnepiig, a szerelemitől a halálig. Dalaiban történetének summája van. A gyár, az ipar mindennek gátat vet. Jön egy más világ; s hogy mit mentünk át a hagyományból, az a lelkierőnkől függ, s attól, hogy mennyi van hátra annak a népnek az élete gyermetyájából.

Korok szerint népek születnek és népek halnak ki. Állatok vesznek ki, másoknak adják át a helyüket. Mint ahogy az időjárás kedvez egyik virágnak a másik rovására. A cél kiszámíthatatlan, mi nem alkotója, csupán fejlődő utasa vagyunk. Kövesd belső hangod, s az Úr megszólal. Mint egykor Ábrahámnak, amikor Izsákot fel akarta áldozni. Most azok a székely kézimunkáim szólalnak meg, amelyek falaimat, ablakaimat díszítik. Így szólnak: — „Ne félj, Izsák, mert az Úr csak tréfál!”

*

Aba-Novák, Patkó s még mások is többen Felsőbányára jöttek. Én is útnak indultam, hogy találkozzam velük, de megkéstem, mert már visszautaztak Pestre. Így magamban Nagybányán gubóztam be, ahol főleg aktot festettem, ami nekem a megszokott budapesti aktrajzolás után nagyon hiányzott.

Itt festettem egy önarcképet almával, de ezzel furcsa helyzetbe keveredtem. Egy este kifordítom a falnak fordított képet, s nézem-nézem szokásom szerint (mert este szoktam a napi munkát áttekinteni, hiányait megállapítani s másnapra lélekben felkészülni). Szemben állt a kép velem. Olyan érzés fogott el, mintha a kép megelevenednék, s a lenyűzött bőrömmel volna behúzva. Megborzadtam. Visszafordítottam a fal felé, s több napig nemcsak hogy hozzá nem nyúltam, de egyenesen kerültem. Amikor aztán kiállítottam, rögtön megvették, s kétszer cserélt gazdát.

Nagybányát nagyon megszerettem kedves kis utcáival, mesebéli kis bányászházaival, sok szeretettel megmunkált kertjeivel. Nagy sétáim alatt úgy elbolyongtam, mint egy mesebéli rengetegben, mintha varázsló forgatta volna velem a lapokat.

Gyümölcsön és bivalytejen éltem. Ez volt az első próba nagy utam felé, s egyben készülődés is. Másodszori nagybányai utamat Szolnay Sándorral együtt tettem meg. Akkor még jól bírta magát. Felsőbányán keresztül átkeltünk a Gutinon, majd áthaladtunk a sóbányavidéken, Aknasugatagon, s Máramarosszigetre értünk. A nép akkor kapálta a krumpelit.

Amint lassan a hegy felé húzódtunk, végigkísért egy román leány szerelmes éneke. Olyan fájó, síró ének volt ez, amely hangulatával a mi szívünket is megmarkolta, s csak amint elhaladtunk, fojtotta el egyre távolabbról jövő bús hangját a távolság.

Fernezey felé jöttünk vissza. Máramarosszigetről a Gutinra iparvasúttal tettük meg az utat, onnan pedig gyalogosan. A gyalogjárás élvezetének átadva magam, a két baráttól messze elmaradva jöttem az ösvényen. Egy bokor alatt vártak, amikor beértem őket, semmit sem sejtve, hogy mi történt közben velük. Az akkor országszerte rémítgető Balánrablóvezér lépett eléjük egy fa mellől.

— Állj! Kezeket föl! Kik vagytok?

— Festőművészek.

— No, akkor semmitek sincs, hát mehettek — hangzott a döntése.

Amikor már eltávolodtak, mutatkozott be, hogy ő Balán. Még volt egy esetem, amikor szintén nem volt szerencsém Balánnal találkozni. Domokos Pál Péterrel Tusnádfürdőről

biciklivel Benedek Elekhez igyekeztünk. Mikor Uzonkafürdő közelébe értünk, Péter kijelenti, hogy ő most nem jön Elek apóhoz, hanem a Hatodon keresztül visszamegy. Tusnádfürdőre. Persze nő volt a dologban, s az vetett hurkot a Péter útjába.

— Reggel még egy macska is átszaladt az úton, nem is lesz szerencsém a látogatással — mondja Péter. (Én azóta is, ka fekete macskát látok az úton átszaladni, mindig a Péter kalandja jut eszembe.)

Folytattam utamat. Alig pihentem meg bátyámnál Bibarcfalván, megjött az autóbusz, ami a Hatodon keresztül Brassó felől járt. Szalad bátyám, hogy régi szokása szerint érdeklődjék, hadd lám, milyen újság van arrafelé. Hát bizony, a sofőr újságolja, hogy a Hatod tetején kirabolták az utasokat, s köztük volt egy szemüveges tanár is, akinek a kifosztáson kívül még egy istenes pofont is lekentek, amiért az óráját kérte vissza.

Péter magányosan róttá az utat s a kanyarokat Tusnád felé, s ki tudja, milyen kellemes női partnerről ábrándozott, amikor a bokor mögül a fordulóból kiáll elébe egy puskás, álarcos ember s ráordít:

— Kezeket fel!

Jön egy másik is nemsokára. Pétert szépen megkötözik, kifosztják, s mutatják, hová menjen, egy néhány lépéssel odább. Ott pedig azt látja, hogy még vannak sorstársak, két autó, s az autóbusz utasai. Mikor aztán megelégtették a vagyonszerzés eme módját, a rablók otthagyták őket s eltávoztak. Balánt később Csíkban elfogták, s halálra kínozták. A sors megkímélt attól, hogy vele találkozzam. Már csak egy fényképét láttam, amelyen a szerencsétlen, megkínzott ember fejét az akkori ügyész nagy büszkén tartotta a hajánál fogva. Jellemző a butaságra.

Elek apó, jóságos arcod most is itt van mellettem. Vajon mi van a harmincholdas gyümölcsösöddel, amit saját kezűleg ültettél, oltogattál és gondoztál? Most jere, nézd meg, mi van itt. A kultúrák meghalnak, megsemmisülnek, ha a szellem elszáll belőlük. Láttam nagy városok, nagy kultúrák romjait, és sokáig nem értettem meg. A sivatagba bámuló Szfinxet, a babiloni Istar-kaput. Danaidák hiábavaló munkája. A butasággal sújtott nemzedék eszét elveszi a természet, s nem

tudja felismerni azt a kis lyukat, amelyen keresztül a csöbörből elszivárog a szüntelen fáradsággal összehordott víz.

Tanulságul szolgáló mesédet ma már nem halljuk, Elek apó. Vihar ült Bacon fölé. Ha majd egyszer lehiggadnak a zivatarok, újból mesélhetsz nekünk.

*

Minden alkalmat felhasználtam a falvakra járásra. Egyszer Szenttamás községbe érkeztünk, ahol Bálint Vilmos, a derék pap azzal fogad, hogy ma egy kis összejövetel van a kultúrházban, milyen jó, hogy mi is megérkeztünk. Azon helyben egy kicsit elbeszélgettünk. Mi a színpadon foglalunk helyet. A nép minden sarkot megtöltött. Társaságom tanárokból állt, tehát olyan emberekből, akik egy félórás beszédet a mellényzsebükből vágtak ki. Kettő már le is szerepelt, amikor a pap kiáll a nép elé, s felém fordulva azt mondja:

— No, de már mi szeretnők, ha a művész úr is szólna hozzánk egy-két szót.

— Halljuk, halljuk, halljuk — kibálnak.

Én sem vettem tréfára a dolgot, megijedek, menekülni szeretnék, de merre, hová? Mikor a színpad is annyira tele volt, hogy a menekülésre gondolni sem lehetett. Mit volt mit tenni? Felálltam, s mint egy bűnös lélek, bocsánatot kértem, hogy nekem nincs semmi szónoki képességem, sohasem tudtam megtanulni egy verset, hát én most miről beszéljek? A képet festeni kell, ott nincs duma.

— Akármiről — ordítják.

Valaki a sorokból elől megszólal:

— Halljunk az életéből, arról beszéljen!

Hát beszéltem, mint ahogyan most írok. Elmeséltem, hogyan loptam két forró pityókát, amikor az éhség kínozott, s bezártam azzal a tanulsággal, hogy aki éhezik, annak adni kell.

Ez volt életem első beszéde. Nem mondom, hogy utolsó is, bár nem sokszor beszéltem nyilvánosság előtt. Hiszen a mesterségem is arra tanít: ne beszélj — csináljad.

Szenttamástól nem messze van Szentdomokos. Ha tavaszszal vagy ősszel kocsival vagy autóval mentünk az egyik községből át a másikba, megteltünk a szép vidék látványával. A domboldalon felfelé menő csíkok úgy forogtak, mint a székely szoknya a leány ringó testén. Csak azzal a különb-

séggel, hogy tavasszal a fekete szántás melletti csík zöld az új vetés ígéretével, ősszel pedig az érett gabona barnájától a vörösig tüzelnek a beteljesülés színei. Biztosan innen, környezetétől vette a nép mintáit. Mert még az ember is a természethez alkalmazkodik. Bezzeg az állatnak létkérdése az alkalmazkodás, s ebben a természet sem fukarkodik. Mindenkit ellát azzal, amire szüksége van. Fokozatokban elmegy a legvégső határig. Lám, a kaméleon pillanatok alatt változtatja meg a színét. Itt csak arról van szó, hogy a törvényt követjük-e, vagy megfeledezzünk róla, mert különben utunknak vége.

A társadalmak az embernél is, az állatnál is különbséget tudnak tenni. A betegek vagy élnek, vagy megreperálják őket a kórházban. A természetben a hiányos testű, beteg a ragadozók tápláléka lesz. A gyengét, annak hibáit azonnal felismeri a csóka. A ragadozó a hibás testű madarat veszi üldözőbe, mert ennek az elfogása biztosabb. Millió évek alatt kialakult a tapasztalat: így diktálja az ösztön.

Ezekben a falvakban, különösen Domokoson, mondjuk, talán a víz miatt, vagy tudom is én mi miatt, elég gyakori az ütődött ember. Ezek olyan sajátosságos állapotban fejlődtek és maradtak, mint az a fa, amely csak negyedéig vagy feléig nőtt meg. Fejlődésükben csak bizonyos fokozatig jutottak el, ott megálltak, megrekedtek, s ebben rejlik az a bizonyos sajátosság, ami miatt csak egy irányban haladott a fejlődés.

Volt egy ilyen ütődött szolgálóm, aki remekül énekelt. A babonának, kuruzslásnak s a falu misztikájának minden változata benne élt. Ezt pedig azért tartom érdekesnek, mert a falut az ilyen csökött emberekben a fejlődés minden fokán nyomon lehet követni. Ahogyan az embrió fejlődését meg lehet szemlélni, úgy lehetett nyomon követni a falu ősi állapotát is. A tudósok számára itt volna sok megfigyelni való, ami a tudatallati életünkre vet világot. Hát még a nyelvészek! Ma, amikor a XX. század olyan nagy fordulóhoz érkezett, mondhatnám egy új kort vesz magára az emberiség, kétségtelen, hogy szükséges a múltbeli dolgok megörökítése. Miért? — Mert mi is volna izgalmasabb, mint látni, honnan jöttünk és hová megyünk. Íme, az evolúció! Darwin, Szent Tamás, Benvenuto Cellini, a próféták (Jeremiás), János, a nagy evangélista, Michelangelo falfestményei a Sixtusi kápolna mennyezetén, az ősködből kibontakozó ember s a meg-

jelenő istenfia: Krisztus, Buddha, Konfuciusz. Hol van az írónk, aki megírja és nyomon kövesse a szellem fejlődését a földön. Mert milyen nagy az út a barlanglakó ember rajzától a Sixtusi kápolna freskójáig!

A művészt azonban nem lehet tenyészteni. Sok minden kell ahhoz, hogy létrejöjjön és befussa útját. Különbözik a barlangi freskót és a mostani művészetet nem választja oly nagy mélység, mint amilyen mélyen van az idő közöttük. A leplezetlen őszinteséghez meg kell szerezni az anyag feletti tudást. Ezt látom, de milyen áldozatok árán jutottam ide. Vagy a hang, amíg Garuso, Saljapin, Gigli hangja lesz; a zene, amíg Vivaldi, Bach, Beethoven, Paganini, Liszt muzsikája lesz; a tudomány, amíg a Newtoné, a Bolyaiaké lesz; az irodalom, amíg Biblia lesz belőle, Dante vagy Shakespeare. Valaki csak nyomon fogja követni utunkat, s megragadja a nagyok lábát, amikor elhagyják a földet. Nem engedi majd, hogy a felszállottak a latorját felhúzzák maguk után, és nyomok semmibe vesszen. Hallgass, légy csendben, s minden megszólal. Ha kinyitod a szemed, az alkotó természet megnyitja számodra titkait. Nézd az asztalon fekvő virágot, ahogyan naponta fejlődik. Kövesd, figyeld útjait, s lassan nem figyelőjé, hanem segítőtársa leszel a mindenségnek.

Így jutott el az ember a Sinai-hegyig is, ahol tíz pontban egyezett meg az Istennel. A második nagy emberi szerződést Krisztus kötötte meg a Hegyi beszédben az Atyával: értsd a Természetet. Mit tudunk ebből megvalósítani? Kicsoda hogyan vállalja a teremtés nagy akaratát magán végrehajtani? Hogyan is tudjuk összeegyeztetni az atom felfedezésének titkát ezekkel a részben megoldatlan problémákkal? Hát még egyensúlyban tartani?

Elbukik az egyén. Ikarosz a népek nagy temetőjén keresztül mutatja meg az utat. A tudomány, a művészet akaráján, az anyag látható jelein át kapjuk meg a szellem fejlődésének nyomát a földön.

*

Pró gyermekkoromtól kezdve — még ha a falu nagyon érdekes is volt — legtöbbet nyújtottak a hegyek, a havasok. Oda mentem pihenni. Vonzott titokzatos világuk, első szerelmem képei. Az epres. Nagy vágások a málnásokkal. A piszt-

rángos patakok. Főképp pedig a Kormos. Belemerültem az itteni csendbe, mélységesen elnyelt a koncentráció.

Itt, a Kormosban Gábor Miklós s felesége, Borisné gyimesi csángó csinálta magának az első szállást. A rengeteg erdőt azért irtotta, hogy állatainak legelője legyen. Ezt az ősi ösztönös állapotot csak a csángó nép primitív világa tudta ezen a tájon meghonosítani. Boldogok, ha állataik harapnivalóját egy darab zöld pázsittal tudják szaporítani. Az állat legeltetésébe már maga is annyira belemerült, hogy szinte együtt falta a füvet Bimbóval. A barom pedig a zöld színerért és szagért hálából életet csurgat a kondérba.

Ez a Miklós bá nagy, hosszú ember, Borisné pedig mindenben támasza. Szemem láttára öregedtek meg. Mint két ősalat, arcuk ráncainak ideges összevisszaságba szaladó vonalai alig hagytak helyet a száj vagy orr felismerésére. A ráncok őserdejéből jószágos szemük úgy kandikált rám, mint gyermekükre, ha félesztendőnként meglátogattam őket. Minden félév egy-egy ránccal gazdagította a naptól barnára sült arcuk mélységes árkait.

Most sem tudom, mi hajtott, mi vitt fel pár nappal karácsony előtt a hegyekbe. Mikor elindultam, még nem volt hó, de felfelé menet az úton már elszürkült az ég, s hókristályok kezdtek lebegni belőle. Néha kitarítottam a markom, s ha beléhullottak, változatos formájukon elcsodálkozva játszottam, figyeltem őket. A fák, ösvények mind jó ismerőseim voltaik, s hogy fáj, ha néha a kegyetlen fejsze nyomait láttam éktelenkedni. A fák megsebzett testét a kiömlő, fehér mézga folyta be.

Egy mókus makog reám, mintha szólna: „Te mit keresel itt?” Arrább egy mátyásmadár mindig kellemetlen hangja jelezte az erdő vadjainak: idegen tart errefelé!

A fák álltaik csendben, hangtalanul, s mint akit jól ismernek, utamra engedtek. De csak az ilyen álló, széltelen csendben ilyen figyelmesek. Az esti szellőtől halkan zengenek, a mindent felkavaró vihartól pedig olyan ijesztő hangot hallatnaik, hogy messzire menekül tőlük az ember, nehogy kidőljenek s örökre a földhöz nyomjanak.

A képek határtalan gazdagságán, a színek és formák birodalmán át vezetett, utam ezekhez az emberekhez, akikhez úgy érkeztem, mintha már minden földi bajomtól megtisztultam volna. A frissen fejt tej szaga, a tejes puliszka éhsé-

gem elmulasztotta, szénára vetett ágyam pedig hamar elringatott.

Jobb kezem felől egy fekete juh volt a nemrég született bányával. Ott nyalogatta le róla a szülővizet. Bal kezem felől tyúkok voltak a kakással. A kakas már éjfélkor felszóltott kukorékolásával. Nem tudtam elaludni, igen hangos volt a zene, de meg a környező kép sem nagyon hagyott. Szememből kiugrott az álom, és egy más, érdekesebb álmodozásnak adta át a helyét. Borisné a kályha mellett font. A kivillámló tűz fénye nagy mozgó árnyékokban vetette fel a falra guzsalyát, arcának vonalait. Az öreg Miklós szorított, szája szélén eregette ki fújtatva az apróra felszabdalt levegőt. Boris néni imádkozhatott, de nem tudom mit. Amikor a Miatyánkhoz ért, annak már minden szavát felfogtam, s én is elmerültem az imádságban: „Ki vagy a mennyekben... Jöjjön el a te országod... Legyen meg a is akaratod...”

Ennek az imádságnak az értelmét csak ezen a helyen, csak ilyen körülmények között fogtam fel, Mennyit fújatták velem az iskolában, a templomban! De hiába követelte meg a tanítómesterem, elment a fülem mellett értelmetlenül. Vajon hol lehet a hiba, mi lehetett az oka, hogy ennyire megkéstem az imádság felfogásában, megértésében. Gondolom, bizonyára a nevelésnek az a rendellenessége, hogy nem időrendben adagolják a tudományt, s ha adják is egyáltalán, a fiatalság ágy kapja, hogy menten elszalad előle. A fiatalságnak a test fejlődése körül mozog minden figyelme, s ezért csak lopva kellene őt a nagyobb dolgokba beavatni. Először a testnek kell megfelelnie, hogy alkalmas legyen a mélyebb szellemi dolgok befogadására.

A Kormosban három napon keresztül éjjel-nappal esett a hó. Már aggódtam, hogy több hétre itt rekedek. Negyedik napon nekiindultam az útnak s a majdnem derékig érő frissen esett hónak. No, irány az első nagy fa, ami vagy kétszáz méterre lehetett a háztól. Boris néni csak siránkozott:

— Jaj! Jaj, ne induljon el ilyen nagy hóban, hiszen odavész, Uram Isten, Jézus Mária!

Az ajtótól az istálló ajtajáig sepert ösvény végénél egyetlen kíséretem, a kutya is elmaradt, mert nem hitte, hogy ilyen istenkísértést követek el magam ellen.

A kétszáz méterek egyre a hátam mögött maradtak. Ke-

zem a hóban örvénylett, tekintetem a táj soha nem látott szépségeiben gyönyörködött. Néha eszembe jutott: ha nem bírom, még mindig visszatérhetek a saját nyomomon, hiszen ez már nem lehet olyan nehéz.

A havazás elállt, néma csönd ült a tájon. Soha ennyire magamban nem voltam, sehol egy madár, sehol egy hang. Csak a fák karimájáig érő hófellegek szakadtak fel néha, hogy a pillanatra bekandikáló napfény a szürke, havas hegyekre pillantson. A nagy, negyven-ötven méteres bükkfák furcsa alakúra változtak, a fenyőkre rakódott hó a fa törzséhez nyomta a kitárt karú ágakat, s úgy meredtek az ég felé, mint megannyi cukorsüveg.

Öt kilométert tehettem meg így, a havat magam előtt fúrva, mintha nem is én lettem volna. Felértem a gerincre. Ott egy kalibába bemenne magamhoz vettem egy kis ennivalót. Fenn, a gerincen nagy széláramlás volt, mint minden időben ezen a tájon. Éreztem, fázni kezd a hátam s a lábam. De már könnyebben visz a lábam lefelé. S amint a magasságot elhagyom, a hó is kevesebb. Mint valami függönyön át, az Ölt völgyét is felfedezem. Jó messzire lent embermozgást látok a hóban, amint karácsonyfát vonszol maga után. Fáradt testemnek egy csepp erőt adott ez a kép. S amikor ebbe az emberi nyomba beértem, majdnem újrászületve szabadultam fel a terhes útvesztő fáradságából.

A falu határába érve még volt annyi erőm, hogy megnézzem a vidracsapdákat, s úgy mentem haza. Ezt az utat nyáron három óra alatt szoktam megtenni, s most kilencre volt szükségem.

Életem két legnagyobb élményét kaptam ezen az úton.

„Csináld azt, amit tenni nem mersz” — jut eszembe Emerson nővéreinek az a jelmondata, amellyel öccsüket az oktatásba bevezették.

*

1925-ben lehetett, éppen a kezembe került Pásztortűz című folyóiratot olvasom. Mindjobban belemelegszen a lapozásába, hiszen itt egy új világ szellemisége szól hozzám.

Kiállításaimmal kapcsolatban leveleztem, lapszerkesztőkkel ismerkedtem meg: Tamási Áron, Nyíró, Elek apó, Balázs Ferenc, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő. Tamásinak az *Ábel a rengetegben*ét Mikes Árminnénál Zabolán olvastam, egy

teljesen magányos villában, ahová pihenni mentem. Emlékszem, olyan hangosan nevettem, hogy zengett belé az egész nagy épület. Tamásival életünk útja nagyon össze is fűződött, s a sors csak amikor választott el, amikor én az első vonattal Csíkba jöttem 1945 tavaszán, őt pedig otthagytam a romokban heverő Budapesten.

Tudom, hogy ő többet gondol reám, mint én. Fájhat neki elválása ettől a világtól, amelyben együtt kellene lennünk.

Nyíróvel nem tudtam annyira összelelegedni, jöllehet egyes írásai, mint a *Biri*, a *tyúk*, nagyon megfogtak. Mindig éreztem a kispap pátoszos szuszogását. Novelláit nagyra tartottam. Regényeinek alakjait nagyon vitézkötésbe öltöztette. Amint a borospoharak tartalma legördült a torkán, úgy emelkedett a hangulata s a mesélőkedve. Az egyik alkalommal Mártonffy püspök gyermekkori álmát adta elő nekünk, amit nem tudom, megírt-e. Nem unalmas, kétszer is meg lehet hallgatni. Hát az úgy volt, hogy amikor ő kispap lett, az első miséjét a csíkszentgyörgyi kápolnában tartotta, s ép-

pen Martonffy püspök életéről példálózgatott, arról, hogyan lett a pásztorgyermekből püspök, amint azt gyermekkorában meg is látta álmában. Csakhogy Nyíró akkor még nem tudta, amit a hívek már mind igen, hogy mit felelt az anyja az álmát mondó gyermeknek. Lett is belőle nagy kacagás a templomban, mert szájról szájra járt, hogy Mártonffyné éppen laskát serített az asztalon, amikor a kicsi fia odaállt az asztal lábához, s azt mondja:

— Édesanyám, az éjjel azt álmodtam, hogy belőlem püspök lesz.

Az anyja csak úgy hátravetette a fejét, miközben a laskát tovább serítette:

— Az, a... a lesz belőled, püspök, majd akkor, amikor én a seggimmel nyulat lövök.

Hát így történt.

Nyíróvel egy éjjelen át együtt mulattunk. Nagy élvezettel énekeltük azt a nótát, amit tőle pont akkor tanultunk, hogy „Kiszáradt a bodzafa, hol hálunk az éjszaka”.

Többször írt rólam szellemeskedő cikket, sajnos, a művészethez való kevés hozzáértéssel.

Szentimrei Jenővel, akinek a színházi problémái nagyon érdekelték, a gyakorlatban is sokban találkoztunk. Szándékának körvonalait láttam, arról nem sokat beszélünk. Eredménytelen kísérletei miatt annál többet szenvedtünk. A kalotaszegi nép viselete dekoratív, balladáit színpadra való. Előadó maga a nép, az élet faragta azzá, csak ki kellett válogatni a legmegfelelőbbeket. Nagy kár, hogy Szentimrei kísérlete nem tudott gyökeret verni. A kudarc őt anyagilag tette tönkre, a további próbálkozást pedig megghiúsította.

Nem volt olyan előadás, amelyet — ha tehettem — meg ne néztem volna. Egyszer Brassóban vagyok. Elek apó a szász gimnáziumban a székelység nagyjairól beszélt, de csak úgy, amint Baconból Brassóba jövet útközben felszedte s magával hozta a temető híres lakóit.

Balázs Ferenc nemrég jöhetett haza külföldről, amikor megismertem. Egyik könyvét olvastam már akkor. Éppen a méhekkal foglalkoztam, amikor az utcán egy közepes temetű embert látok, amint éppen befelé kandikál az udvarromra. A kíséretében lévő két emberrel be is jött. Eldiskuráltunk egy kicsit, de látta, hogy milyen nagy elfoglaltságom van a méhekkal, s elment. Őt is, engem is lekötött az

élet sok gyakorlati dolga, s ezért nemigen találkoztunk. Csak figyeltem és állandóan érdeklődtem tevékenysége iránt. Bizony, hamar itthagytott.

Művészetemben az olyan elemek kezdtek megjelenni, amelyekre Móricz Miklós, a Zsiga öccse azt mondta: „No, most már ez igen, ez a nép!” A *Szüleim* és *Ferenc bá* képeimre gondolt, ahol tényleg a nép jelentkezett, munka közben, pihenőben, bánatában, problémáiban. Kuncz Aladár, az Ellenzik, később a Helikon szerkesztője, úgy láttam, észrevette képeim belső tartalmát. Nőtt is az önbizalmam, s ezzel együtt a terveim is szélesedtek. Ezt alátámasztotta az öt-hat brassói kiállításom, s az is, hogy a szászok divatba hoztak. Akkor nagy volt a mód, a gazdasági élet minden ága a kezükbe szaladt össze. Már nem volt olyan számottevő szász család, aki ne vett volna tőlem képet, vagy Wittingre sutytyomban reá ne bízta volna a kép megszerzését. Volt olyan képem, ami még el sem készült, s már megvolt a vevője, gazdája, amiről persze én még nem tudtam. Mindennaposak lettek az átutazó autók vendégekké. A rossz utak utasait egy kis juhtúróval s két-öt éves ribizliborral kínáltam meg. Alig egy félóra múlva hadonászó kézzel, sűrű gyors beszéddel jelezték a ribizlibor erejét, s ezen az anyám mulatott a legtöbbit.

Wittingnek elmúlhatatlan érdemei vannak abban, hogy ki tudtam alakulni, fejlődni úgy-ahogy. Megértő, szerető barátom lett, aki maga is igen sok képpel gyarapította lakását. Ma sem tudom megérteni az általam nagyon gyengének tartott első kiállításomon vásárolt képnek a művészi értékelését, hogy mit láthatott ezen a még kezdetleges képen megvenni és értékelni valót.

Kiállításaim rendszerré váltak Brassóban. Karácsony vagy húsvét előtt nyitottam meg a már várt kiállítást. A hírterjesztésből a Witting gyermekei is kivették a részüket. A szállításom Wittingéknél volt. Úgy vártak már oda, mint családtagot. Ebéd alatt mindenki elmondta a híreket. Így tudtam meg, hogy a tanító egy alkalommal megkérdezte az iskolában:

— No, gyerekek, mi újság a városban, ki mit tud?
A legkisebbik Witting bejelenti:

— Itt van Nagy Imre.

Ez a gyerek a képakasztásnál is nagy segítségemre volt

testvéreivel együtt. Az akasztást ugyanis én nagyon untam, s már alig vártam, hogy a falra felhányjam őket.

A vasárnapi megnyitóra velem jött Horst, a legkisebb Witting csemete. A nagy forgalomban észre sem vettem, csak később mesélték el, hogy a gyermek végiig egy képnél állt, s ha valaki több ideig nézte és ismeretlen volt számára, megszólalt. Megmondta a kép címét, a tartalmát, s a végén nem kis büszkeséggel tette hozzá:

— Ez az én barátom.

Ma sem tudom bizonyosan, mi volt az a kapocs, ami engem a szászokkal annyira összehozott. A Witting család? Két komoly brassói művész, Éder és Kimm önzetlen elismerése? A székely művész iránti érdeklődés? Az az új hang, amire az embereknek oly nagy szükségük volt, a természet, a nép, az egészséges élet szaga, amit nagy pénzzel is megvásároltak, s örömmel raktak a falukra? Mert akadt olyan vevőm is, aki elpirulva hívott félre, hogy képvásárló szándékát bejelentse, csupán az a baj, hogy igen kevés a pénze. — Milyen módon lehetne hozzájutni? — érdeklődött tovább. Itt a pénz mint akadály megszűnt.

A kiállítás ideje alatt a várossal ismerkedtem. Bejártam minden zegét-zugát. Összeismerkedtem vezető embereivel. A szászság mondhatnám kultúrájának tetőfokán élt. A Fekete-templomi Mathias Passio, énekkórusok, zenekarok; az ember nem hitte volna, hogy ilyen nagy csapást mér rájuk a háború. 1937-ben Párizsból Németország felé hazajövet láttam ugyan, jobban mondván éreztem, hogy valami nagy dolog közeleg, ami a világot megremegteti s a világban minket is. S milyen hamar felforgatta Hitler hangja a szászok nyugalmas családi életét! A családi botrányok az utcára is kikerültek, s a józan hangokat elfojtották.

Ebben a nagy, süvöltő, észbontó hangzavarban félve húzódtam meg, s aggódva szemléltem az akkor már Hitler oldalára dült sorsplanétát. Egyik alkalommal a Witting józan felesége Budapestre küldött, mert józanabb belátásra próbáltam bírni. Ha a pofon elcsattan (a feldobott kő hol áll meg, s kit hogyan talál meg?), ki láthatja meg annak előre a végét. Már ott tartottunk, hogy két hét alatt Hitler lesza-

ladja a világot. Fogadtunk. Én nem két hetet, de három hónapot adtam. Négy év is eltelt, s hová lett Hitler? Amikor Budapestről visszafele jövet Brassóban leszálltam s Wittingéket megkerestem, minden szó nélkül egy plédet kaptam, ezzel a megjegyzéssel:

— Te nyertél.

Ma ezt a tevetakarót használom a reggeli tornámhoz, s erről vetek muzulmán pózból egy pillantást a fölkelő napra s azokra az erőkre, amelyek elsuhannak fölöttünk.

Wittingéknél jöttem össze szorosabban az akkor már ismert Ferenczy Noémivel, Krizsánnéval. Noémit nagyon izgatta a havasi világ, de a művészete még jobban. Egy szép napon Krizsánnak új asszonyt szerzett, ő pedig elszegődött a művészethez véglegesen. Ez a nő volt Korb Böske után a második, akiben a nagy tehetséget nem volt nehéz megál-

lapítani. Az első elpusztult. Noémi leküzdötte magában a nőt, mindent elhagyott, mint egy remete, mint egy szent, a szövöszékébe — az osztovátába — ült, hogy álmait megvalósítsa. Furcsa feje, lassú beszéde egy középkori régiségre emlékeztetett, egy olyan szoborra, amely most előttem megszólalt. Korunk nagy művészeinek, Ferenczy Béninek a családjából immár a harmadik, aki apja művészetének példáját követve, terebélyesítette, színesítette, mondhatnám: beteljesítette a nagybányai kort. Velük és általuk lett az teljes.

Brassóhoz képest Szeben afféle kis hivatalnokvárosnak tűnt előttem. Brassó ipara nőttön-nőtt, lakossága duzzadt, Szeben hallgatott. A nagynémetek keleti részeik központjának tekintették.

Witting Emil unszolására rászántam magam egy szebeni kiállításra. Igaz, ismerősöm is volt már annyi, hogy könnyen ment az elhatározás. Emilbe mind mélyebben láttam bele. A havasi kirándulás kirángatja rejtekéből az emberi nagyságot. Így a menasági utak, a Kelemen-havasi első találkozásunk. Csodáltam, hogy heteket töltött étlen a havason. Itt volt alkalma találkozni a természettel. Megjelenése egy nemes nagyvadra emlékeztetett. Villogó szeme ritkán akadt meg az emberen, mindig a távolba nézett.

A Fogarasi-havasokba zergét megfigyelni jöttünk a Bulea-tó fölé. A kétszemélyes sátonak nem találtunk akkora egyenes helyet, ahová kiteríthettük volna. Vissza kellett jönnünk a sziklák alá. Olyan hideg volt, hogy a sátor alatt majd megfagytunk, s csak ott éreztem meleget, ahol a testünk összeért.

Mihelyt a nap felkelt, kifeküdtem a napra, s elaludtam. Arra ébredek, hogy Emil a vállamat rázza s elég érthetően és hangosan mondja: „Ni, hol futnak a zergék.” Lehettek vagy húszan, de én egyet sem láttam. A hirtelen fénytől szemem elvesztette látását, s nem láthattam meg azt a pazar látványt, amint tőlünk harmincméternyire nagy robajjal elszaladt a zergecsorda. Egy-két óra múlva a fejünk feletti szikláson lettünk figyelmesek egynéhány legelésző zergére. Gidáik fejeselve taszigálták le egymást a szikláról. Emil egy fehér zergét akart megszerezni, amiről az a monda járta, hogy aki meglövi, az meghal.

Emillel többet nem találkoztunk. Csak leveleztünk. 1943-ban halt meg. Nem bírta az idő nyomását, változását.

Nem tudom, mi történt azzal a regénnyel, amely — úgy mondta — rólam szólt volna, s aminek az anyagát Zsögödön és Menaságon gyűjtötte. Én nem kérdeztem, ő nem beszélt. Halálunk után nem leszünk majd szemérmesek, s lehet, hogy az utókor kíváncsisága előkotorássa.

Szebenben furcsa, dolgok történtek, nekem szokatlan meglepetéseket hoztak, A Sebastian-Verein rendezésében nyílt meg a kiállítás, a helyiség tele volt emberrel.

Épp valakivel diskuráltam, amikor a figyelmemet egy felém jövő kemény lépésű ember vonta magára. Egyenesen hozzám jött. Megáll előttem kétlépésnyire, s meghajtja magát. Én erre nem tudtam, mit csináljak, csak álltam, s vártam, hadd látom, mit akar. Elkiáltja magát: „Achtung!”, s kívág németül egy nagy beszédet, amit sem német tudásom, sem nagy zavarom nem engedett megérteni. Erre persze ke-

zet szorítva megköszöntem a hozzám való szívességet, s úgy hallgattam, mint egy csuka.

Estére vacsorára voltunk hivatalosak Gündisch ügyvédhez, ahol még nagyobb meglepetés várt reám, mint a megnyitó beszéd. A ház körül láttam ugyan furcsa mozdulatokat, de a ház akkora volt, hogy az sok mindent elnyelt az ember szeme elől. Vacsorához hívnak, s tessékelnek előre egy tágas, legalább húszméteres hallba. Az áldóját, de kinyílt a szemem. Talán még a gyermekeké sem nyílik ki ennyire a karácsonyfa láttán. Sátorak voltak egymás mellett, mint a somlyói búcsún, sőt egypár perc múlva, hogy az ámulásom se múljék el, körmenet vonul fel énekelve zászlókkal. (Itt már nem ment jól a nóta, a „Szép liliomszál”-at fújták.) A nagy izgalom véget ért, hatását bizonyára rajtam lesték, hogy visszaadják a kölcsönt, s felidézzék az emlékeit annak a kirándulásnak, amelyeket egyik somlyói búcsú alkalmával szereztek, mert amikor egy este nálam szálltak meg, vagy negyvenen egymás mellett a földön aludva töltötték az éjjelt.

Ma is bámulom és sajnálom, hogy ez a nép akkor nem tudott valami egészséges gondolatot szolgálni, s kongó jelzavakon bukott el, hogy intő példa maradjon más népek számára. Mert hiszen a német nép egy Goethét, Bachot, Beethovent, Mozartot s annyi mást adott az emberiségnek, hogy erejének belső tartalmát láthatóvá tegye.

*

Előveszem a térképet, s megkeresem rajta Vílkovót, azt a helyet, amelyről Witting annyit mesélt. Állandó biztatását valóra is váltottam. Recseg-ropog s alig harminc km-es sebességgel halad ócska vonatunk. Rövid sínpárok. Csak úgy csattogja a menetütemet minden sínpár csatlakozásánál a kerék. Meg kell szokni, itt nincs mit kezdeni.

A Gyimes völgyén haladunk át, elhagyjuk a régi határt, még ott vannak a nyomok a düledező vámpéleteken. Valamikor — ej, de régen volt — mint diák jártam itt, s még a határon túl is merészkedtem, ahol törökpuliszkát (rahátot) vásároltunk; ez volt az egyetlen édesség.

Fokról fokra észleli az ember, amint a hegyekről lefelé

jön: a fenyők elmaradnak, s hatalmas nyárfák díszítik a képet, amit az ablakom kerete vág ki. Ez az a völgy, ahol annyiszor jött a tatár kirabolni, felgyújtani Erdélyt s különösen Csíkot. És itt távozott, maga után hagyva a sok felégetett falut.

Falvak jelzik az egykori határgyepü utolsó erődítéseit a keleti betörésekkel szemben. Nemsokára kiérünk a síkságra. A táj Hunor és Magyar mondáját juttatja eszembe; erre felé üldözhatték a csodaszarvast, hogy végleg otthagyják ezt a tájat s a szarvast, s a Kárpátokba húzódjának vissza.

A csendes, nyugodt, kis dombos tájak primitív gazdálkodást árulnak el. A házak mind kerítés nélkül állnak, a gyapjas, igénytelen tehének lapos oldalbordájúak, s csak úgy tekerik be a frissen hajtott zöld füvet.

Megérkeztünk Galacra, az első, kelet felé eső komoly városba. Első dolgunk volt, hogy Drócsaival a szállást elrendezzük. Közöltük, hogy alig egypár napig maradunk, amíg a Vilkovói utunk kialakul. A portás mindjárt magyarul szólalt meg, de hétféleképpen is, s mind olyan rosszul, hogy románul jól tudó barátom még ezen a nyelven is alig tudott vele értekezni. A szobaügy elrendezése után sietett figyelmünket felhívni:

— Van kérem jó nő.

— Hagyjon minket — mondtuk —, alig várjuk, hogy lefeküdjünk. — A várost, a dunai kikötőt s a vurstlit néztük meg. Életemben nem láttam olyan zűrzavart, amilyen itt volt. A körhinták mindenféle formája zsúfoltan egymás mellett, az isteni nép nagy tolongása közepette. Még csak az olasz halpiac tett rám ilyen benyomást. Végleg kidögölve mentünk a szállodába, ahol a kis púpos portásféle megismételte az ajánlatot. Alig aludtunk el, kopogás. Drócsai felkelt, én csak úgy félig ébredtem meg, s arra gondoltam, no, jön a rendőrség. De bizony nem a rendőrség jött, hanem a kis púpos a nem kért nőekkel, méghozzá egyenesen kettővel. Dicsérte mindenféle jó tulajdonságukat. Drócsai nem sokat beszélt, bevágta az ajtót, és lefeküdt, én pedig hallgattam. Már javában aludtam, amikor megismétlődik a kopogás. Imre megint ráncba szedi a gatyáját, de erre már én is dühös lettem. Felülök az ágyban. Az ajtó kinyílik, hát ott a púpos, idéetlen állásban, nagy, lógó kezét hátralendítve mutatja

Imrének — nem szólva semmit, de a kézmozdulat s a látkép annál többet magyaráz meg: „Ezt tessék megnézni, valódi fitódi angolkeserű.” Vagy tudom is én mit akart mondani, de tényleg beszélt a szentkép. Még bajusza is volt. Imre dühösen bevágta az ajtót, s azzal vált el ettől a keleti kompozíciótól, hogy rögtön rendőrt hív, ha még egyszer zavarni találják. Én pedig arra gondoltam, mit is mondott volt Napóleon a kétszer felmelegített levesről s a bajszos fehérmépről. (A egyiket nem szereti, a másikat nem állhatja.)

Másnap útnak indultunk, s amit csak két nap alatt meg lehetett tekinteni ebben a városban, megnéztük. Mindenhol a primitív vízi élet; itt a halszag — akárcsak Rómában a macskaszag — verte, bombázta a szaglőidegeimet. Végre a hajón vagyunk. Egymás után jönnek a szebbnél szebb tájak, a halásztanyáik, kis falvaik egymástól nagy távolságra elszórtan. Így halad hajónk a Duna vizén lefelé. A Duna jó kávébarna. Nem is innék belőle. Egy halász azonban menten megcáfolja véleményemet: kalapjába merít, s abból iszik. A négy méter mély, fenékgig tiszta tavi vízből itt nem isznak az emberek. Inkább a Duna barna vizét, mint a tiszta, halált hozó tavi vizet.

A Duna helyenként nagyon széles, néhol összeszorul.

Szulinán egyórányi időnk van, addig pihen a hajónk. Kihasznlom ezt az időt, fogadunk egy trojkás fogatot, s gyí neki! — beszaladjuk a várost. A bérkocsis-standon furcsa volt látni a lovakon a véres lyukakat. Olyan kelésféle gumókkal voltak az állatok tele, ami itt a lovakon megszokott jelenség. Kicsire nem nézünk, de azt hiszem, inkább minket csudáltak a figurák. Mi érdekesebbek lehettünk nekik, mint amit mi láthattunk.

A szélesre terült Duna valóságos tengernek képezte magát, úgy elterült, hogy sehol sem látni a partját. A fedélzeten végigfeküdve nagy nyugalomban ringatóztam. Az első nagy élményem hamar jelentkezett: két pelikánmadár. A hajó fölött, nagy távolságban keringtek. Aztán a hatalmas madarak lassan eltűntek, s maradtam mindenfelé az ég-látóhatárral. Úgy éreztem magam, mint egy amőba, mint egy egysejtű lény az ősvilág kezdetén. Sokáig tartott ez az állapot, addig, amíg Imre nem jött s nem mondta, hogy nemsokára

Vílkovóba érkezünk. Egy épülő nagy szálloda vázának sziluettje jelentkezett. Kiabálás s a hajólapátok előre-hátra mozgása után kikötünk. Az első, ami feltűnik, a rengeteg fikusz, minden ház előtt díszlik, s a nagy békavartyogás kísérezenekeppen fogad. Ebből a hangból soha ki nem fogytunk. Estére aztán a békakuruttyolás elérte a tetőfokát, s ez már nem is csak olyan brekegés volt, hanem felért egy rosszul működő sziréna zúgásával.

Szállásunkat egy volt cári orosz kapitánynál előlegeztük le. Minden jót elmondanék erről a családról. Mihelyt megtudták, hogy festők vagyunk — Imre elárulta, hogy sok helyen voltam már külföldön —, különösen a kapitány két szép leánya kezdett körülöttünk nagyon forgolódni. A napi forgalom után én bizony igyekeztem lefeküdni, de a jó rádiózene csábítására sokszor még az ágyból is kihúztak, hogy táncoljunk. Az egyik leányka szépen gitározott, ami nem maradt nyom nélkül, s egy nagyobb akvarellt festettem róla. Szegényke még arra is képes volt, hogy Zsögödbe eljöjjön engem meglátogatni. Legnagyobb sajnálatomra nem talált otthon, mert kint voltam az erdőn.

Wittingnek tényleg igaza volt: ez a nagy halászfalu kicsiben emlékeztet Velencére. Csakhogy mindenben az ellenkezőjét kell keresni. Volt itt is lagúna, csónak, hidak. De micsa hidak: fából összetákolva. Nem lehet ezt a primitív világot leírni. Mindenkinek volt két-három csónakja, halászfelszerelése s egy viskója, amit az egész nemzetség hordott össze s emelt a Duna vízének szintje fölé mintegy méterre. Ez az iszapos televényföld nemhiába izgatta a németek képzeletét, akárcsak minden jó gazdáét, aki erre megfordul. Ezekben a földekben a világon minden megterem, méghozzá a legjobban. A Duna mente s az egész Havasalföld Kánaán volna, ha szakszerűen megművelnék.

Nappali programunk a vidék megtekintésével telt el. Délután három óra tájban tértünk vissza a kirándulásból. A halászélet is érdekelt, de ami itt a vízimadár-világból látható volt, azt az ember el sem tudta képzelni. Amerre csónakunk elhaladt, gólya, gémek, rucák, ludak, hattyúk, különösen pedig a kanalas gémek sokasága tette érdekessé kirándulásainkat. Egyik alkalommal elég közel becserkészünk egy kanalasgém-falkát. Húszan-harmincan lehetnek, s éppen halász-

tak. Körbeálltak, hosszú csőrükkel a vizet kavarták, egészen zavarossá tették, s csak azt láthattuk, amint egy-egy az elcsípett halat bekapta.

Egésznapos útra indultunk, gyönyörű kék ég és langyos szellő kísért. Egy halászfalut akartunk megnézni. Egyszer csak azt mondja a két evezős, a Kárpátok felé mutatva:

— Jó lesz visszaindulnunk, mert vihar lesz.

— Hát hogyan — kérdem —, hiszen sehol egy fia felhő.

— Nézzen csak arra — volt a válasz —, ott van egy kis felhő, az nemsokára idejön, de addig is menjünk be a Dunára.

A földnyelvről átvágva be is érkeztünk a Dunára, de már a nyomunkban volt a vihar. A halászcsonakok egy része vitorláját felhúzva, ötven-hatvan kilométeres sebességgel siklott el mellettünk. Az orkán olyan nagy lett, hogy a vizet a szél irányában a partra rányomta, szétporlasztotta, s fújta tovább mint vízpárát. Mi is felhúztuk a vitorlát, s a csónak egyik oldalára dülve száguldottunk a Dunán hazafelé.

Még nem érkeztünk haza, amikor a vihar elrobogott a tengeren át. Hamarosan kitisztult. Nem mentünk haza, hanem elkezdtünk fürdeni. Estefelére megint új érdekesség várt. Apróka, szürke tehenek álltak a parton, s néztek valamit. Vajon mit? Nemsokára megkaptam a feleletet, amikor az első tehén elindult be a Dunába. Lassan, egymást követve, a Dunán át úsztak hazafelé. Ezek a tehenek reggel magukra elmennek minden felügyelet nélkül, a vízzel szemben, felfelé, legelni. Estére pedig a vízen át hazaúsznak.

A vadludak is ott úszkáltak vagy a deltában, vagy a mederben. Mihelyt megszoktam, mindennapi látvány volt. Egyik-másik fajtát a szelídtől csupán azok tartózkodóbb volta láttán lehetett megkülönböztetni.

A vacsora néha nagyon muris volt. Estére jöttek a hajók. Az egyiknek székely szakácsa volt, s az mindenféle jóval megraktált. Nem is volt drága az étel általában, még a bor sem. (Igaz, vinkó vala.) Ha bementek a vendéglőbe, ahol három óra után már gyülekeztek a halászok családostól, tíz litert is rendeltem, pománába. Ittak is, mint a gödények. Nekem pénzben alig jelentett valamit, de attól fogva volt szívesség, volt modell. Valósággal versenyeztek, hogy melyik vigyen csónakkal kirándulni. Csak amikor már a vidéket

bejártam, s az embereket minden munkájukban megismer-tem, akkor kezdtem el a festést.

Ahol értem, tanulmányt csináltam mindenütt. Három-négy nagyobb halászfalu vette körül Vilkovót. A lakosság lipován orosz, ortodox, halászból élő nép. Három napon át halászik a tengeren, a többit elkocsmázza. Ide jött a kocsmába még a gyermekével is. Minden utcasarkon egy, tehát az útkereszteződés négy sarkán négy kocsmá. És mindenik kocsmában egy-egy harmonikás. Énekelni, táncolni mindenki tudott. De hát még inni!

Feltűnt nekem egy jópofa harmonikás, akiről azt mondták úgy sűgva, hogy ez tud aztán táncolni. Kérésünkre egyik barátja át is vette a harmonikát. Orosz dalokra zendít rá, Grigor pedig járni kezdi mezítláb (mindenki úgy járja). Ugyan volt amit nézni. Le is festettem.

Egy alkalommal várom Grigort a vendéglőben, de nem jön. Valósággal káromkodtam, hogy vajon hol lehet. De csak nem jött. Éjjel tíz órakor útnak indultunk, hogy megkeressük. A Dunának zegzugos, nádas, pocsolyás, füzes részén, hol hídon, hol pallón át, nagy nehezen megközelítettük. Egy udvarfélén mentünk át. Valami furcsa szerszám-félt vettem észre a sötétben. Kérdem a vezetőnket, hát az miféle jószág. Kiderült, hogy a keresett házigazda nemcsak jó táncos és harmonikás, hanem a legjobb kötélverő is, és a piát is nagyon szereti. Ez utóbbiról hamarosan tanúskodtak is azok a képek, amelyeket az ablakon betekintve látni lehetett. Grigor az ágyon, lelógó kezekkel, éktelen nagy horkolásban dísztelenül feküdt. A másik ablakon a felesége kapcsolódott bele a napi pletyka megtárgyalásába két másik asszonnyal. Kopogásunkra nagyon meglepődtek, s haragjuk nem akart elmúlni, hogy nagy élvezetükben így megzavar-
tuk. Érdeklődésünkre kurtán válaszolnak: akit keresünk, ím, be van rűgva, s alszik.

Agyba-főbe dicsértem feleségének az alvó urát, s így nem-sokára felköltötte az ágyból. Megismert. Nagyon mentegette magát, hogy nem jöhetett el a modell-ülésre, de hát majd csak pótoljuk.

Egy-két szó után az asszony megunta a nagy dicséretet az uráról, s belekotyog, hogy ő sem marad alul, ha éppen táncról van szó. Szó szót követ. Előkerült a harmonika. Az egyik asszony borért megy. Reggelig nem állt meg a

tánc: a három pletykás asszony járta. S úgy járta, hogy kivilágos kivirradtig nem lehetett megunni.

Nem tudunk olyan helyen megfordulni, hogy fel ne ismerjenek. Mindenki szívesen köszöntött, s ha valamit kérdeztünk, még Zsögödre is eljöttek volna hogy megmutassák.

A komoly halászat mellett igazi kisportolt férfiszépségeket lehetett látni. Csontozatukon feltűnő volt a halfogyasztás hatása, a foszfor, amit a halból kaptak. A szabad levegő, a sportszerű élet olyanokká tette őket, mint az acél.

Egy napra kimentünk a homokos tengerre is, ahol a Duna ága szakad bele. Furcsa, ferde szájú halra halászokkal találkoztunk ott. A csónakban aludtak, hálójukat pedig a szerencsére bízták.

Utunk afféle homokos zátonyok mellett vitt el, amelyeken a kormoránok kétszázával pihentek. Egyik-másik a tengerre is kirepült, néha pedig mellettünk húzott el, vagy a víz alatt, amint halat üldözött, s negyven-ötven méterrel odább bukkant fel, amint éppen a halat nyelte le.

Gyönyörű látvány egy ilyen halászó kormorán. A kínaiak megszelídítik, s a halászatra úgy használják őket. Hátukon átvetett nagy rudakon hordozzák ezeket a billegve egyensúlyozó, kókadozó madarakat.

Nem tudtuk megállni, hogy ezt a nagy csapat kormoránt meg ne nézzük közelebbről. Neki is vágtunk a térdig érő tengernek, de mikorra már jól megközelítettük volna, a csapat egyenként elkezdett felszálldogálni. Nekiszaladtunk erre vadul. Ők meg csak úgy kényelmesen odább szálltak, mintha nem is törődnének velünk. Kárpótlásul belementünk a tengerbe, jól megfürödtünk, s kiélveztük a hullámokat.

Másnap búcsút mondtunk házigazdánknak, de megígértük, hogy még visszajövünk. Elhagytuk Vílkovót, s Galacon keresztül hazadöcögtünk Csíkba.

*

Most a kutyáról beszélgetek el egy kicsit, s magam elé idézem azokat a kutyabarátaimát, akik haragomban, bánatomban is olyan hűségesek voltak hozzám. Nemegyszer hallani: az ember legjobb barátja a kutya. Knut Hamsun, Madách emléket állítanak neki, Brueghel megfesti *Vadász jelenetében*, ahol majd minden fajta képviselve van, amint a vadászatról kullogva, a vadászt követve térnek haza.

Nem emlékszem, hogyan került hozzám gyermekkoromban egy törpe kopókutya. Nagyon szerethettem, mert amikor az intő és egyéb fenyegetés fogadott, ő mindig szeretve ugrott körül, s úgy örült, hogy mosolygó két szeme majd kiugrott. A tojást ugyan nagyon szerette, de már nem merte a mi tyúkjainkat a világrahozatalának nemes műveletében megzavarni. Távolabb kellett hát szenvedélyének kielégítését keresnie. Úgy is lelte halálát. Boltban vagy ehhez hasonló szolgálati úton voltam, amikor az utcán arra leszek figyelmes, hogy az én kutyám véres szájjal iszkol hazafelé. Reákiáltok, de meg sem ismer. Egyet-kettőt nyikkantva rohant haza halálos sebével. Mire hazamentem, már kimúlt. Tojásevés közben lóttek reá. Nagyapám halála után nem volt fájdalom, ami annyira megrázott volna. A kertben ástam meg a sírját, s titkon ültem le és simogattam meg porladozó hantját.

Amikor gazdaságomat megalapoztam, újból megjelent a kutya. Egy osztrák—magyar hadseregéből ittmaradt ezredesnél, aki Csíkban volt parancsnok, láttam meg egy nőstény farkaskutyát. Értelmes viselkedésével feltűnt nekem. Különösen az a figyelem, amellyel gazdáját kísérte.

Egy alkalommal kopognak, s az ezredes jelenik meg előttem. Bocsánatot kér, hogy minden további nélkül bejön hozzám. Látván a falon a sok képet s egy gyűrűhintát, nem tudott ellenállni a kísértésnek, s most itt van. Elenyésző magyar tudását én német motyogással toldottam meg, de inkább a képekre bízta a beszédet. Megbarátkozásunk következménye egy farkaskutyakölyök lett, s az kilenc évig őrzött. Minden pillanatomat leste, s minden mozdulatomat figyelte.

Arra lettem figyelmes, hogy amit én ösztönösen csinálok, abból ő már levonta a következtetést. Szembe állt velem, nézett, nézett, de úgy, hogy szinte parancsolt. Aszerint ugrott, hogy mire következtetett gazdája mozgásából. Lassan tapasztaltam ki, hogy körülbelül negyven szót ért, s annak minden vonatkozását felfogja. Ha a távcső felé indultam, már az irányból tudta, hogy mi következik. A három lábú szék az ő számára a festést jelentette. Nagyobb távolságra sohasem hagyott el, minden figyelme felém irányult, s ha valamit észrevett, kérdőleg vetette a fejét felém, s a parancsot várta.

Szenvedélyes úszó volt, s ezt a tulajdonságát mellettem fejlesztette ki. Néha kilométereket is elment a vízen lefelé. Ilyenkor felzavartunk egy-egy vadrucát. Láttam rajta, ökeme nem érti meg, hogyan tud olyan gyorsan eliszkolni ez a vízen úszkáló kacska. A háziak után csak akkor ugrott, ha engedélyt kapott. Csak úgy mérte a távolságot a rucák felé, amelyek nem értették meg ezt a feléjük közelgő vehemens állatot, hogy örvénylett a víz a nyomában. Míhelyt veszélyessé vált a távolság a rucák s a kutya között, „Nem szabad!” kiáltásomra felém fordult, otthagyta őket, s kijött a vízből. A megmenekült rucák szárnyukat verdesték, mi pedig úgy mentünk tovább, mintha mi sem történt volna.

Egyik vendégemnek be akartam mutatni a kutya tudományát. Amint az Olt hídjára felérünk, mondom Farkasnak: „No, ott a rucák, eredj!” Beleveti magát a vízbe, s gyors és széles tempóval megemészti a távolságot. Gondolom, leintem, de hiába kiáltottam, ordítottam, úgy látszik, nem hallotta meg, mert az egyik récét elkapta, s egy kicsit meg rázza. Aztán felém nézett, és elengedte. A baj azonban már megtörtént. Másnap találkoztam a rucák gazdájával, elmondtam a történeteket, s hozzáfűztem, ha esetleg baj volna a récével, megfizetem. A gazda elmondta az anyósának is, aki mind azon sopánkodott, miért sántikál az egyik récéje; no lám, most már tudja. De miféle ember lehet az a Nagy Imre, hogy az ilyesmit még meg is mondja.

A kutyától 1949-ben maradtam el, amikor muszájból eljöttem Zsögödről, hogy elcseréljem az egy évig tartó tanárkodással. Otthon egy hét alatt mindent szélnek eresztettem.

Gyermekkoromtól bennem volt az állatok megfigyelésének az igyekezete. A rokonságot is vállaltam, s végül beláttam, hogy nincs is olyan nagy különbség közöttünk. Rajtuk is van amit megcsudálni, s mindenik a maga nemében a természet legtekélyesebb alkotása.

Eltörött az egyik csirkének a lába? Sínbe kötöztem, de úgy, hogy nem tudott mozogni. Amikor gondoltam, no, mostanig már összeforhatott, megszabadítottam a kötések-től. Nyár volt, a műterem ajtaja nyitva, s előtte feküdt a kutya. A hosszú, deszkás tornácon végigsántikál a csirke, az ajtó előtt megáll, s jó sokáig néz engem. A kutya csodálkozik, hogy mit is keres ez a csirke itt. A csirke pedig egy

idő múltán sántítva kopog végig a tornácon. Ez a jelenet egész nyáron át mindennap megismétlődött. Vagy a másik, egy lúd, amelyet vendégeim részére levágni vettem, órák hosszát nézte kézmozdulataimat, legtöbbször fél lábra állva az ajtóból.

Ezek voltak Zsögödön néma kritikussaim. Én hallgatásba merültem végeztem a magam munkáját, ők meg csodálkoztak. Ma sem tudom, mi lehetett rajtam csudálni való.

A törött lábú gólyának már komolyabb a története.

Az állomásra igyekeztem. Mentemben, rendszerint önkéntelenül, arra a gólyafészekre néztem, amely egy házon terebélyesedett. Mi történhetett, hogy most csak a nyomait látom? A kerítésen keresztül felfedeztem, hogy a fészek a földön hever, s egy gólyafiú kitárt szárnyal a földön van elnyúlva. Rögtön bemegek a kertbe, felveszem s hazaviszem. Anyámmal nekiláttunk, s nagy szakértelemmel sínbe raktuk a törött lábat. Utazásom természetesen elmaradt, én pedig folyvást azt figyeltem, mi lesz a gólyával.

Egypár napig ott hevert a földön, végre felállt. Szárnyát repülésre próbálta. Anyja többször leszállt a csúrra, de figyelmén kívül semmi önfeláldozást nem tanúsított. Tusnádfürdön akkoriban egy levágott szárnyú gólya éktelenkedett, a tél veszélye elől a gazdája azt is felküldte nekem, arra gondolva, hogy ahol egy megvan, ott kettő is ellehet. A sánta lábú gólya azonban egy szép napon eltűnt. Egyszer csak az anyám kiabálja: „Né, a gólyánk a társaival együtt a házunk fölött repült el.” Jól látszott a kötés és a lógó vattacsomó, amit nem tudott egészen leszedni a lábáról. A vágott szárnyú gólya naponta megkísérelte követni társát a repülésben. Ha valahogyan a kút gárgyájára felvergődött, vízszintesen el tudott egy darabig repülni, de a kertenél neki-vágódott a kerítésnek, átesett rajta, s majd mindennap haza kellett hoznom.

A gólyavonulás megkezdődött, eljött szeptember. Minden átvonuló gólyacsapatot lekelepel. Ekkor tanultam meg, hogy milyen távolra lát a gólya. A levegőben semmit sem láttam, de az én rokkantam nyakát hátraszegve elkezdett kelepelni. Egypár perc múlva körözve megjelent házunk fölött a gólyacsapat. Óriási izgalmat válthatott ki közöttük a földön kelepelő társuk, hogy abból a nagy magasságból, ahová olyan nehéz feljutni, természetes útjukat megszakítva

leszálltak. Szétnéztek, egyet kelepelték, s odábálltak. Ez a komédia majdnem mindennap megismétlődött. Még elgondolni is nehéz, mekkora úti akadályt jelentett a költöző gólyák között ez az egyetlen vágott szárnyú.

Megfigyeltem ezeknek a vitorlázó repülőeknek a furcsa életét. Sorra veszem. Magam is szerettem volna, ha a gólyák házam táján fészket raknak. Fel is tettem a csűrömbre egy kétágast, amolyan favágókecske-szerűséget. Tavasszal leg hamarabb egy öreg gólyacsalád jött, és elfoglalta a fészket. Egy másik gólyacsalád az én fészekszerűségembe is ágot kezdett hordani. Amikor a falu felső részén levők észrevetkék, elkergették az enyémet, pedig már az én csűrömön is kezdett volna kialakulni valami fészekszerűség. Amint a műteremből kinézek, látom, hogy két gólya az udvar közepén tépi egymást. Akkor repültek el, amikor egész közel kerültem hozzájuk. Egyszóval az öreg család nem engedi meg, hogy akárki az életterébe bevonuljon. Hát most mi lesz azokkal a gólyákkal, amelyek nem tudnak otthont, családot alapítani? Szerzetbe vonulnak? Azt is mindjárt meglátjuk, hogy hogyan.

Egy estefelé a Hargitáról jövök lefelé, s a Tolvajos alatt az egyik völgyben gólyákat látok egymás után felfelé repülni. Feltűnt nekem a szokatlan irányba repülés. Leültem, elővettem a távcsövemet s figyeltem. A völgy egyik oldalán két kiszáradt fenyőfa állt, oda igyekeztek, ahol már meg volt szállva egy pár gólya. Az el nem párosodott gólyák itt vertek tanyát ezeken a száraz fákon. Nappal lejártak a rétekre élelemért, s így töltötték életüket, ilyen magányosan, a természet nagy feladatából kirekesztve. No, agglagények!

Még annyit ezekről az érdekes madarakról, hogy már pontosan tudjuk vonulásuk irányát, s azt is, hogy hol töltik a mi telünket. (Afrikában, a Nílus felső folyása mentén.)

Délelőtt kilenc óra körül van a levegőnek a legerősebb felhajtó ereje, amikor a mezőn felmelegedett levegőt a hegyek felől jövő hideg szél felváltja, s így keletkezik a hegyeken felfelé az a levegőáramlás, amelyet a gólyák vándorlásuk során bevárnak, s mintegy reáulva keringenek felfelé, amíg a felhajtó erő tart. Innen sikló repüléssel délnek utaznak, esetleg útközben kapnak még felhajtó szelet, amire újból felülnek és felkeringenek. Ez a művelet addig ismét-

lődik, amíg a szelek tartanak. A nagy távolságra való utazásnál a viharok, a ciklonok segítségükre vannak.

Sokszor találkoztam olyan szerencsétlenül járt állatokkal, amelyekről a természet s fejetlen társadalmuk nem tud gondoskodni. Nekik nincs kórházuk. Bezzeg sok születésénél fogva beteg ember él hosszú életet! A természet ezt nem ismeri. A gyengének kérlelhetetlenül el kell pusztulnia. Jön a sas, a róka, a farkas vagy a csuka. A futásban lemaradt gyengét a ragadozó azonnal észreveszi s nyomban vége.

Méheimmal a virágokat, azoknak a rendszerét volt alkalmam megfigyelni. Egy tíz-tizenötszörös nagyító, később pedig egy mikroszkóp segített. Megnéztem a pillangókat, a bogarakat is. A tízenötszörös nagyításban a pillangók szárnyának pikkelye olyan volt, mint házak fedelén az egymás mellé rakott cserép. Ezt a tapasztalatot festés közben számos kísérletre hasznosítottam.

Az emberi arc, a fül, szem, orr, egy fejnek a szerkezeté végül is a karakter megfigyelésére késztet. A sok egymásutáni megfigyelés térképszerű szerkesztési módot fejlesztett ki, ami nálam úgy jött ki elméletben, mint a földrajzban a hegy- és vízrajz. Az arc jellegzetes vonásainak a lejegyzése rendszerbe foglalva magasabb cél felé segített, mondjuk az illető hangulatának, érzéseinek kifejezésére, s a vonalak, formák, tónusok összességét nyújtotta.

A mozgás az állatoknál, a repülés ritmusa a madaraknál különösen nagyon jellemző. Aki a természetben járatos, repülésükről azonnal felismeri a madarakat. Az embernek is egyéni karakteres mozgása van, s ez annyira jellemző, hogy sötétben is felismerjük járásáról barátunkat. A sokszor megisméltató hangulatok bevésődnek arcunkba, kezünk vonalaiba. A művész szeme ezeket a jellegzetes vonalakat rakja el, térképezi fel a portrénál.

Álljunk meg például egy ősidők óta meglevő erdőben, ahol a fák úgy sorakoznak egymás mellett, mint a gyertyák. A fölöslegesek elmaradnak, kiszáradnak. S annyira hasonlítanak egymáshoz, mint ahogy az ember külsejéről is meg lehet mondani, hogy falusi vagy városi. Éppenséggel az egyes vidékek lakóit is azonnal felismerjük hanghordozásukról, ruhájukról. Igen, mert hasonlatosak lesznek egymáshoz.

Más karaktert vesz fel a magányos fa. Annak másképp nőnek az ágai. Egyedül kell a vihart is, az emberi kárte-

vést is elszenvednie. Elég, ha a fiatal fát egy kicsit oldalba ütjük vagy egy-két ágát letörjük, természetes fejlődésének irányát azonnal megváltoztatja, s a sérülésnek minden nyomát magán viseli: az élettől meggömbülten, meggyötörten fejlődik ki. Az erdő szélén a fának nagyobb fizikai terhelket kell elviselnie, mint a védettebb belső részen, a sűrűben. Más lesz a küzdelmük tere, más a jellegük. Így jár az az ember is, aki nem él a tömegben, hanem magányosan halad az élet útján. Így válik az élet olyan sokszínűvé, változatosá. „Semmi sincs új a nap alatt”, mindent megtalálunk, csak alaposan meg kell nézni, meg kell figyelni. Rájövünk, megtaláljuk, mihelyt szükségünk van rá. A természet kimeríthetetlen, csupán utánuk kell nyúlunk.

Ezeknek a megfigyeléseknek a nyomán más értelmet kapott előttem a tájkép. Nem a tárgyak utánzását tekintetem feladatommak, mint amiből ifjúkorunkban kiindultunk, hanem egyre több teret kapott a rendszerezés, a tér felismerése, annak első, második szakasza, a távlat, a tárgyak felülről vagy alulról nézése, a rövidülés, a színek problémája, kifejező hatása, ereje. Erről azonban majd külön.

Zsögödön újrakezdtém s az anyag ismeretén vezettem végig művészetemet. Első a rajz, a végén tussal, azután a fametszet, ez már közelebb áll a színek kérdéshez, utána az olaj, végül a tempera. A téma mindenik anyagban másképp jelentkezett. Ezáltal saját munkámat jobban ellenőrizhettem, az önkritika, a művész vészjelző készüléke, szabályozója akadálytalanul működhetett. A művészet mesterségbeli titkai egymás után szabadultak ki az anyag börtönéből, hogy a művészt közelebb segítsék mondanivalójának kifejezéséhez. A portréban Tamási, Nyíró, Tompa jelzik utamat, s a többiek, összesen tíz-tizenöt portré, amelyeket a Helikon-tagokról készítettem. Így vetette fel Kós Károly és Kovács László, hogy nem csinálnám-e meg valamennyi Helikon-írónak a fejét.

Megpróbáltam kérésüket minden kötelezettség nélkül teljesíteni. Hiszen mind érdekes emberek. Sok minden kibomlik itt a munka közben, ami nekem az élvezeten kívül esetleg még anyagit is jelenthet.

Nagy gözzel kaptam hát belé. Voltak olyan fejek, mint például a Kemény Jánosé, hogy csak a harmadik rajzon vagy csak a negyedikén sikerült elfogadhatóan. Megrajzol-

tam Ligeti Ernőt, Bánffy Miklóst is. Rengeteg tanulmányt igényelt, de fáradhatatlanul, szenvedéllyel feküdtem bele. Kemény Jánosnál az állnak a kerek vonalát nem tudtam kihozni, amíg reá nem jöttem az okára: azelőtt a megszkott falusi, derékszöges, erős rágásra berendezett állkapcsokat rajzoltam. Ligeti megrajzolásához is meg kellett állapítanom, hogy kifejezése olyan, mint egy hízott libamájé. Bánffyval sohasem tudtam összelelegedni rossz, dilettáns rajzai miatt. Most bezzeg jobban becsülöm és szeretem mint író.

Kovács Lászlóné megpróbált a rajzokba beleszólni, mint mindenbe. Gorombasággal ráztam le magamról, s csináltam a magamét.

Két évig tartott, amíg az anyaggal elkészültem. Nehéz volt elcsípní a modelleket is. Gulácsy Irénnel például, aki az ostrom alatt Budapesten egy gránátnak lett áldozata, két napig kergettük egymást, míg végül taxiba ültem, megtaláltam s lerajzoltam. Most jött a dolgoknak az izgalmas része: a bolt. No, mondom Ziegler Emilnek és Kós Károlynak, kész vannak a rajzok, mintegy a pult egyik oldalán állva, ők pedig a másikon. Tartottam attól, hogy saját zsebüket féltő smucig üzletemberek, akikkel nem megy olyan könnyen a pénzügyi rész.

A rajzok tetszettek, de úgy, mint az örmény kereskednek a nehéz vásár: „Hát ezt a vackot mennyiért adja?” — kuncogva —, vagy: „Hát majdnem ilyenformán.” Bemondom a rajzok árát. Éppen nem dobtak ki, de ha lehetett volna, az üzlet érdekében elintéznék. A mintegy negyvenkét rajzért annyit ígértek, mint egy könyvnek a honorárium. Sarkon fordultam, és otthagytam őket. Azután próbáltak egyezkedni, de nem álltam kötélnek.

Kós Károlyt valami belső fukarság jellemezte. Nem tudom, csak velem szemben-e, vagy mással is. Az építészetben a belső praktikus megoldásban nem láttam egészen otthon. Ezzel szemben a sepsiszentgyörgyi múzeum s a kolozsvári református templom gyönyörű alkotás. Van valami lényében és munkájában, ami nem mindennapi.

1943-ban értesítést kapok Katona akkori kultúratanácsostól Kolozsvárról, hogy a rajzokat megvenné, ebből kifolyólag akár én mennék Kolozsvárra, akár pedig ő jönne le hozzám Zsögödre.

Úgy emlékszem, a rajzokat végül is a város vette meg tízezer pengőért, azonkívül vagy húsz darab albumot is ígértek, mert a város a rajzokból nagy, módos albumot akart készíttetni. Végül is a kiadás addig húzódott, amíg a háború meg nem hiúsította. Az elhúzódás a három zsidó eredetű író miatt történt, ami az akkori zsidóüldözésnek volt a folyománya. Végül a rajzokat Katona Budapestre vitte, s úgy tudom, jelenleg a fővárosi múzeumban vannak.

*

Gazdaságom egyre inkább lekötött, amitől ugyan szabadulni szerettem volna, de nem lehetett. Sokait foglalkoztatót ugyanis egy művésztelep megszervezése, amit a birtokra akartam alapozni. Ezt a tervemet még anyám sem tudta, én pedig hallgattam róla, vártam az idők folyását, és nyögtem a terhes gazdasággal járó munkát.

Később Tüdös Klárának adtam elő a tervemet, aki komoly ígéretet tett. Teleki Pál akkori miniszterelnök egymillió pengőt irányzott elő a zsögödi művésztelep részére. Tervembe bevontam Nagy Zoltánt, akivel együtt dolgoztuk ki a telep programját. A dolog azonban nagyon lassan ment. Akkor úgy volt, hogy kineveznek tanárnak a főiskolára, de magasabb érdekek szóltak közbe. Hóman Bálint, az akkori kultuszminiszter, mikor megtudta a szándékomat, a fejéhez kapott, s azt mondta: „Amíg én itt vagyok, ez az ember nem kerülhet be a főiskolára, hiszen teljesen felforgatná: kommunista.”

A háború szele nagyon közeledett. Minden meglassult. Az egymillió pengőből Csíkszereda városa megvásárolta Zsögödfurdót, ahová a művésztelepet szántam. Az épületeket, furdót rendbe tettük, de annál több már nem történhetett: jött a háború.

Még itt kell megjegyeznem, hogy a kolozsvári Szent Mihály-templomban Búzás pap kétszer is kiprédikált mint kommunistát. Ez a dolog aztán annyira elfajult, hogy már a kultuszminisztériumba is alig tudtam bejutni, ha valami dolgom volt. Pedig nem voltam semmilyen szervezetnek tagja, így kommunista sem voltam. Csupán a néppel együtt éltem, a kínlódo, szenvedő embert segítettem: a sors kezekén egyet az igazság felé fordítottam. A tehetséget előbbre vinni — ez volt a programom. A szegény embert ez mái

napig szeretem, mert annak van szíve (igaz, egyebe sincs). A gazdagé szőrös. A szegény, amije van, annak felét neked adja, a gazdag a szomszédhoz irányít, merthogy az jó ember.

Most már aztán a művésztelep végére jutottam. Jó volna egy rendszeresített telepféle, de már azt nem én csinálom meg, nekem nem ez a feladatom. Dolgozzék, aki akar, s Zsögödöt megtalálja éppen úgy, mint én. Úgy látom, nem jó a fiataloknak, ha nagyon a készbe ülnek bele. Az inkák a családalapítást mindig az új házzal kezdték. Minden, még a kultúrák új alapra építik a jövődőt. Saját élményükön keresztül vezet azt út a kifejlődéshez. Aki nem fél, mindent megkap, amire az életben szüksége van,

A művészetet nem lehet tölcserrel az ifjú fülén keresztül betölteni. A tanár úr hiába áll ott állig felfegyverkezve, ha lélekben nem kapcsolódik az ifjúsághoz. Ez szerintem a legfontosabb a nevelésben. Az alapműveltséget, a szorzótáblát be kell magolni, a négy alapműveletet meg kell tanulni. Azt akarom ezzel mondani, hogy aki az emberi társadalomban, s ott ép testtel és ép lélekkel akar élni, annak bizonyos elmulaszthatatlan ismereteket kell megszereznie, hogy a lehetőségek korlátlan adottságait — könyvtár, múzeum, előadások; a művészetben a műtermek, modell, természet — hasznosíthassa. Rengeteg vacak könyv van, akár gazdasági, akár művészeti, aminek az elolvasása fölösleges idővesztés. Ismerek ugyan írókat, akik csak ponyvát olvasnak. No lám. Szakönyvben is van ponyva, képzőművészetben is van híg dolog. Az igazi művészetet nem megtanuljuk, hanem megérezzük, de az érzések megvalósítását, kivetítését magunknak kell elsajátítanunk, saját hátunkon, saját tapasztalatunkon. Az igazi művész útja a saját élményen vezet végig. Bizony, bele kell keverednie az életbe, mint a disznónak a sárba, akkor is, ha a szőre, tolla lekopik, mert az arra nő, hogy lekopják, elhasználódják, elégjen. Akár a fán az évgyűrűk, az ember fején is úgy helyezkednek el a ráncok, hogy elképeszték vagy gyönyörködtessék a szemlélőt. Egynémelyiknek mindössze az a feladata, hogy trágya legyen a következő nemzedéknek, a másiknak az, hogy utat mutasson, vagy egy lépéssel előbbre vigye az ember, a szellem útját.

Az erdélyi városokat megismertem, nem sokat nyújtottak. Bár Budapest után éreztem, hogy művészetem kialakulásán

nem sokat változtat a képlátás, valami más is kellett volna. Amire szükségem volt s elérhettem, megkaptam. A többi lemaradt. Szebenben — Hermannstadtban — Van Eyck *Fér-fiképmása* ejtett bámulatba a sok rossz másolat mellett. Hogyan is kerülhetett ide?

Budapest után Bécs jött mint első nagy állomás, de Budapest volt számomra a kialakító világ. Csók színeivel, Rudnay, Vaszary, Egri, Koszta mélyen megráztak egy-egy kiállításukkal. Az első nagy Koszta-kiállítás után kiszédültem az utcára, úgy belém vágott a színek hatalmas, mély hangú orgonája. Ha reá gondolok, még ma is finom rezgést idéz elő bennem mély bariton színskálája. Kortársaik, akikkel együtt indultam, egy követ fújva, egy lépényt éve. Természetes, hogy egymásra hatottunk, ha akartuk, ha nem. Problémáink az út elején közösek voltak, később váltak el és bontakoztunk ki, ki-ki a maga módján és egyénisége szerint.

Bécsben a Brueghelek leptek meg; általában hamar észrevettem, hogy a fénykép mennyire hamisan adja vissza a kép érzékeny szín- és tónusvilágát.

Velence elkápráztatott. Szinte hihetetlennek véltem koloszszális méretű, művészetileg és építészetileg pazar megoldását. Csodálatos, hogy a város minden kis részletben ennyire a feladatok végső fokáig eljuthasson. Nemcsak Zsögöd után, de a világban is keresni kell párját. Igaz, nemcsak Velence, hanem Olaszország valamennyi városa, vára olyan, hogy ha egyszer valahová követ kellett lerakni, azt művészileg formálta meg. 1438-ban épült a Doge-palota. Úgy álltam meg az előtte levő téren, az építészeti alkotás elképzeltetlen nagysága láttán, mint egy barbár. Számomra majdnem érthetetlen volt, hogy ilyesmi létezik egyáltalán s ez mind valóság. Mindezt pedig az ember csinálta, s amikor leírták az 1600-at, már minden készen is állott. Így álltam előtök, majdnem ordítva, ha nem szédített volna meg a nagy megilletődöttség. A sok hideget elszenvedett testem Bécsben még csak úgy vacogott; itt már tremolózott bennem minden hangszer. Este úgy feküdtem le, mint egy kutya a vackába: szégyelltem magam. Később, nagyon lassan engedett föl bennem az alkotás ilyen méretű csodáitól a hideglelés.

**1954. december 25-én
dél előtt 10 órakor**

Ha nem is ezzel a lélekkel, amellyel engem fogadott ez a látvány, Dürert vagy Lisztet s Wagnert is lekötötte. De vajon mi? Erre magam is kíváncsi lettem volna.

Ma már nagyjából ismerem kialakulását, feszítőerőit, s mindazt, ami annyi szépet hívott életre. Mégis számomra, aki még mindig a farkasokkal, medvékkel cimborál, sátorban piheni ki magát a havason, a természetben, csoda mindaz, amit az emberi nagyság alkotott. Lorenzo Medici élete, Marcus Aurelius bölcsessége, Benvenuto Cellini életleírása, a pápák kora, Olaszország földrajzi tagoltsága. S a tenger! Szicíliatól az Alpokig nyúlik fel ez az ország, változatos a klímája, a fekvése, népének vérmérséklete. De minden ágban mutakozó tehetség, a kifejezésére oly alkalmas vérmérséklet adta ezt a mindenben megnyilatkozó művészetet.

Ha nem ültem a múzeumban, akkor az utcán szemléltedtem, ahol az élet gazdagon nyújtotta a nép, a város igaziarculatát. Naponta talákoztam nem is egy operaáriával. Vagy a kiflis inas kedves hangja idézte, vagy más, de nem múlt el nap enélkül. Egy-egy új dal végigkísért egész Olaszországon, addig ostromolta megszakítás nélkül a fületem, amíg én is megtanultam és velük énekeltem.

A tökéletes fölötti elámulást nemcsak magamon tapasztaltam, de ott láttam egy ifjún is, aki Michelangelo szobrai mellől meghatódottságában kifehéredve távozott. Vagy mi hozta azt a francia anyát két leányával együtt olyan megfélekezett pózba, hogy a szégyentől nem mertem rájuk nézni, mikor a kissé hátradülő lócáról az *Utolsó ítélet* mennyezeti freskóit nézték? És vajon Attila hunt királyt nem babonázhatta-e meg a pápa ornátusa, környezete úgy, hogy viszatérésre készítette?

Utolsó velencei estémen kint ültem a tengerparton, hadd lássam azt a csillogást, amit a tengeren felvonuló csónakok lampionjai adnak. Másnap Firenze felé indultam útnak. Sze-

mem állandóan a tájon vibrált. A Pó gazdag vidéke után az Etruszk Alpokra szuszog felfelé vonatunk, mígnem szemem ismerős tájra akad. A Mona Lisa háttere innen, ezekről a vízesésekről került ki. Annyira nagy a hasonlatosság, hogy azonnal az ismerőst kell benne üdvözlőnöm.

Ahogy a vonat Firenze felé ereszkedett le s felbukkantak gyümölcsösei, egészen más karakterű tájak tűntek elő. Vedres Márk volt eligazítóm. Fiesolében volt a lakása, hetenként oda jártak ki feketére a művészek. Itt találkozott ország-világ. Ebben a tíz-tizenöt különböző nyelvű dzsungelben hallhatam a nyelv zenei hangzását, annak színes ritmusát éppen úgy, mintha madárdal lett volna. Itt volt alkalmam arra is, hogy a kézművesség végezzek tanulmányokat. A villa tetején csevegett a társaság, én a háziasszonnyal beszélgettem. Egyszer csak mellém ül egy német leány, akinek rendkívül érdekes keze felhívta a figyelmemet. Megfogtam a kezét, megnéztem alaposan. Kérésére beszélni kezdtem. Biztatott, hogy mondhatok mindent. Beszéltem is, néha még többet is mondtam, mint amennyit a jólneveltség megengedett volna, mert a leány el-elfehéredett. Gyanítom, hogy azon az éjszakán nem aludhatott valami jól.

Másnapra ebédre hívtak meg Vedresék. Ebéd után csak felém nyújtja nagy markát a Vedres apósa:

— No, erről beszéljen!

Eszerint Vedresné elmesélhette a családban a házfedélen lefolyt dumát a német leánnyal. Ennek a hatására akart az öregúr levizsgáztatni.

Egyből a lényegre tértem. A kéz külső megvizsgálása után már lehetett nyilatkozni.

— Tata — mondtam —, maga a nőket erősen szerette, éppen csak hogy nem ette!

Alig tudtam továbbfolytatni a mondókámat. Az öregúr hitetlensége miatt az volt a szándékom, hogy sürgősen leleplezzem. Sikerült is.

Az egész olaszországi utam alatt az ember keze és mozgása lett tanulmányom legfőbb tárgya.

A múzeumokat hamar meguntam. Kivételnek csak azt a néhány anyagot tekintem, amelyek előtt órák hosszat időztem. Kosztom két-három narancs, füge, sajt és jó ropogósra sült zsemlye volt, amit a zsebemből bárhol kivehettem és elfogyaszthattam.

Így tűnt fel nekem a múzeumot látogató közönség is, amit pedig nem vettem észre. Teremről teremre járva a nézőket figyeltem. Sok volt a külföldi, főleg a francia. Az amerikaiak csak zavartak. Kivált a vezető unalmas dumájával, s a látogatók művészetet unó magatartásukkal. Ahol csak észrevettem, elkerültem őket. Firenze utcáin pedig néha nem lehetett járni az autóbűztől, olyan fertelmes szagot eresztettek az ember orra alá.

Firenze szépségeit hamar megkaptam. Csak úgy nekiindultam a városnak, minden terv nélkül. A renaissance szépségeit egyenként fedeztem fel, néha Lyka Károly előadásaira, vetített képeire emlékezve ismertem fel a műveket. A nevezetesebb helyekre olyan hangyavonulásfélére zárandokolt. Ilyen helyen gyakran találkoztam mindenféle idegen népséggel: tele volt velük minden múzeum. Azért itt is inkább a magányos kóborlás vált be. Jobban s több időm volt magammal foglalkozni. Így láttam meg én is,

láttam Brunelleschit az esthomályban,
amint a Dómnál a meszet keverte

(Villon)

A Ponte Vecchio jobb szárnyánál órák hosszat üldögéltem. Az utcát figyeltem. Itt áramlott keresztül az olasz élet, s úgy forgott előttem, mint egy vetített mozikép. Az utcai árusok, az ösvérfogatok számárfogatokkal elegyesen tarkították a térség forgalmát. Ha meguntam, felmentem a Pittibe, annak udvarán, a venyigék alatt álltak Michelangelo rabszolgaszobrai. Mintha csak most hagyta volna abba munkáját a mester. Mintha csak egy pillanatra — ím ötszáz éve — ment volna félre, miután legott kipattintotta az oldalsó részt abból a rabszolgából, s nem is olyan régen takarították volna el a kötörmelékét, ami a remekké serdült carrarai darabot majd egészen eltakarta.

Így bolyongtam Firenze utcáin egyedül, magamban, a nagy múltat keresve, s egy kicsit magamat is, azt, hogy mi is az én tennivalóm. Itt ültem Firenze kövein, a Palazzo Vecchio lépcsőin, fél farral Zsögöd fölé nézve, mintha már tudtam volna, merre vezet az én utam.

Nem tudom, minek nézhetett ott engem két fehérnép (külsejükről ítélve németek voltak), akik németül kérdezték tő-

lem, merrefelé van Róma. Ők sem csudálkozhattak jobban rajtam, mint én rajtuk. Külsőnkön is, a kérdésen is: valóban, hol van még Róma? Ruhájuk egyszerű, papucsuk kissé lejárva. Úgy látszott, messziről gyalognak. Rokon jellegű ruházatommal nyertem el bizalmukat, mert egész úton egyetlen ruhám egy térdnadrág és egy rövid, barna kockás blúz volt, amit hosszúkás homlokom tetéztet be. Így, ahogy voltam, nem hasonulhattam bele a környezetbe, kivált amikor elképesztő németiséggel, félrehúzott szájú, fanyar mosollyal adtam meg a rövid felvilágosítást, miközben szemem végigrajzolta a vándor utasokat.

A Vedres feleségének egyik rokona régiségkereskedő volt. Gyakran Vedres is ott volt található. Naponta benéztem a boltba, ahol üzemszerűen készültek a régiségek. Az új bútor szép, antik arcot és színt vett fel, hogy az amerikaiak boldogságot szerezhessen. Természetesen akadt komoly múzeumi tárgy is a sok minden között, de ezt hagyjuk.

A Piazza della Signoria a Loggia dei Lanzival is beilleszkedett mindennapos utam hangulatába. Utolsó nap még megnéztem Giorgione *Hangverseny* című képét, s nyomban Rómába utaztam. Itt már több ismerősöm várt, köztük Katona Gyula és Boda Gábor, a szobrász, ők már otthonosak voltak Rómában, minthogy általában otthonossá tette az ember életét az olasz szívesség és figyelem. Csak azt az átkozott macskaszagot, azt nem győzte le semmi. Mindenütt találkozott vele az ember.

Lakásom nem volt messzire a Szent Péter-székesegyháztól. Már előre félttem hazamenni. Szobám ajtaja hosszú folyosóról nyílt, s ez is mintha csupa macskaszarral lett volna kirakva. Szerencsére kioktattak, hogy amikor a folyosó ajtaját kinyitom, vegyek mély lélegzetet, s egyből szaladjak be szobámba. Így szabadultam meg a macskás anomáliától.

Katona minden reggel és délután felkeresett. Megszokott, állandóan nevető, fekete feje s bariton hangja, aminek olyan sok csodálója akadt, otthonos volt nálam. Énekgyakorlatának napi adagját is taps és éljenzés fogadta, amikor ablakom felé fordulva elzengette.

Két barátom hamarosan otthonossá tette életemet Rómában. Állandóan a várost és környékét jártuk. Tivoli, Helvetia s a tengerpart. A tenger, ahová egy megbeszélte kirándulásakor a viharban magam mentem ki egyedül. Láttam a ten-

gert nagy viharban. Megérte. Úgy jöttek a nagy hullámok, mint valami óriási szörnyek, egymásra tornyosulva. Emitt feljünk, odább farkuk maradt le, mígnem a homokos parton végsőt vergődve hullottak szét. Még egy bámulója akadt ott akkor a hullámoknak. Ha erőst nagy szörnyeteg közelített felénk, egy kis homokszigetről felszaladtunk a partra. Az egyik ilyen menekülésnél a szomszédúr nem volt elég figyelmes, későn iramodott meg a hullám elől, s az végigloccsantotta. Káromkodott is egy olyan cifráit, hogy még a szivárvány is elpirult belé... magyarul. Így tudtam meg, hogy magyar. Szakács volt, s a szemben levő vendéglőben dolgozott.

Máskor a Szent Péter-templomnál szálltam le az autóbusról, s valamit szólhattam, mert egy részeg pasi észrevette, hogy magyar vagyok. Alig tudtam megszabadulni nagy szíveségétől. Mikor végre elváltunk, utam a katakombák felé vezetett. Megszemlélésük után megint csak ámuldoztam az őskeresztényeken s föld alá szorult hitükön.

A föld alatti világot elhagyva a Via Appiának vágtam neki. A végtelen hosszú út szélén néhol meg-megálltam, s olvastam az emlékmű történetének elbeszélését.

A Pincio jóval nagyobb, mint a budapesti Városliget. A fű nagyra nőtt, és általában meleg is volt. A múzeumok látogatásával szerzett fáradtságomat itt pihentem ki valamelyik nagy fa alatt, s néha-néha még egyet jót is aludtam. Sokat számított nekem ez a természetben való pihenés, este mehettem utána hangversenyre, ahol bizony nem aludtam el. Az Augustia-színkörben hallottam először Beethoven V. szimfóniáját, Furtwanigler vezényelte felét, Toscanini a második részt. Itt láttam a zene hatását az emberre, amikor úrrá lesz a tömeg fölött, s ronggyá válik tőle az akarat. Soha ennyi furcsa pózt, ennyi kifejező mozdulatot egy tömegben nem láttam. Ma is elevenen él bennem. Ma is foglalkoztat, de még nem tudtam megoldani. S mikor lesz belőle kép!?

A Pincio után a Szent Péter-templom egyik oszlopánál kötöttem ki majd mindennap, ha a Sixtusi kápolnában vagy a környékén lévő műemlékek kifárasztottak.

Nem felejthetem azt a látványt sem, amint a naponta elvonuló öszvérfogat a pápa postáját hozta. Ennek a bámulása közben ért utol egyik alkalommal két barátom, Katona Gyula és Boda Gábor, azzal a sietős biztatással, hogy jöjjenek,

mert engedélyt kaptam a pápa meglátogatására. Húzódóztam tőle, mert ruhám valóban igen sportszerű volt, s a magam esztétől nem gondoltam volna rá. Hogy a fenébe menjek el mégis így?

Végül is a két feketébe öltözött lovag között a nem meszsze lévő fölépcsőn vonultunk fel, ahol egy alabárdos testőr fogadott. Elvette a belépőnket, s minden további kérdezősködés nélkül mutatta meg azt az irányt, amerre haladnunk kellett.

Akadtt még ilyen testőrfogadás, amíg a célhoz értünk. Nem mondom, meg-megnéztek, de mikor látták a két jól öltözött, városi testőrömet, megnyugodtak. Megnyugtatásképpen megmondom, hogy voltak még nálam külön öltözetűek is.

A teremben már elég sokan voltunk, vegyesen négerek, indusok, német püspökök, s az egzotikusok furcsa arcukkal csak tarkították az amúgy is eléggé színes termet. Mellettem egy német pár magába mélyedetten imádkozott, velem szemben pedig ott díszlett a színes embervilág. Én a két testőröm között váltig vizsgálódtam, amíg egyszer csak egy ajtó nyílik, s bejelentik a pápa érkezését. Szép látványt nyújt ennyi díszes öltözet között a pápa hófehér díszbe. Áldást osztva elég gyorsan közeledett felém, majd gyűrűs kezét csókra nyújtotta. (XIII. Leó volt akkor a pápa.) Szembenézek vele, tekintetét elkapom, s az illendőség szerinti csók helyett keze fejét megfordítom, s a tenyerét veszem vizsgálat alá. Mikor jól megnéztem, tekintetünk ismét találkozott. Ekkor kérdezte meg: „Ki vagy te, fiacskám?” (Ekkor még voltak nálam annyival idősebb emberek, akik így szólíhattak meg.) Gyenge olasz tudásom miatt két derék testőröm vette át a beszélgetés fonálát, ők feleltek a pápa kérdéseire. Mikor pedig a kérdéseknek vége szakadt, dolgunk végeztével hanyatt-homlok menekültünk az újságírók érdeklődése elől.

A sok látnivaló, a sok élmény nagyon kimerített. Egy szép napon mindenkit és mindent otthagyni visszautaztam Velencébe. Hogy líráimat értékesítsem, egy csomó selymet vásároltam, az útra felcsomagoltam vagy három kiló narancsot, s hajrá! Fiuméig tengeren, onnan szárazon egykettőre Zsögödnön termettem.

Bevásárlásommal nem sok babért arattam. A narancs olyan rossz volt, hogy a tengerbe hajítottam. A selyemben sem sok örömöm telt. A határnál magamra kellett csavarnom, s mi-

kor a sok izgalom és utánjárás után elindítottam, kiderült, hogy alaposan becsaptak véle. Még egy utolsót intettem az áriák világának, a láthatárról tekintetemet befelé irányítottam, hogy egy pár nap múltán Zsögödben az ágyam szélén üldögélve nagyot sóhajtsak, s az új lékör egészen más világból azt lássam: egy álom elmúlt.

*

1926-tól kezdve több évem — úgy mondhatom — nagyon termékeny volt. Nagy lendülettel ment a munka. Úgy éreztem, a kezembe került a megoldások nyitja.

Brassó nagyon felszabadított a korlátok alól. Kiszabadultam a kötött, néha kényszeredett, szegényes életforma hatása alól. A mozgás, nagyobb arányú kilátásaim megnövelték magabiztosságomat. Nemcsak ábrándjaim, álmodozásaim, vágyaim voltak, hanem terveim. Sőt! Voltak olyan álmaim, amelyek immár megvalósultak, előttem álltak a kész tények.

Négy-öt napi teljes visszavonulásban készültem budapesti utamra, onnan pedig tovább Bécsbe, Nürnbergbe, Münchenbe, Drezdába, Berlinbe. Most már más szemmel, más zsebbel indultam. Csak úgy, mint aki széjjelnéz egy kicsit.

Pesten éppen csak átszaladtam. Megnéztem, mit csinálnak ismerőseim. Egy kis pénzt leadva, máris útnak eredtem tovább.

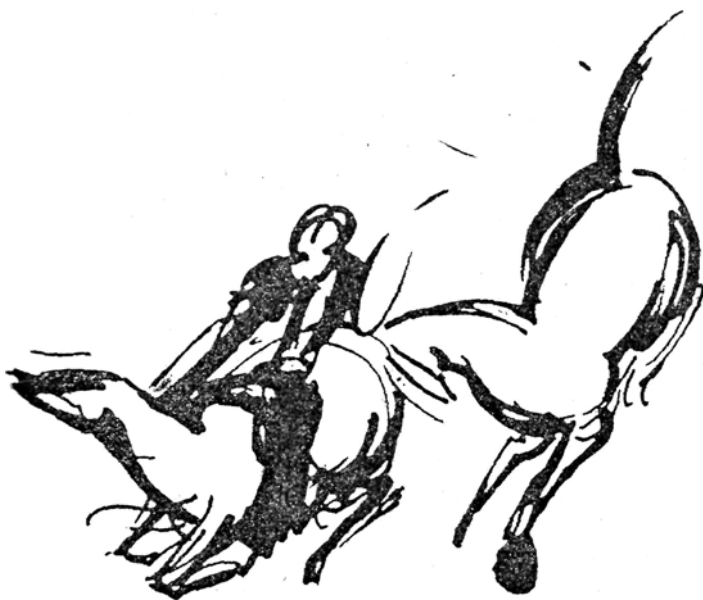
Bécsben ismerőseim fogadtak: Brueghel *Parasztfje* s az egyiptomi fekete gránit akt-torzó.

Pesten találkoztam az akkor éppen ott tartózkodó nürnbergi polgármesterrel, aki a Nürnbergi Év képanyagát válogatta: Dürer születésének évfordulójára tervezték a Nürnbergi Évet. Tőlem, is felszedett egy néhányat zsögödi képeimből.

Münchenben nem sokat időztem. Átnéztem képtárát, néprajzi múzeumát, ahol a kínai porcelángyűjtemény ragadott meg, s továbbindultam Nürnbergbe.

Amint az rendszerint történik, az előkészített program nem sikerük. Valamilyen vonatzavar támadt, s barátaim hiába vártak az állomáson. Az állomás mellett fogadtam egy szobát, nem néztem, hogy egy kicsit esik az eső, hanem útnak indultam a délutáni órákban Nürnberget felfedezni.

A nagy izgalom, a város rendkívüli szépsége annyira hajszolt, hogy még késő este is mind kutattam. Akkor érkeztem

fel a várba, s ott, csak úgy, rátaláltam Albrecht Dürer lakására.

Leültem, s hosszan kipihentem magam. A nagy művész munkahelyén átadtam magam gondolataimnak. Dolgozószobájának ablakából kinézve ráismertem a söröshordókat vivő stráfszekérre, előtte a Dürer által annyiszor rajzolt lovakra, a várra s arra a jellegzetesen német házra is. A járókelők azonban mintha kissé megváltoztak volna az eltelt négy század alatt. Más ruhába s más lélekbe öltöztek azóta az emberek.

Úgy jártam ezt a várost, mint egy kincseskamrára talált kutató. Egymás után volt részem a szebbnél szebb látványban. Így találtam meg véletlenül a magyar kiállítást is, amit Dürer születésének az évfordulójára rendeztek. S még nagyobb volt meglepetésem, amikor saját képeimmel álltam szemben. Nem kis furcsaság volt észrevenni azt a csoportot,

amelynek rendezésén Egri József hatása volt érezhető: Szőnyi, Aba-Novák és a többi korabeli művész.

A város egyik önarcképem megvásárlásával tisztelt meg, amit csak később, Zsögödre való visszatérésem után tudtam meg.

Drezdában keveset időztem. Átnéztem a Zwingert, s továbbmentem Berlinbe, ahol a kedves, jó barát, a csellista Helénke várt. Mert itt tanult Sprencz Helén. Mindennapi utunkat összekötve, kettesben jártuk Berlint, ahol ő már nagyon is ismerős volt.

Ebben az időben Berlint teljesen előzönlötték a japánok. Szívesen voltam köztük, de ezt már csak úgy értem, hogy speciális vendéglőjünkben vacsoráztam, s ha a múzeumban összeakadtam velük, úgy követtem s úgy figyeltem őket, mint egy gyermek. Étkezésem egyszerű volt: csupán gyümölcs. Nagy hajórakományok érkeztek, s ezért fölöttébb olcsó volt az ananász, a datolya, a banán. S könnyen elfogyaszthattam, még asztalt sem kellett teríteni hozzá; még egyet aludtam is valamelyik szobor mellett az ízletes ebéd után. Itt kapott meg mindig Helénke, de ha eltévelyedtem volna s keresnie kellett, a felügyelők hamar útba igazították, mert már ők is ismertek. Így találkoztunk mindennap, s rőt-tuk Berlin utcáit keresztül-kasul.

Berlinben az egyiptomi anyag egészen új dolgokkal lepett meg. A képről már ismert Nefertiti fejét is itt láhattam saját szememmel.

Prágán át egyből utaztam haza. A nagy városok kőhalmaza hamar kifárasztott. De jó is volt Zsögödon az ágyam széléről anyám, otthonom, szőnyegek, kutyám társaságában új tervekhez kezdeni!

Párizst kivéve utazásaim alatt sehol sem dolgoztam, még feljegyzéseket is alig készítettem. Úgy éreztem, ezeket a városokat én még egyszer lejárom, de úgy, hogy meg fogom a primitívebb népeket is ismerni. Erősen vágyódtam az egyszerű emberek világába: a finnek és általában az északi népek közé.

Levelezést kezdtem Finnország felé. A fiatal Takáts Gyula, a költő már két ízben is megjárta a tavak vidékét egészen a Fehér-tengerig. Mintegy ezer rénszarvasból álló csordával vándoroltak. Útközben vadásztak és halásztak.

Nagyon izgatott ez a szépség. Izgatott a nép ruhája, sátorélete, vándorlásuk, életük, világuk. Aztán jött a második világháború, s lemaradtam erről is, mint annyi mindenről, még sok könyv elolvasásáról is, pedig azokhoz egypár szép képek a megfestésével magamnak is hozzá kellett volna járulnom. Különösen Londonból visszafele jövet határoztam el magamat erre az útra. Hiába, a háború sok mindenről leszoktatja az embert, s lassan odajutok, hogy háború nélkül is le kell mondanom erről az igazán tiszta lélekkel, nagy szeretettel, igyekezettel ápolt tervemről.

1936-ban Rotschildnéval megismerkedve is már-már úgy látszott, hogy a képvisárlók felé szorosabb kapcsolatom támad az ő révén. Megint csak a háború jött közbe. S a hálála.

*

Az előbb csak addig mentem el londoni utamban, hogy a partot a hajóról megpillantottam. A magas tengerpartot az Angliára annyira jellemző vörös téglás házak uralták. Nem sok idő telt el a vonatba szállástól, s már hozták a forró teát a nekem szokatlan mozgó és ülő asztalhoz.

A nagy izgalomtól az ember nem tud nyugodtan szemlélődni. Már nem is emlékszem vissza a tájakra, hiszen az eszem mindegyre Londonon s a koronázási eseményeken járt.

Az egyforma, nyugodt zöld szín itt mindent elborít. A nagy térségeket mesterséges sövényvel bontják fel kisebb-nagyobb szakaszokra, s azokban két-húsz juh, s egy-tíz tehén legelészget magára. Londonig alig láttam szántóföldet.

Ez a vidéki látvány London köztereire is bevonult. És mindenhol ott van a nagyfajta merinói húsjuh. Igen, mert ott olyan drága a napszám, hogy másként nem érdemes, csak ezzel a módszerrel a földet kihasználni. Ami gazdasági épület vagy lakóház elvonult előttem, abban nem nagy forga-

lom lehetett. Ami pedig falu vagy város jellegét adta volna, annak külalakja mind ipari jellegű volt.

Vili várt az állomáson. Végre egy ismerős arc! Megnyugodtam. Alig pakoltam le, jött a nagy kaja. Már meglehetősen jóllaktam, alig látszott meg a fogyasztás. Két nap múlva aztán elhagytuk ezt a rám nézve drága panziót.

A koronázás alkalmából London berendezkedett a nagy idegenforgalomra. A lejjel nem nagyon lehetett ugrálni; napi ezer lejt költöttem, ami Romániában akkori értékek szerint nagy pénz volt, talán szerényen egy hónapig is ki lehetett volna húzni belőle. No, de nem spórolni jöttünk ide. Igaz, még azt sem tudtuk, meddig maradunk és hogyan. Én tájékozódni szerettem volna, főleg egy nagyobb kiállítás megszervezése érdekében. A koronázásról lemaradtam, 5 annak minden rajzolási alkalmát elszalasztottam. Igyekeztem hát belelátni az ottani művészvilágba. Rövid időn belül világosan szaladtak el előttem a képek. A friss, üde anyag, a népi motívumok nagyon is érdekelték az angolokat, az a finnországi út, ami engem már csak a kirándulásért is nagyon érdekelt, rendkívül színes, mozgalmas anyaghoz segíthetett volna. De ha az el is maradt, az én népemnek, szűkebb hazámnak, a Székelyföldnek annál több szépsége ölelt magához: hegyei, völgyei, rengetegei, vízpartjai. Körükben otthonos festővé lettem, mert lelkem, szándékom minden porcikája felolvadt bennük.

A British Museum óriási anyaga egy hónap alatt alig tekinthető át. Körülbelül ennyi időmet kötötte le a múzeum anyagának szemlélése. Itt zárult le egyiptomi tanulmányom, s ezzel pontot is tettem erre a számomra oly furcsa világra, ami a művészetben olyan változatosan sokat és nagyot adott. De sehol egy szív, sehol az egyén. Az ott meghalt. A szellem egyetlen folytonos folyamatban jelentkezik, szinte mintha az egész egyetlen kéz csinálta volna.

Londonyországból a távolságok olyan nagyok, hogy ki sem tudsz jutni belőle, ha idejekorán el nem indultál. A földalatti járatok hallatlan nagy tömeget szállítanak át egyik városrészből a másikba, vagy éppenséggel egyik városból a másikba.

Állomásait alig lehet észrevenni. Négy-öt acélcső keresztezi egymást, amelyekben száguldó villamosok közlekednek. Ötven-száz ember egyszerre mozog a liften vagy a futólépcsőn, ahol a fiatalok között állandóan hallani valami kedves vihogást. Úgy látszik, a fiatalok itt sem mások, mint nálunk.

Esténként a Citybe mentünk, ahol magyar barátainkkal a magyar vendéglőben találkoztunk. Nagyokat hallgattam, s élveztem ezt a sokfelől összehányódott embert. Berlinből a zsidó festők közül már sokan átjöttek Londonba. Éreztek, hogy valami búzlik, most az egyszer nem Dániában, hanem Németországban. A nyugtalanság bennem is egyre nőtt, s visszafelé jövet már kialakult a háború elkerülhetetlenségének a képe. Szomorú jövőnk kezdett aggasztani, pedig már a levelezést is beindítottam egy New York-i kiállítás megrendezésére.

Már egypár napja a Hyde Parkról beszélgettünk. Hát nem is csoda, ha láttán csodálkozunk és elbámulunk. Az ebben történő furcsaságok nagyon reálisan jelentkeznek, igaz, attól is függ, hogyan fogjuk fel. Mert én úgy fogtam fel, mint egy nagy testnek a kigőzölését, kelevényét, ami ebben a parkban csapódik ki. Itt mindent tehetsz, mondatsz, nem büntetnek meg. S mennyi zavaros dolog éli itt ki magát, hogy ezen az egyetlen helyen lecsapódjék, s ne bántsa, ne támadja meg érzékenyebb pontján az egészséges testet.

Láttunk furcsa felvonulásokat. Skót dudásokat, akik az esti hangulatot színezték, vagy autósok és lovasok végeláthatatlan tömegét. Kutyányi kis póni ló mellett óriási nagy mecklenburgi hústornyokat, amint egy teherkocsin szereplő cirkuszi mutatványosokat húztak. Odább a szövő, a cukrász, ki-ki maga mesterségét folytatta.

Kérésre Vilivel órák hosszat álltunk egy négyemeletes vendéglő kapujában, ahová ki- és beözönlött a nép. Itt volt alkalmam aztán fejeket tanulmányozni. Valami feltűnt a koponya külalakján, amit nem tapasztaltam más népeknél: meredek és hosszú. A lábfej is eléggé nagy a test nagyságához viszonyítva.

No, még ez is. A munkanélküliek vagy koldusok kicsiben úznak valamilyen mesterséget, az arra járók pedig kérés nélkül

adakoznak. Az egyik utcai zenész régi angol dalokat énekelt órák hosszat. Elég lassan gyűlt a kereset.

Megebédeltünk, s én a Londonra akkor oly jellemző gyümölcslevet szürcsöltem lassan, néha meg is dupláztam. Nem lehetett belőle eleget inni.

Kedves látvány volt az énekes kvintett. Lassú lépésekben, vigyázkodva haladtak, s gyönyörű melódiákat énekeltek. Itt is, ott is csak megpattant az ablak, s a pénz csengése jelezte az elismerést. Ilyenkor az egyik énekes lehajolt, a pénzt felvette, majd megköszönte.

Rotschildnéval csak később, Zsögödből tudtam felvenni a kapcsolatot. A magammal vitt nyolc képet kiállította, el is adta. A múzeum, Mary királyné, Rotschildné vásárolt képet, a többi vásárlóra nem emlékszem. Nagy pénzt kaptam érte, ami az utolsó héten érkezett meg.

Egy hét múlva a határok lezáródtak. Megindult a nagy háború előkészítése: ki merre menjen, ki ki ellen verekedjék.

Londonból visszajöttünk Párizsba, ahol a világiállítás előkészítésének nagy munkája folyt. Szemünk előtt nőttek ki új városnegyedek. Volt alkalmam kipróbálni a Londonban vásárolt akvarellkészletemet. Tüstént neki is fogtam a munkának. A koronázásra felgyűjtött energiát itt fektettem be.

A kétféle gondolkozású munkások több ízben megfenyegettek, különösen amikor a német pavilont festettem. A Szajna vizét mutogatták nekem. Ám legyen. Majdnem egy ülésből festettem meg a szovjet pavilont, amiért még hajszoltak is. A Muhina szobra olyan monumentális volt, hogy akármerre mentem, akárhol festettem, mindenhol a képre került.

Pompás látványt nyújtott ez a színes világ. Az akvarell megelevenedett az ecset alatt, s ettől kezdve, ahogy hazaérkeztem, nagy hévvel folytattam az eddig engedelmeskedni nem akaró akvarellt.

Az akvarellal a rajznak, a színnek, a formának gyors megvalósítása válik lehetővé. Amit olajban oly nehéz kifejezni, főleg pedig lekötni, az most magától bontakozott ki. A sok kínlódásnak kezdett megjönni a kézzelfogható haszna. Szinte lázasan fogtam munkához. Rövidesen tervibe is vettem, hogy Budapestről a nekem tetsző helyekről akvarell-sorozatot csinálók.

De hogy minden mégse menjen jól, Párizsból hazajövet mintegy háromszáz kilométernyi út után jön a kalauz, jegyez, vizsgál, s megszólít, hogy nem jó vonatra ültünk, mert ez Svájccon keresztül megy, a mi vonatunk pedig Németországon keresztül, Münchenen át szól. Kérdi, mit teszünk, leszállunk-e vagy megvesszük határtól határig a jegyet. Már vissza nem akartunk menni, a költségesebb utat választottuk abban a reményben, hogy majd a vasút visszafizeti. (Várhatsz, babám, elvárhatsz!)

Ez a pénz hát elment. A jól sikerült budapesti kiállításom jövedelme végül még nem is volt elég. Hiába, másképp gondolkozik a dollár, mint a lej.

Vonatunk este érkezett Bázelbe, ahol jegyet kellett váltanunk a másik határig. Sajnos, a gyönyörű tájaktól semmit sem láttunk. Pedig nem ártott volna Zürichben szétnézni, hát-ha talákoztam volna valamelyik lemezemmel azok közül, amelyeket Forbáth zálogba csapott. (Egyik pesti utamban feltűnt egy rézlemez a kirakatban, de nem volt kedvem bemenni, hogy sorsa felől érdeklődjem. Ha már elment a tehén, vesszen a borja is. Van úgy az ember, hogy úgy megy el múltja mellett, még lehajolni is restelli.)

*

Zsögödbe gyakran jött le nyaralni Hevesi Piroska, akit már első kolozsvári kiállításomon megismertem. Lisztet, Beethovent, de még Bartókot is nagyon tudott játszani. Csak a háború választott el, de ez már örökre. Jó muzsikos volt, azonkívül jó médium is. Ugyan elég sokat figyeltem, mégsem tudtam tisztába jönni az egész dologgal. Esténként még az anyám is eljött kíváncsiskodni. Piroska írt a feltett kérdésekre: arca megváltozott, mintha egy függöny gördült volna le szeme előtt, mikor az írást megkezdte. Ilyen kérdésekre adott választ: „Mi a művészet?” Ezt írta: „Isten, természet.” Elvesztek ezek az írások, de nagyon tanulságosak voltak.

A zenével rajta keresztül jutottam közvetlen kapcsolatba. Fáradhatatlan volt, ha játszani kellett. Művészetemben mindjárt felfedezte a nagyon elrejtett belső tartalmat, amiről a művésznek sokszor hallgatnia kell. Mert csak úgy kell ott lenni az alkotáson, mint gyümölcsön a harmat.

Soha eszembe nem jutott, hogy bár csak megrajzoljam. Nem lehet azt mondani, hogy csúf lett volna, de ki sem tudom

fejezni arcának jellegét. Nagy szeme mindig nevetett, akár egy gyermeké. Az arcformáiban is sok gyermekes volt. Hej, de szívesen megfisteném ma. Volna mit tanulmányozzak rajta. Mondhatom, jól össze kellene szednem magam, hogy valami kezes-lábas munkát kihozzak belőle.

Későbbi festészetemben nagy szerep jutott a muzsikának. A hang mélysége, színe belecsendült életembe. A képzőművészet mellett halad és kísér végig, nem mint szakmabeli tudomány, hanem tartalmának keresése, élvezete feloldódást, megpihenést, megnyugvást adott kifáradt testemnek. A zenével is úgy voltam, mint a piktúrával. A nagy mester dolgait, azét, aki eligazított, a Michelangelóét, nem tudtam nézni. Annyira hatottak rám. És elérhetlenségük kétségbeejtett: hol, merre vezet utam, hogy ezt a magasságot megjárhassam.

Beethoven ugyancsak az a mester, akit nem tudtam egyfolytában végighallgatni. Annyira hatott idegeimre. Hosszan tartott, amíg azt a hatalmas erőt be tudtam magamba fogadni, s hatása sem ejtett kétségbe, hanem felemelt, megsimogattott. Értő társa lettem. Az élet megértése felé kitérültek bennem hangjai, akkordjai.

Egykor a szántóföldön szerzett fáradalmat a madárdal enyhítette. A pacsirta hangja nekem is szólt, bennem verte vissza reflexeit a természet hangja: felszívódott, elnyelődött bennem, s megnyugvást, pihenést adott fáradt testemnek.

Ma egy hangversenyre úgy megyek, mint más a nagy ünnepre. Néha sajnálom, hogy sem a szerzőkről nem tudok többet, sem alkotásukról. Mikor aztán megszólalnak a hangok, felismerem, mint gyermek az anyját. Örömmel, majd kimondhatatlan fájdalommal kevert színek jelennek meg s jutnak zsigereimbe, ülnek ki bőrömrre, s minden idegszállammal odaadom magam az elmélyedésnek.

Ez hát a muzsika. Az állati hangtól a magas muzsikáig így kísér el életem végéig. Hálás vagyok mindazoknak, akik bennem is megmozgatták a húrokat, az idegszállakat. Bartóknak, Kodálynak a művei, az *Este a székelyeknél*, a *Kállai kettős* vagy a *Medvetánc* még meg nem jelent, de már élő képekben várnak feleletre. Liszt *Les préludes*-je, Beethoven V, VI., VIII. és IX. szimfóniái sokszor sütötték lúdbőrökre a hátamat, a nyál pedig nem ment le a torkomon az izgalomtól. Dvořák *Újvilág-szimfóniája* olyan emberi érzéseklet hömpölyget keresztül rajtunk, s

Hallom, ahogyan lelkem lépked.
S az ő bús Adám, hol vagy? -ára
Felelnek hangos szívverések.

*

Elhatároztam, nem megyek sehová a télen. Sízek, olvasok a jó meleg szobában, s rádiózom. Napi munkámat úgy osztottam be, hogy délután kettőig festettem, utána hamar ebéd, délután pedig jött a sízés.

Ez a tetet-lelket nemesítő sport kiszéllőztette a tudómet, felfrissítette a véretem. Este kétszeres élvezettel olvastam. Eddig, ha olvasáshoz jutottam, a rövid esszének voltam a híve. Cs. Szabó László írásait nagyon kedveltem. Hogy a hosszú télre felkészüljek, bementem Brassóba, s egy hát könyvet vásároltam. Köztük voltak Harsányi vaskos kötetei is.

Nekikészülődtem az olvasásnak, csak úgy izegtem a nagy élvezethez. Úgy emlékszem, Munkácsy könyvet (az *Ecce homo*) vettem elsőnek. Egy félórai olvasás után dühösen vágtam a földhöz, hogy csak úgy repült ki a könyv a sarkából.

A sínek hosszú története van. Az északi népeknél honos, a finneknél nélkülözhetetlen. Nálunk is hamar elterjedt, s a falusiak is belemelegedtek ebbe az új sportágba. Az első sí 1912-ben kaptam második számú képvásárom során Pásztori fürdőtulajdonostól. A sí úgy nézett ki, mint a mai, csak a kötése volt nagyon kezdetleges. A rugózás megoldására egy hajlított nádvessző szolgált, olyan kisujjnyi vastagságú, s úgy volt meghajlítva, hogy első fele keresztbe feküdjék, a hátsó fele pedig a cipő sarkához hajló gyűrűvel kötöződött fel. Hol tartunk ma ettől a síkötés formáiban is!

Nem is kell mondanom, micsoda gyermekkíséretet kaptam első kivonulásomkor. Nem mondom, jókat estem, s csak úgy porzott a hó, amíg valamennyire megtanultam. Az egyensúlyozásban egy jókora hosszú karóval segítettem magam. Tíz-tizenöt év s a háború, ahol a katonaság sokat használta, a sí ugrásszerű elterjedését hozta magával.

Brassóban a könyvekkel egyidőben vásároltam egy teljes felszerelést: bakancsot, sí és ruhát. Csíkbán ez volt az első sífelszerelés. De milyen!? Hamarosan követőim is akadtak.

Brassóból kijött hozzám egy száz festő, aki a sízésben már nagy mester volt. Vele turkáltuk fel a gyönyörű havas hegyeket, de olyanokat is estem, hogy azt hittem, soha fel

nem kelek. Azért csak ment folyvást a mindennapi gyakorlat. Két-három kísérletező is akadt, akikkel párhuzamosan folytattuk a sízést.

Az anyám egyszer hív a konyha ablakába:

— Gyere, Emre, láss csudát!

Nagy gyermekcsármálás fogad, de a látvány sem volt utolsó. Egy kölyköt a kezénél fogva húz nyolc-tíz. Annak az egynek pedig egy petróleumoshordó oldalsó dongája van a lábára erősítve. A donga síszerű hajlatát használta ki a gyermekész. Nosza!

Egypár év múlva a harangozó tíz lejért a gyermekeknek egészen jó sít csinált, a fejlődés lendülete pedig olyan nagy lett, hogy tíz év alatt Csíkszeredában ugrósáncunk lett, s egymás után épült ugrósánc Gyergyószentmiklóson és Udvarhelyen. Ezekben a városokban most már megindulhatott a verseny is. Brassó akkor még vezetett a sízésben; komoly

sáncukon megjelentek a nemzetközi versenyzők, a finnek és a többiek. Még Idő Márton, az egyesközi menedékház őre is sílécet kötött.

Ez az érdekes ember minden évben meg-megjelent nálam, tetőtől talpig egy-egy nem is olyan rossz ruhámba felöltöttem, s akkor odébbállt. Ebben az agyusztérungban látogatta meg aztán turista barátaimat. Ruháimat felismerték Márton bán, s részben félszeg, de büszke magatartásához igazodtak. (Vagy talán mert ruha teszi az embert?) Kiálló, nagy ádámsutkája akikora volt, mint a kutyán a kölönc, s úgy járt-kelt a nyakán, mint egy dugattyú. Bármilyen méretű pohár tartalma egy nyelésre tűnt el a torkán, s az innivaló erősségét ugyancsak az ádámsutka jelezte: ha könnyűnek találta, hamar felszaladt az álla alá. Ha erős volt az itóka, a csutka lent maradt az ingnyak gomblyukánál. Ott ugyanis csak lyuk volt, mert az inggomb első intrádára kereket oldott, s ezért szőrös mellét mindig szabadon szellőztette. Sokszor rajzoltam feleségestől, s bár mindig szerettem volna magamnak megtartani belőlük, mégis lába kelt valamennyinek. Vásárlóimnak nagyon tetszett, s szerre még a tartalékolt képeimből is kifogytam. Időnként ugyanis tartalékoltam több anyagot, de egyes dolgokat kiváltképpen nem adtam el, mert voltak képeim, amelyek számomra a keresést vagy kiindulópontot jelentették. Egy-egy állomást. Egy szint, formát vagy a dekoratív hatást.

Szóval Márton bának adtam annyi pénzt, hogy vegyen vele egy szamarat. Erre az elhatározásomra határtalan és önzetlen teljesítménye juttatott: bármikor bárki kérte, akár nappal, akár éjjel, három óra alatt megjárta a falut az egyesközi menedékháztól. Kivált ha pálinkaszagot érzett.

Márton bá hát útnak eredt, s a szamar oldalán a falvakon keresztül eljutott Balánbányáig. Úgy jelent meg, mint egy fejedelem — amolyan gyalogos fejedelem. El tudom képzelni, mennyi mosoly szegődött nyomába ennek a szamaras embernek. Mert ismerték őt nagy helyen. S fokozta a mulatságot, hogy Csíkban senki nem tartott volna szamarat a gúny s a szekatúra miatt. Itt a szamar az igazi „szamarat” jelenti, elannyira, hogy melléje még oldalt sem mertek volna az emberek odaállni. Éppen ebben van Márton bá nagy prófétai cselekedete: büszkén törte át az előítéletek gátját, minden szégyent félretett, a dolgok praktikus oldalát tekintette

csupán. Elismerésül a szamar levette válláról azt a sok, nehéz Terhet, amit a turisták s a kisasszonyok akasztottak rá.

A sízés tömegsporttá lett, nekem pedig, a festőnek eddig soha nem látott tájakat mutatott meg egészen váratlan oldalakról. Amit gyalogosan csak az útról vagy az ösvényről nézett az ember, azt sível mindenfelől megközelíthette: a sí előtt megnyílt minden út a határban. A telemark kecses mozdulatát a praktikus és rendszeres símetódusok vették át, mint amilyen a krisztiánia, ami lesiklásoknál, akadályoknál a mozgást szinte minden területen lehetővé tette. Ilyen gyakorlati tudást szerevezve nagy utakat tettünk meg, nehéz területeket jártunk végig.

Tudásomban bízva egyszer olyan helyre érkeztem, ahonnan egy nagy lejtő visz tovább szakadékkal, s ennek szélén állt egy kaliba, mellette el egy párkány, amelyen eddig áthaladni sohasem mertem. A tetőn még széjjelnéztem. A téli táj minden szépsége a lila szürkeségbe ágyazva, s ott húzódot meg alább a falu, aminek kék füstje jelezte az életet.

Repülök a domboldalon lefelé, irány a keskeny párkány. A szél áthatít a ruhámon. A sebesség akkora, hogy a könny is kibuggyan a szememből. Még csak egy pillanat, s a ház előtt vagyok.

Ütés a homlokomon.

Aléltságomból úgy tértem magamhoz, mint egy álomból. Először a nyakamban olvadó hó figyelmeztetett az életre. Valami furcsa, fekvő helyzeten kaptam rajta magam. Mi is történt? — próbálom összeszedni magam. Feltápaszkodom. A kis csúrtól véres nyomok vezetnek ültő helyemig. Furcsák, amolyan ugrásszerűek. Valahogy összeszedem fájó testem, s felkelek. Léceim összetörtek ugyan, de magamat épnek érzem.

A halálosan is végződhető baleset színteréről hazafelé menet egypár emberrel találkoztam. Nem mertek a szemem közé nézni. Én is valami furcsa színváltozást éreztem az arcomon, amit a tükör meg is mutatott, mihelyt hazaérkeztem.

Szerencsém volt. Anyám nagyon el volt foglalva, s emiatt nem láthatta meg drága fiának dagadt, véralfutásos pofáját. Orrom úgy lógott a dagadtságtól s a fél fülem is, mint Márton bá szamarának a füle.

Amit lehetett, lemostam ezekből az idegen színekből. Háttat fordítottam a világnak, szemben a fallal, s úgy tettem,

mintha aludnám. Így kerültem el anyám megrettent arcát, amivel fogadott volna. Csak egy időre, mert most tört ki aztán az igazi botrány. Az esés következtében ugyanis úgy odavágódtam a jeges földhöz, hogy minden ízületem megnyúlt belé. Olyan általános izomlázat kaptam, ami napokig tartott, s még örülnöm is kellett ráadásul, hogy esémnek súlyosabb kimenetele nem lett.

Az egészet egyébként a csúrról leolvadt hólé idézte elő, ami a havat egy kis helyen magával vitte. Így egyik lécemet a föld lefékezte, s ez okozta a tíz-tizenkét méter hosszát tartó guruló esésemet.

Még volt egy ilyen esésem, de a szerencse akkor is megvédett, akár az első esetben homlokom elé tartott kezem. De ez már így van. Ha az embernek meg kell halnia, elég egy meghülés vagy egy narancshéj, s itthagya ezt a rövid ideig tartó életet.

Télen a sportolás, a sízés, nyáron az úszás, kirándulás sok alkalmat kínált a szemlélődésre. Néha felcserélte ezt valamelyik barátom megjelenése, ami házigazda létemre a megfigyelést még megkönnyítette.

Ősz felé tartott az idő, amikor meghívásomra Tompa László érkezett meg. Itt nálam akartam megismerni, s ha úgy alakul, megfesteni. Villogó, üregesen fekvő szeme, nagy álla, ami koponyájára támaszkodva furcsa szögben feküdt, mindig izgatott, s mélyebb, rejtettebb dolgokat tartogatott számomra. Mély bariton zengésű versei mindjobban föltárták belső világát. Nyugtalan, nagy keze, ha nem feküdt kabátjába támasztva, úgy borította el arcát, hogy két villogó szeménél egyéb alig látszott ki belőle. Ha felállt vagy leült, recsegő, ropogó, szögletes, megtört, amellet gyors mozgása úgy riasztott fal, mint a kút gémjének megcsikordulása, ha kormsötét ülte meg a tájat.

Véleményemet, illetve megfigyelésemet először fametszetbe foglaltam. Utána rajzok, később egy portré zárta le a tanulmányom.

Itt láttam meg, hogy jobbra vagy balra, mennyire megváltoztatja az embert környezete. Sokszor úgy hancúroztunk, mint a gyermekek. Megfeledkeztünk arról, hogy már elég nagy csacsik vagyunk. Az egyik képem láttán egy verset forgácsolt. Nem tudom, meglátta-e a napvilágot. Nem mondom, szép nőt ábrázolt: szép, fiatal keble, porcelán arcszíne,

fekete csíkkal átszőtt zöld vállkendője, ahogyan végigsimult válláról s mellibimbóit érintette.

A költőben feltámadt vágy még fiát is zavarba hozhatta volna. De hát a fiú még akkor is megbocsát apjának, ha Noé esete lett volna.

Apám esetét juttatja eszembe ez az emlék. Együtt mentünk az erdőbe, s amint beérvén, az a kép tárul elé, amikor pont a szolgálóleányt ölelgette. Egy kissé a szégyen érzete fogott el, s úgy húzódtam vissza a sűrűbe, mint a vad. Port hintettem reá, hisz ő is azt tette. Ő sem szólt, amikor a polgári iskola igazgatója levelét megkapta, amelyben lelepleznek s eltanácsolnak a leányarcok és fenekék simogatása miatt. Ezt mai napig elhallgatta. S az alma nem esik messze a fájától.

Vajon miért is nem tud barátja, pajtása lenni apa a fiának? Ez az a mélység, ami nem tartozik a kortársakra, hanem a szégyenérzet miatt az ismeretlenségbe vándorol. Majd a századok fogják előrángatni s érthetővé tenni, akár a veszekedő két Bolyai esetében.

*

Harmadéves képzős voltam, amikor egy távcsöves puskás ismeretlen furcsa embert láttam feltűnni a faluban. Az ismerkedés hamar ment. Szemere László volt, később a budapesti ornitológiai intézet igazgatója ez az én barátom, akire mindig úgy feltekintettem, mert annyit tudott az állatok és madarak világából. Csupán egyet nem tudtam: a művészetet átadni és az övét kritika nélkül elfogadni. Ennél a pontnál mindig fellázdattam. Nem a jelen ellen. Az piszkált mindig belülről, amit akartam. De jaj annak, aki akar csupán, de sehol semmi.

Így voltam én is Szemerével. Amire hivatkoztam, azt gyakorlatilag nem tudtam bizonyítani. De most mondom: jaj annak a tehetségnek, aki hosszú életpályája végén sem tudja bebizonyítani tehetségét. Mert tehetség sok van, de csak a végén látszik meg az igazi.

Hosszú évek során még a háborúk sem tudtak elválasztani. A természet szépségeit, a madárvilág, a vadállatok életét az ő közvetlen közelében ismertem meg. Ő tanított meg madarat tömni is. De akkor már észre kellett vennem, hogy meglátásaink eltérnek. Amikor a madár vagy az állat mozgá-

sát el kellett rendezni, nálam az ösztön jobban működött. Ő azt centiméterrel próbálta azonossá tenni. Így teltek az évek egymás mellett. Egy nagy uhubagollyal mentünk a két királysasnak ételmet szerezni. A vadászat annyira sportszerűvé lett, hogy golyós puskával lőttünk az uhut támadó madarakra.

Ebben a sportágban bámulatos volt. Szeme mindent észrevett. Napokon keresztül bolyongtunk az öreg erdőben madárfészek után kutatva. Engem talán nem is érdekelt annyira. Ő egyből felismerte s megtalálta a fészket. Nagy elődeinek méltó unokája volt.

Dr. Hirsch Hugó sebész ugyancsak más vidékről került ide. Két ellenkező világ. Szemerét a vándormadarak átvonulásának tanulmányozása hozta ide. Hirschet a néppel való állandó érintkezés tette ennek a népnek szenvedélyes megfigyelőjévé. Nem csoda, hisz huszonnyolc éven át operálta. De tökéletesen megfigyelte, kimerítette az ünnepi alkalmak minden formását: lakodalom, temetés, anekdoták. Rengeteg falusi ismerőse csak úgy szállította, ő pedig gyűjtötte a jobbnál jobb vicceket, amelyeknek gyakran nemcsak egyéni, hanem általános emberi mondanivalója is volt. Alacsony, széles vállú, kissé görbe lábszárú, nyugodt, a gondolkozó ember jellegzetes járásával járó, folyton beszélő, aránylag nagy fejű, előreálló ajkában kicsücsörödő szájú ember. Elválasztott haja valósággal kétféle szelte a fejét. Ha megszólalt, csak úgy ömlött ki száján az okos, tapasztalatokban és tudásban gazdag, nemes, válogatott beszéd. Az alacsony termetű emberek kínlódó hiúsága s az én sokszor goromba, őszinte visszavágásom

sokáig feszélyezte, zavarta barátságunkat. Mindig éreztem egy kis hátsó ízt a közeledésben, ami hamar felborzolt, s ilyenkor rendszerint odavágtam valamit meggondolatlanul, ami évekre eltávolított egymástól s attól a barátságtól, amit én nem tudtam kezelni, de megérteni sem. Csak betegsége tett belátóvá és megértővé komoly tudása iránt. Több rajz és portré tette hitelessé barátságunkat.

Csíkban a vadászat nagy eseménynek számított. Egy-egy hajtóvadászat, ami farkas- vagy medvelövésssel végződött, külön ünnepszámba ment. Az elejtett vadat két-három falun keresztül is meghordozták, nagy gyermekíséret és komédiával. Ilyenkor a falu reáért, s csudalátni kivonult mindenki. Még ma is izgatja fantáziámat egy ilyen medvetróféás felvonulás.

A medvevadászat rendszerint az első hóval kezdődött. A téli szállásra még el nem húzódott medvét hamar elcsípték. A nagy hajtást néha még a faluból is hallani lehetett. Az elejtett medvét zöld ágra rakva, felékesítve hozták be a faluba: két első mancsa előre volt nyújtva, a szájában pedig alma. A látvány már így sem volt utolsó, de még érdekesebbé tették a mozgó közönség vihogó megjegyzései. Egyszóval festői kép volt, de hogy nem tudtam semmit sem megvalósítani belőle, kicsit bánkódom miatta. Pedig nekifogtam, s ezt azzal kezdtem, hogy Witting küldött medvebocsot, s azt rajzolgattam szorgalmasan. Akkor azonban gazdasággal járó elfoglaltságom annyira lekötött, hogy tervemből kívánság lett csupán.

Ha farkast löttek, bundáját a nyakukba akasztották, s húsát pedig különböző betegségek ellen árusították. Vízbe főtt farkashússal kezelték a tyúkpestist s a torokgyíkot.

A felvonulások azért nem mentek egészen babra, hanem egy kis pénzt is hoztak a vadászoknak, amit csak meginni lehetett, az italozás mellett pedig a vadásztörténeteket vezették vissza, rendszerint Noé bárkájáig.

Hirsch sokáig volt a vadásztársaság elnöke, maga is két medvét lőtt, mégpedig egyszerre, egy állásból. Egyszóval minden valamirevaló csíki ember vadászott. Ez az ősi foglalkozás mindnyájunkban benne van. A nagyvadak a falu egy-két százalékát ősi őstőneiben megtartották. A Pálok minden kis tagja vadászott, halászott, s így hát nem csoda, hogy nagy mesemondó is volt.

Ebben az időben én már csak csendes szemlélője voltam a vadászatnak, s nagy örömöm telik benne, ha arra gondolok, mennyi szép képek voltak élvezője és szemtanúja. Igaz, mi haszna, mindezt sehol meg nem festettem.

A lövés, a gyilkolás szenvedélye más embert visz az erdőbe, mint aki csak szemlélődni megy. A vadásznak minden idegszála csak a vadra és puskájára figyel, minden más dolgot csak akkor vesz észre, ha veri ki a szemét. Még a tájat is ritkán helyezi el emlékei között.

Így nyílt alkalmam arra, hogy a vadászatot úgy nézzem, mint a színházat, páholyból. Így tekinthettem át teljesen, minden részletében. Mert azt tudni, ismerni kell, hogy más a hajtó, más a vadász és más a vadász. Mindezt csak a hajtás után, az ebédnél lehetett áttekinteni. S akiben volt kedély, annak itt nyílt alkalma magát is, másokat is kigúnyolni. A megannyi kép: farkasnyúzás, rókanyúzás, hazamenet a nyúzott rókabundákkal vagy a lógó lábú kézben tartott nyulak, hosszú sorban vonul el szemem előtt.

Hirsch egy alkalommal valóságos expedíciós társaságot szervezett a Kakukkhegyre. Süketfajdra az olasz követ s fővárosi nagyságok voltak hivatalosak. Az ilyesmi nem is olyan egyszerű ügy, de főleg sokba kerül. Ekkor voltam először süketfajdra. Gyönyörű látvány a kora hajnali képben a dürgő kakas, amint másod- vagy harmadmagával egy tyúkot közrefog. S milyen kellemetlen érzés, amikor a vadász bedurrant közénk, s csak azt látni, amint az a gyönyörű állat utolsót vonaglik, s csak úgy poroz a havon a söréttől levert tolla.

Sokféle alkalom kínálkozik az ölés szenvedélyének kielégítésére. Ősszel, a szarvasbögéssel egyidőben soros a mogyorótyúk. Bármilyen figyelmes, hamar törbe lehet csalni, kivált a fiatalabbját, ha jól hívják síppal. Néha még az ember vállára is rárepül, de egypár lépésre aztán nagyon gyakran.

A szalonka tavaszi madár. Kurrogva jelenik meg, amikor a vacsoracsillag feljön. Alig tíz perc a vadászatra kínálkozó alkalom.

Mindezekben a szenvedélyekben az embernek a természet gyönyörű hangulatával való találkozása a pozitívum. Hirsch Hugó ennek elmesélésében is nagyon nagy volt.

Egyik villámló szemmel öl,
Más lágyan nyújtva kart,
A gyáva fegyvere a csók,
A bátoré a kard!

*

La bella donna della mia mente.

*

Ó, kenderike, énekelj,
Vadrózsák közt dalban feredj,
Ó, kis pacsirta, égre kelj,
Mert drága hölgyem erre megy.

1955. január 3.

Itt állnak előttem sorjába állítva, akárcsak ha egy múzeumba léptem volna. Elszállt belőlük valami, csak az én emlékemben maradtak meg. Már nem is izgulok, mint egykoron. Végignézem fejükről talpukig testüket, s kérdem most magamtól, mi volt az, ami hozzájuk kapcsolt, s ami miatt a művészetembe annyi érzéssel, oly nagyon betapadtak. Egyiknek arca oly rózsásan jelentkezett, hogy színe most is véremben él. A másoknak ügyetlen, primitív, egyszerű mozgása elevenedik meg, a keresetlen élet minden ritmusával, terjedelmes, stabil állásával. Látom, amint szétterült lába a Földre tapad, mert nem nyomorította el a cipő, s lábujjai úgy állnak széjjel, mint a szárító fára húzott kesztyű, térdig megtelen lábát pedig pirosra gyújtja. Ez volt Krisztina.

Juditnak nem is voltak csontjai, s ha járt, ringott, mint a bölcső, testén a vonalak végig dacoltak, amíg egy mozgást, egy lépést tett. Talán egy hang, egy szín, egy mozdulat tette mindazt, ami bennem ezekre a testekre tapadt, s nem hagytak nyugodni, amíg nem a művészetben oldódtak fel. Talán minden kín, minden szenvedés ebben oldódott fel. A képen végül megnyugodtam. Álmodoztam, kerestem, merre, hol

van. Meg akartam érteni, szeretni, de ha közel mentem hozzá, elrepült. Látom magam, ahogy a pillangó után szaladok. Ez a szaladás terek láthatatlan ösvényeken, utakon keresztül, hogy széppé tegye életünket. Habár Rómeó és Júlia a halaiába, Beatrice az égbe ment, a festő számára a test és a lélek egybeforrott: az ihletet a nő adta, az örök akarást. Michelangelo szerint Ádámot megteremti az Úr, Masaccio már azt ábrázolja, amint a tudás fájáról ettek, s ezért az angyal kivezeti őket a paradicsomból, ki, az életbe. Ez a festő, a művész sorsa. Életük tapasztalata szintetikusan került a vászonra. A való élet íze, bűze, kínlódása keveredik bele s kenődik fel a festékkal együtt a vászonra, ahol a művész végső hangja, szelleme szólal meg s mondja ki ítéletét.

1924-et írtunk. Meghívunk egy portré megfestésére Tusnádfürdőre. A napnak kis szakaszában dolgoztam, a festés nem foglalt le, s így a házigazda leánya, Médi is megjelent a porondon. A Szent Anna-tói kirándulásunk közben rám esett érdeklődése. Kalapom, amit ki tudja, hol játszott el, alapos szidást hozott a fejemre. No, hadd el, kalap — gondoltam —, úgylis annyi bajom volt már miattad és anynyiszor el is hagytalak, többre nem visellek. Tíz évig nem is hordtam semmit a fejemem, a falusiak nagy csodálkozására. Ki is találtam mindenfélét a mentegetőzéseimre.

Nem tudom, a kalap-e vagy mi okozta, de szerelem lett belőle, amint rendszeren szokott lenni minden olyan dologból, amit a szülők tiltanak. Most mondom, jobb lett volna, ha a kalapot ott helyben megeszem, s az egész Úgy elmarad, mert mérhetetlen sok baj származott belőle. A szerelem nem állott meg egy helyben, hanem annak rendje s módja szerint fejlődött tovább. Én mint Ádám, Médi pedig mint Éva, kiálltunk a bokrok árnyékából, hogy szétgyúrt ruhánkat rendbe szedjük. S ezenközben kijelenti: „Hát ez az a nagy esemény, ennyi az, amit én olyan nagyra tartottam?”

Hallgattam, itt nem volt mit beszélni. Beszélt helyettem az elkövetkező idő, ami összeforgatott s egyszer csaknem kihányt a földből, úgy felzaklatott. A szülők nem vették komolyan az esetet. Én sem. De sodort az élet. Médi mind agresszívabb lett, s a szülőknek olyan kijelentést tett, hogy leányukat Németországba vitték szerelmet felejteni.

A levelek egyre határozottabb formában jelezték, hogy itt csak egy út van, egymáséi lennünk.

A gazdag szülők nem egy szegény legénynek, egy festőnek szánták a leányt. A környezet sem volt számomra megnyerő, s ezért néha úgy éreztem magam, mint akinek istráng van a nyakában. Médi azonban egy szép napon felrúgta szülei akaratát, Zsögödön termett. Éppen a hegyekben voltam. Várt három napot, amíg megérkeztem. Meglepett magatartása, s még jobban elhatározása, amikor kijelentette, hogy innen el nem megy, s hogy minket csak ásó, kapa s a többi választhat el.

Alig érkeztem haza, s alig játszódtott le a Médivel való találkozásom, megjelenik az öreg Grün, a Médi apja. Magából kikelten, éppen csak hogy nem erőszakkal vitte ki leányát a rájuk váró autóra. Otthon, az ebéd alatt, ahol a család összes tagja jelen volt, Médi kijelentette szándékait, s hozzáfűzte, hogy különben is ő már régen a Nagy Imréé, nemcsak lélekben, hanem testben is.

A családi határozat értelmében megjelent nálam a két doktor vő, s elégtételt kértek tőlem, akár karddal, akár pisztollyal.

Ennek fele sem tréfadolog, gondoltam, jóllehet néha elröhögtem magam Kálmán barátomon, aki csendes, jó ember volt és méghozzá jó barátom is. Most hogy a fenébe vágjuk vagy lőjük le egymást?

Sokáig hallgattam. A váratlan események lehiggasztottak. Nem is volt mit tenni, szembe kellett nézmem az eseményekkel. Nem voltam hajlandó magam kikacagtatni az öreg Grün miatt, s főleg nem érdekelt a vagyona, ami miatt itt ez a hecc folyt. A két párbajsegéd nem valami böszön távozott. Sem ők, sem én nem gondoltuk komolyan a párbajt (pedig akkor még úgy ment).

Médit megint elhurcolta az apja. Bécsből az egyik szanatóriumból kaptam tőle levelet, melyben megint az írja, hogy úgyis hozzám jön, csak az alkalmat várja, hogy meglóghasson. A levél egyik részében gyanús, zavaros dolgokat emlegetett. Rosszat sejtettem. S tényleg. Médi Zsögödre érkezett, ezúttal Tusnádfürdőről gyalog jött, s holtfáradtan, porosan köszöntött be. Megint nem voltam otthon. Így, mint annyiszor, szegény anyám fogadta elsőnek Médit, s szenvedte azt, amit nekem pillanatok alatt a Médi tekin-

tete elárult. Agyamba, testembe, húsomba vágott Médi viselkedése.

Újból megjelent az öreg Grün, de már más hangon. Ő kérte meg leányának a kezem, s felajánlott minden földi jót s mellé a leányát is, akiről ő már — sajnos — sokkal többet tudott, mint én. Elmondta, hogy Médi egy kicsit beteg, jó volna, ha elkísérném, s én is lejönnék Tusnádfürdőre, akkor bizonyosan mellettem megnyugodnék, mert ő amellet van, hogy ez a hercehurca egyszer fejeződjék be, S legyen Médi újból egészséges.

Médin rohamosan tűntek elő az annyira titkolt tudathasadás jelei. Szemem előtt omlott össze ez az egészséges leány. Többé nem tudott betegségén uralkodni. Velem még valamennyit beszélt, de többet meg nem szólalt. Élőhalott lett.

Ekkor szakadt rám a földi bajok minden kínja. Anyám maláriát kap, s nagy beteg. Apámat súlyos szívbaj gyötri, a húgom pedig meghal. Mindezekből külön-külön bármelyik is elég bajnak.

Annus húgom Gyimesben lakott. Orvoshiány miatt Csík-szeredába hoztuk, elég későn, mert engem későn értesítettek betegségéről. Jövet, negyven fokos lázzal, a taxi defektet kapott, s tél végén, nagy hidegben két órát kellett vesztegelnünk. Férjével és négyesztendős Zsuzsa leányával voltunk mellette. Kevés idő után a kórházban kiszenvedett. Nagyapám után ez volt a második belső nagy csapásom, amit nehezen viseltem el. A testvér halála olyanszerű fájdalom, mintha az ember karját vagy lábát vesztí el. S hogy a kép még jobban fekete lébe mártódjék, Dosztojevszkijt olvastam pont akkor.

Egy évvel húgom halála után az apám hagyta itt örökös fizetésnélküli modell-állását. Kiköltöztettük a két hársfa alá, amit még nagyapám ültetett, s ahová anyámat is temettem. Most ide járok minden évben nevük napjára — halottak napjára —, hogy egy gyertyát lángra gyújtsak, s emlékezzem arra, hogy talán én is ide ikerülök dolgom végeztével.

Két lábam gyökeret ver, s úgy tart. Lassan száll belém az elmúlás gondolata. Egyenként jelennek meg halottaim. Felem előrebiccen, belül csend támad, s végigsuhan a hideg esti szellő, előbb a nyakamon, azután a kabátomba lopja be magát, hogy végre kirázzon a hideg — kívül is, belül is. Kissé megilletődöm, amint elhaladnak mellettem azok a cso-

dálatos emlékek, rajtuk van az esti hangulat: a kuvik és a halálmadar, hogy tornyából kirepülve elhintázza magát, s kísérteties, elnyújtott hangját hallassa. „Most nem félhetsz, hogy elcsúszok, mint egykoron, lesve a lyukat, amiben aludtál. Megfogtalak, megijesztettelek, s továbbberesztettelek. Lágy jelképe a halálnak, amire most emlékezem.”

Médi esete sokáig bennem szorongott. Mint akit orrba rúgtak, úgy távolodtam el az asszonyneptől, s mindjobban a természetben kerestem a kivezető utat a rejtélyt megoldó feladatok felé. Piktúrámban lázas tevékenység jelzi ezt az időt, anyámról, apámról készített festményeim beljebb visznek az anyagba, s ezt a festészetemet térkeresés, az anyag plasztikussága, szobrászati elemek uralják. S egyre inkább gravitálok a szobrászat felé. Már vártam, mikor s hogyan fogok neki a harmadik dimenzióban dolgozni. Később majd elválnak, miért nem kezdtem el szobrászkodni.

*

Médi után úgy tátongott bennem a nő problémája, mint egy nyílt seb, megoldatlanul, hiányosan. Csak az anyámról vettem néha hírt mint nőről, arról a számomra idegen világról. Kedvem lett volna megismerni, mondjuk, esetleg családot alapítani úgy, ahogyan a fa, az állat vagy az ember megteszi, ha ösztöneinek engedelmessé válik. Az élet azonban sűrítve rohant el fölöttem. Anyámban s a magunk mellé vett árva Zsuzsában a család helyreállt. S ment minden, mint a karikacsapás: festettem és gazdálkodtam, elannyira, hogy sokszor reggel négy órakor tettem le a szakkönyveket, annyira lekötött a gazdaság menetének kifürkészése. Az lett legnagyobb boldogságom, ha állataim szuszogását, kérődzését hallgathattam. Éjjel, ha hazajöttem, a kutyám fogadott, s társaságában legalább egy órát töltöttem pihenő állataim között. Ki tagadja, s előbb ki gondolta volna, hogy milyen vérbeli gazda lettem. Csak nevettem magamon, s alig hittem el, hogy ez én volnék. Ha látna Olgyay, biztos, gondolkodóba esnék, hogy mit is csinál ez az ember, aki oly sokat izgat, s minek öli úgy magát, mikor mindene megvan. De így vélekedtek valójában a falusiak is. Kérdésükre azt válaszoltam, hogy a ti dolgotokat keresem, nyomozom, kutatom, s hogy miért, az majd elválnak.

Gazdaságom gyarapodott. Futotta a képek árából földvásárlásra. Öt hold volt az örökség bátyám részével együtt, amit tőle szintén megvásároltam. S aprádonként harminc holdra szaporodott. S hozzánőtt a teher, a gond. Jóllehet anyám mindent rendezett, a baj egyre csak nőtt a nyakamra. Csupán az a titkos vágyam adott erőt és kitartást mindenhez, hogy ebből úgymint művésztelep lesz. Ezért vállaltam zúgolódás nélkül minden olyan terhet is, mint amilyen a nép nevelése.

Gyergyóremetén, ahova gyakran jártam, Szabó Jóskát, az elvetélt, sajnálatra méltó szobrászt kerestem föl. Fölöttem járt iskolába, s úgy bámultam diákkoromban, mint nagyon tehetséges embert. Ő szerzett egy szolgálóleányt, akit nagyon beajánlva vittem Zsögödre. Remete még ma is foglalkoztat szapora, egészséges népével. Bármerre fordult az ember, akár melyik utcába, játékra, hódobálásra, iskolába menet úgy ömlött a sok gyermek a hegyoldalra, amerre csak a szem el látott, mint egy Brueghel-képen. Ilyen, egészségtől kicsattanó arcú leány állt előttem. Beszéde nem úgy hatott, mint a csíki tájszólás; a tanító azt mondta, hogy abban a csekély hatkilométeres utcában, amit Lúdfarkának hívnak, így beszélnek.

Tizennyolc esztendősen lehetett Krisztina. Egyből úgy bele találta magát a háztájba, mintha csak itt született volna. Ha a festésbe belefáradtam, megpihentem s kinéztem az ablakon, valósággal gyönyörködtem, amint a majorság vagy a disznók körül tett-vett. Krisztina bevonult a képeimbe: kezdett azokon szerepelni. Sohasem okozott gondot nekem a modell-kérdés, ami a kép halálát jelentheti. Mindig szívesen, odaadással ült, fáradságot nem ismerve. Mert éppen ez itt az érdekes, ami a művész és modellje között fennforog. Meg is ette a fene, ha a modellen nyugtalanság vesz erőt, türelmetlensége átterjed a festőre is, s ebből kép sohasem lesz. A kép fél sikere a modelltől függ. Ezt ugyan csak magamra merem teljes bizottsággal állítani, mivel én majdnem eggyé válok vele a belső és külső világ tanulmányozása közben. S elmélyedni csak zavartalanul lehet. Miért is választja a művész első kiindulásának a tájfestést? Mert a táj engedelmes, s alakja nem változik óráról órára, vagy ha változik, azzal a művész már eleve számolhat. A természetnek megmarad bizonyos állandó jellege — ősszel, tavasszal vagy télen.

Krisztina lett a család belső életének mozgatója. Egyik napról a másikra elmúlik a szégyenérzet. Nagyobbat lök a szív, az erekbe több vért áraszt, s lám, ölelésre lendül a kar. És egymásra tapad két száj. Irat van, már teljes a hangulat: két ember titkos útja a paradicsomi ösvényen, be azon vagy éppen kifelé.

Itt áll előttem ez az istennő, minden szégyenérzés, minden gátlás nélkül, olyan természetesen, mintha ennek vagy innék — meztelen. Istennő ez, nem Mária-jelölt, Ozirisz ő, a Föld istennője, a földé, az anyagé, az újrászületés titkos szövetségeseé, akit a nagy természet minden szépségével megáldott. Az almát kínálta, minden gyönyörűségével, hogy később mint Mária, az anya jelenjék meg, az ősz díszeivel, vállalni az újat, a közöset, a gyermeket.

Eszembe jut a milói Vénusz, ez az annyi művészettel megformált alkotás. Milyen szép! De ebben vér folyik és mozog. Ennyi szépség láttára jön, hogy valamit odavágjak, kitörjek. Nem tudok. Megdermedek, és csak nézek.

Minden nőügy jól kezdődik, de valahogyan a végén mégis csak rosszul fejeződik be. Ezek az éveim azonban fölöttébb termékenyek voltak. A paraszti világ, a nép rengeteg témát adott. Programszerűleg dolgoztam ki munkatervemet. A jó modell megkönnyítette munkámat, s aminek nekifogtam, az meg is született. De pont ekkor nem nyugszik az ördög, kinyújtotta karját. Megfogta a modell nyakát, s hiánytalan kaptam meg a teljes választ.

Estefelé elborult az ég. A ház körüli kőrisfák nem susogtak, hanem hosszan nyúlva rázták leveleiket. Készültek a vihart fogadni. Én meg nagy izgalommal Krisztinát.

Megnyílt a sötét ajtó, s felismertem árnyékszerű foltját az ablak tükrében. Átfeküdtem a vendégágyba. Izgalmam nagyobb volt a viharnál. Pedig a vihar már itt volt, s recsegte az ajtót, az ablakot, a nagy fákat. De már nem volt, aki hallja. S pont akkor nyílik az ajtó. Anyám hangját hallok: — Te Imre, nem hallod, milyen vihar van? Mi van veled? — Az ajtóban állva szól az üres ágy felé. Megszólalok a másik ágyból, de abban a pillanatban a villany felgyúl, s ott állok már a szoba közepén, talpig meztelen, mintha istenítélet csapott volna belém, mögöttem, egy léppel hátrább pedig az isteni Éva: Krisztina.

Két nehéz pofont hallottam, de már nem láttam. — Jobb

lett volna, ha én kapom. Mert a vihar már rég elmúlt, de a pofont még ma is érzem magamon. Anyám is megbánhatta hirtelen felindulását. Mégsem lehetett jóvátenni, sem beszélni róla.

*

1937 nyarán Judit érkezett Zsögödre. Majdnem öt év telt el, amíg érdeklődésemet komolyan felkeltette. Fáradt ember voltam, akinek egy perc nyugta nem volt, sem megállása. Testemet a fizikai munka gyötörte el, s ami kicsi erőm volt, az a napi munkához kellett.

Judit egyszerre, máról holnapra változtatott meg, egészen más embert faragott belőlem, mint aki addig voltam. Krisztina esetlen, közvetlen, rusztikus mozdulatait sokkal finomabb kiadásban fedeztem fel. Az elrontott viharos éjszaka vágyait testén futkosó szemem állandóan felidézte. Mert alig vettem le róla a szemem. Az ösvényen is mindig előttem libegett, mint egy madár. Ebben a nőben minden jelenvaló volt, amit eddig nőben csak szerettem. Az a rózsaszínű báj az arcán, ami gyermekkorom első szerelmének emlékét idézte, s amit a pöfékelő vonat vitt el szemem elől, s takart el hosszan elhúzódo füstjével, hogy csak integető karom maradt a levegőben s az elhúzódo füst szaga orromban, keserű emlékével. Most pedig megnövekedve áll itt előttem.

Ruganyos teste, széles csípője, darázsdereka, hosszú nyakán délcegen álló, remekbe formált feje, állandó mosolyra nyílt szája kél életre az idő távlatából. Ívelt szemöldöke alól úgy nézett két nagy, fekete szemével, mint aki a világot kormányozza. Sejtelmesen ösztökélt arra az érzésre, mintha egész lénye nem is volna valóság. „Tedd valósággá!” — ez volt az egyetlen érzés, ami feszegetett s alkotásra ösztökélt. De hogyan valósítsam meg ennyi életbőség, az alkotást elgáncsoló realitás mellett belső világom állandó titkos vágyát. Mert más az csókolni, szeretni, s megint más, de mennyire más, ezt megalkotni, a síkra, a vászonra vetíteni. Több rajz közül egy az, a meztelen karját nyakába rakó, amelyet eddig hordoztam magamban, amíg meg nem született a *Vágy* című képem.

Utolsó éjjel Judit enyém lett volna, ha idegeim nem mondják fel a szolgálatot, s ma is szégyellve gondolok arra, hogy férfi vagyok és milyen gyenge, törékeny.

Úgy ment el, hogy nem, ismertem meg benne a nőt, de ő sem bennem a hímet. Vágyaim átbújtak minden arravaló nőn, s emléke addig kutatta Judit testét, amíg meg nem született a kép.

A természet minden szépségével raktam körül. A víz harmatcseppjei villogtak, fénylettek a fákon. A két állat, a kecske és a juh hangtalanul és érdektelenül kérőztek a természeti csoda mellett. A gyöngyöző víz egymásra rákra fodrait, hol fehéren, habcsipkét verve, hol kéken, az eget utánozva, hogy még a pisztráng is kiugorjon láttára. Köröskörül a zöldnek minden árnyalata ringatta a reggeli harmatos levegőt. A hegyekről simuló fuvallat hozta Le, s az egész tálon az örök harmónia derengett.

A kép kész, csupán alá kell ími. A gondolatnak, az érzésnek jóformán csak egyetlen pillanata.

Megvalósítására egy élet is kevés.

Valahonnan felszedünk egy hangulatot, amit hangtalanul hordunk életünkben, vérünkben, s ott lassan fejlődik, az évek

is hozzáadnak valamit. Így az idő méhében addig nő, amíg utat talál magának, áttöri az ösztönök burokfalát, míg teljes természetben úgy nem áll a bámuló világ előtt, akár Pallasz Athéné, aki teljes fegyverzettel ugrott ki Zeusz fejéből.

*

Most, ahogyan ülök és írok, izzadok — törölöm a fejeim az izzadságtól —, meg-megáll a tollam, akárcsak szívverésem. Hallgatnám, várnék egy percet, hadd látom, mi jön most fordulóra, mit rak garatra a gondolat malma. Szalad tollam a fekvő papíron, s ákombákom írásjelekkel telik meg. Két könyökömrre támaszkodva ujjaimat vizsgálom s a koponyámat. A messze távlatokban keresgélek. Kitekintek az ablakon. Napfény kerül asztalomra, majd szürkés felhők húznak napkeletre, s fényel és árnyékkal suhannak végig a tájon.

Elered az eső, kopog a bádogtetőn. Az avarban a kukorica szára lengedez. A három gyümölcsfa levélzet, zöld nélkül meredez a szürke tájba. Ablakom tányérjának a szélén lebegnek el a varjak. Ismeretlen tájak felé húznak. Szemük fürgén lesi a kertek alját, a füst pemyéjében a disznókörmöt. A szemben levő ház kapuja csattan, s a szürkés fal alatt a postás lépked dagadt táskával, érdektelen arccal. Csupán terhétől akar szabadulni, s fásultan szállít kinek-kinek jó vagy rossz hírt.

Ablakomon hosszan nyúlik el Ábrahám képe, amint éppen készül Izsákot feláldozni, s meg is tenné, ha az angyal közbe nem lép. Nadrággombja öt likra szól, szájában pedig agyarára szorított pipa, ami nem is a történelmi hűségre, hanem a művész pajzán humorára mutat. Mozdulata sem tragikus, amint a helyzet megkívánná: inkább emlékezteit a dzsungelbeli táncolóra, aki feje fölött lógatott kardjával a szépen kimintázott ismeretlen állatra alkar csapni. Asztalom előrenyúló részén Masaccio, Michelangelo reprodukciói egymásra dülve, akár a játékkártya, ami csupán az új partira való kiosztást várja, a régen elvesztett fejsze pedig nyelét keresi. Szétvetett lábbal, fejét egymásnak támasztva ott fekszik Ady és József Attila. Milyen csendben vannak. Egy eltörött tükrő fénye világít nekik.

Távcsövem (Hensoldt Wentzlar Nacht-Dialyt), amellyel mindennap az előtttem levő kertbe érkező madarakat figyelem,

úgy ül az asztal végén, mint egy hanyatt vágódott léghárító ágyú. Mellette egy odatévedt citrom az egyetlen élő szín (hirtelen megkívánom, s rögvest limonádéra is váltom), ami sárga foltjával kiesik a képből. Ez itt csendélet volna, ha legott lefesterném, leképírnám. Még a sarokba, oda a kép bal sarkába beteszem a három bokályban meredező ecsetet, tízesével állnak, jobbra-balra részegedve. A múlt időt a hófoltokat felemészítő eső méri, szemlátomást megváltoztatja a táj arculatát. Az egész jelenség fölött a festő lelke lebeg, s csupán az a kicsi tudás kell hozzá, ami mások számára is valóságá teszi — egy képbén.

Hogy is mondják...

— Jól kezdődik, de rendszerint rosszul végződik.

Úgy hívta mindenki: Feriné. Hat-nyolc év telt el körülöttem, soha észre nem vettem benne a nőt. De az ördög megint elszállt az ablakom előtt. Felkínálta a lába szárát, a derekát, s ha ez nem volna elég, a mellét, ami nem feszengett éppen, inkább ringott a két gyermek szoptatásától. A jó ízé — no, hogyan is hívják — nem válogat, sem nem számol.

Erdőn át, bokron át ott lebegtek körülöttünk a pillangók, s minden olyan szépen csábított. Sült a szalonna a parázson, s a nyársról rácepegett a hiribomba húsára, illata pedig ott feszengett az orromban. Füstje körülzárta a köröskörül álldogáló karácsonyfákat. Minden olyan szép volt, olyan csábító, hogy meg kellett esnie annak, amire mind a ketten nem is olyan régen áhítoztunk. Hogy is mondja az öreg nóta? — Aki fent van, eltartja?

A nő nem várta ki a fejleményeket, a gyermek odalett. Egy éjjel aztán, mintha csak a végítélet következett volna be, olyan csörömpöléssel mentek be az ablaktányérok. Egyből felültem az ágyamban. A mély csendnél s a sötétségnél csak szívverésem volt hangosabb.

A bezúzott ablaküvegen kidugott fejjel hallgatóztam a sötét éjszakába. Csend és csend. Sehonnan egy nesz, ami az elfutó tettes nyomára vezetne.

Nem kutattam tovább. Visszafeküdtem az ágyamba, nyakamba húztam a betolakodó hideg ellen a pokrót. Már világos volt, amikor felébredtem. A szétzúzott ablaktányérok s egypár nagy kő jelezte az éjjeli cirkuszt.

Sohasem tudtam volna meg, hogy ki tette, s miféle szándék vezérlete, ha két-három pohár pálinka meg nem oldja egy

ismerősöm nyelvét, akinek különben talán soha eszébe se jutott volna, hogy kikotyogja az esetet.

— Mint egy örült, úgy rohant be hozzánk Rózsika egy éjszaka — mondja Bajusz Pál —, s váltig sápítózott, hogy: „Jaj, mit csináltam, mit csináltam, megöltem Nagy urat.” Ugyan, mit csináltál, Rózsi, melyik Nagy úrral van neked bajod, kérdeztük, mire azt válaszolta: „Kövekkel törtem be az ablakát, de az ágya is ott van az ablaka alatt, s biztos, hogy az üvegcserép elvágta s megsebesítette.”

Hát így jár az ember, ha sokáig él: mindent megtud. Én már beletörődtem abba is, hogy bizonyára valamilyen politikai háttére van a dolognak, s lám, íme, csak egy rosszul sikerült csók vala.

*

A halászat, vadászat ősi foglalkozás. Nem is foglalkozás, hanem az életnek legtisztább alakja, ahol a szenvedély, az erő, a bátorság, egyszóval a meztelen élet találja meg a formáját pillanatok alatt. Ahogy a róka menekül a megpillantott vadász elől, amint a puskavégre került őz néz szembe a végzet torkával halált jósló tekintettel, vagy menekül erjének utolját is összeszedve, s a lábak és gerinc rohanó feszültsége még fokozza a riadt tekintet hatását, azt egytől egyig mind meg kell ismerni.

A vadászatot korán abbahagytam, mert a szemlélődést megzavarta a szenvedély. A vadászat végeredményben öldöklés s nem pusztá természetjárás, a természet kutatása azonban tiszta élvezet, gyönyörködés, pihenés, erőgyűjtés. S a vadászat aszerint is mélyül el, hogy mire megyünk: galambra, vidrára, rókára, farkasra, medvére vagy szarvasra. Mindenik állatnak más élete van, s azt a vadásznak ismernie kell, mert ha nem ismeri, soha még csak nem is találkozik velük. Hiszen ötven-száz lépésnyi távolságról megérik az ember szagát, de a fülük is minden neszt felfog. A legkisebb mozdulatot is észreveszik, a természet minden változására azonnal reagálnak.

Csak most értem meg a vad félelmét az embertől. Ijedt tekintetében a halál pillanata fénylik, hiszen találkozások semmi jót nem hozhat számára. Itt a reflexnek jól kell működnie, különben elveszett.

A vízre járó húrosrigó magasból zuhan alá a vízmelléki bokorra, s ott rejtőzködik el. A róka vagy a farkas bokor-

ról bokorra vagy az éj leple alatt jön, a medve csillaga éjben indul vadászatra kiszámított tervének végrehajtására. Mert a tapasztalatlan elvész.

A vadászt szenvedélye hajtja, viszi fel, le, meleg, hideg nem árt neki, amíg csak ki nem döglik. Elképzelhetetlen tájakat keres fel, megismeri a természetet, s olyan dolgoknak lesz részesévé, amelyeket ágyban, párnák között nem lehet

látni. Csak legyen érzéke a természeti szépségek iránt. Nyugalmas lelkiállapotban bőven akad ebből amit megfesteni.

Igy kerültem be a nagy természet nagy templomába, ahonnan nem hiányzott a nagy alkotó, az Isten, építő és romboló változatosságában, az őserőben, a hidegben, a melegben, a vízben levő ritmusával. S mindez egyetlen zengő dalban összegeződött: az életben.

Amint a képet festem, háttal egy kivágott fa csonkjához támaszkodom. Ő is, én is szürke színbe öltözötten állunk, s a felismerhetetlenségig hasonlítunk egymáshoz. A mély csendben először a szarvashím hangját hallom, aztán megérkezik nyolc-tíz tehénnel, bele egyenesen a képbe. A kép hangulata azonnal megváltozik. Izgalmas lesz.

Megérik a szagomat. Felém figyelnek. Minden abbamarad, csak engem figyelnek s a fát. Aztán lassú, kimért lépésekkel egyenként távoznak az erdő felé, de arcukat továbbra is az ismeretlen talány felé fordítják. Csak három-négyszáz méter távoliból szólal meg a bika. Zúgó hangja hegyet-völgyet megkering.

A hímszarvas mohó vágya mellett üldözi el a szűz gidát. Több kilós szarva a hátán fekszik, nyaka előrefeszítve, ő pedig sem nem hall, sem nem lát. Csak egy vágya van: elérni azt a fehér dísz a szűz farán. Hosszú nyelvöltésben teljesül a vágya. Megáll szétvetett mellső lábakkal. Gőzölgő hangján trombitálja el sikerét az erdő felé, ahol irigykedve hallgatóznak a lecsúszott hímek.

Egy-két földön matató mókus felszalad a fára. Hallani sajtáságos makogó hangjukat a jövevények zaklatása miatt.

Ezek a képek továbbélnék az emberben, amíg valósággá, művészetté nem válnak az alkotó ecsetje alatt, és meg nem szólaltatják ugyanazt az érzést a szemlélődben is.

De ki tudja-e fejezni, van-e eszköze hozzá, hogy megtestesítse azt a hangulatot, amelyet egy medveadászaton kap az ember? Az este egyre hidegedöbben, nyersebben, nedvesebben jön, s bebújik a bőrödbe. Az égen megjelenik a csillag, s ami felhő az égen előfordul, először sárgába, azután pirosba öltözik, hogy később annál hidegebb lilás színbe üssön át. A feketerígó éjszakai szállására repül. Még egy utolsó csicscsergést hallat, s ezzel megadja a jelt a medvének, mintha csak azt mondaná: „No, most jöhetsz, elindulhatsz, hogy korgó bendódet valahol megtölthessed.”

Az esti szellő lágyan lengedez, s érintése minden fából más-más hangot vált ki. Kész zenekar. Hát még a vihar! Alig egy-két villanás, s az ismeretlen karmester máris elkezdheti a dirigálást. A fák földig hajolnak kínjukban, reszket itt minden, ami él, csak a farkas, a medve tartja szimatra az orrát.

Ósidők, emberemlékezet óta a falutól jó messzire, az egyik hegyoldalban van a borztanya. Ritkás erdőszél az erdő határán. A borz bőre tarisznyának való, szalonnája pedig őszszel tíz-húsz kg zsírt is kiad. Ez volna a téli álmot alvó állatnak a tartalék éléskamrája, amit a vadász bőröstől lehúz a hátról.

A kutya bebújik a borz labirintusába. Az első ugatásra vérszemet kap a vadász, s földre hajolva hallgatózik a föld alól jövő kutyahang után. A borz a kutya előtt rejtett vájatokba menekül. Az ügyes kutya vagy az ügyetlen borz zsákutcába kerül, s ezzel elkezdődik a csata. A kutyaugatás folytonossága az álló harcot jelenti. A vadász ekkor lapáttal vagy csákánnyal a homokot kezdi ásni, s addig halad lefelé a gödörrel, amíg csak a borz háta nem látszik. Ha a borz eléggé bátor, kínjában megtámadja a kutyát, s kimenekül a halálos szorítóból. Ha nem, a vadász halálos dőfése fejezi be a borz életét. (Itt a szépség és érdekesség pusztán a vadász szurkolásában van.)

Alig szürkül. Kakasok szólnak. A pitypalatty hangja át-szűrődik az ablakon. Már a mező is ébred. Ha most indulok, a friss harmatnyomokon még vadra találok. Kapom a csizmát. Nem sütyten belé a lábam. Valahogyan felrángatom. Beleizzadok.

Kint állok a folyosón. Itt-ott ajtó csapódik a szomszédék felől. Egy-egy gyér hangfoszlány érkezik az istálló irányából, bizonyára a tehenet fejték meg. Ott is habzik a sajtárban a tej valóban, s a macska vékony, nyávogó hangon kélicskéli porcióját.

A paraszt egy öl szénával eltűnik az istálló felé. Minden olyan álmos, csak bennem mozdult meg a vér. Éles füttyöm hasít bele az álmos hangulatba. A szalmakazal alól tüstént előbújik a két kutya. Majdnem egyszerre rázzák szemükből az álmot, testükről a bundájukra ragadt szalmát. Nem tudják, miért is füttyülték ki őket vackukból.

Amint meglátnak csizmásan, puskával a hátamon, éktelen

vonításba kezdenek, mintegy feleletül az előbbi füttyre, mint-ha azt mondanák, igenis, most már tudjuk, miről van szó, csak egyedül azt nem, hogy merrefelé megyünk. Előreszaladnak, és várnak a kapuban, tekintetük a két erdőt váltogatja. Szíjakat akasztok a nyakukba, s megindul a menet. Rázendítenek a nótára, ordítanak, felverik a falu csendjét. Csak úgy zeng a falu a kutyaugatástól.

A malmok mellett haladunk el. A sötétbama malom háterében a malomkerékről lehulló víz fodrai fehérlenek. Az út a nagy fűzfánál kanyarog, mellette az utat követve a malomárok néhol keskeny híd alatt bujkál, majd átkígyózik az út túlsó oldalára, s egymásba fonódva követik tovább is egymást. A falu széle, utolsó két háza már világosan látszik. Ökrös fogat tér ki a kapun. Szántani megy a gazda. A csaposkert mellett elhaladva stiglicék riadnak fel a gázos, burjános aszattól. A verebek tanácskozását egy pillanatra csendé fagyasztja a nyílként közjük csapó vércse; karmai között lógatva zsákmányát száll tovább. A verebek lassan ocsúdnak, de rövidesen magukhoz térnek, s fokozatosan újból folytatni kezdik a fülsiketítő csiripelést. A kutyák szíja megfeszül a markomban. Úgy húznak végig a falun, mint két igás állat. Kakas szalad át az úton, s egykettőre a kerítésen terem. Kinyújtott nyakkal eregeti férfiúi hangját. De nem nekünk szól ám ez, hanem a szérű alatt kapargászó tyúkoknak. Örök trubadúrsors: észre sem veszik kesergő hangját. És mégis, honnan tudja a kakas úr, hogy ma reggelre melyik tyúkra kell fellépni? Már rohan is a nyitott tyúkólak felé. Egy tyúk kiválik a csoportból, hogy futással meneküljön. Körbeszaladgálják a kertet, amíg csak az erősebb nem győz.

A tyúk megrázza magát (s talán odasúgja gavallérjának: váljék egészségünkre), a kakas pedig körbetáncolja őt, szárnyait az oldalához és a földhöz verdesve. Még egy utolsó akkordot megereszt, de ez már a többi irigy kakasnak szól. Amazoknak a hangja végighömpölyög a falun, hogy a reggelt kihirdesse.

Amint a csaposkerten átmásztam, utam a káposztás- és kenderesföldeken visz át. Már fent is vagyok a dombokon. Magam mögött hagytam a falut, aminek most, már csak távoli képe és a távolságban megfakult hangjai érkezik el hozzám.

Bokroson haladunk át, s alig tudom tartani a kutyákat,

mert egyre a friss vadnyomot szaglásszák. Beérkezünk az erdőbe. Tekintetemmel köszöntöm errébb a néhány fiatal fenyőt, tovább pedig a háttérben a lomha, terebélyes bükkfákat, a tájat, a gyönyörűséget.

Itt szalad át a sok ösvény a vörösre kopott mély út árkába. Most már eleresztem a kutyákat. Azok földre szegett fejjel, szimatolva rohangásznak körülöttem. Az egyik már megkapta a nyom irányát, s szempillantás alatt eltűnik a felfelé haladó völgy kanyarulatában.

Beállok egy nagy rózsabokor s egy fiatal fenyőcsoport alkotta rejtekbe, s várok. Akármennyire is izgulok, fülem az első kutyahangot várja. Szemem észreveszi a gébics tövisre szórt egereit. Ott lóg le egy lótetű-maradvány is. Ez volna hát a tövisszúrógébics napon szárítós kamarája. Valami a lábam mellett, a lapi alatt motoszkál. Egér lesz az. Úgy is van. Kis feje megjelenik, de menten vissza is kapja — látomra —, s már el is csendesedett. Mátyásmadár hangját hallok. Lehet, hogy a kutyákat jelzi. Az egyik kutya vinnyojni

kezd, de az ugatásba már egyszerre zendítenek bele, s máris visszhangzik az erdő. Nyilván kiugrott a bokorból a nyúl. Na, de most merre veszi útját a füles? Néha egy délelőttön át hajszolják, amíg puskacső elé kerül, de most nagy robajjal rohan a fák alatt elhúzódó ösvényen a kétségbeesett állat, pont felém. Egy pillanat műve, hogy a nyúl orra az irányzék vége s a ravaszra görbült mutatóujj vonalába kerüljön és — supp! A füstfelhőn át látszik a kecskebukát vetett nyúl hátsó lábának utolsó rúgása. A kutyák is megérkeznek, végigszaglásszák a harmattól nedves nyulat. Lefeküsznek melléje és várnak, mi jön most? Egypár száraz ág a fenyőfa tövéről, s máris pattog a tűz, a füst pedig csigavonalban kapaszkodik a bükk lombjai közt felfelé. Kezemben a szalonna. A hegyesre faragott nyárs a bőr alatt szeli át a lágú húst, s zsírját máris a zöld fűre tett kenyérré csepegteti. Az első falástól csak éppen nem csepeg a nyálam. A két kutya szeme torkomig kísér minden falatot. Én ettem meg, s ők nyeltek nagyot — de szárazon.

Nem mondom, mindhármunknak megjött az étvágya. Első lábukra nyugtatott fejjel feküdtek, s csak a szemükkel kísérték mozdulatomat, mígnem a második falatot, s mindent, ami azután következett, meg nem osztottam velük. Megreggeliztünk. Az életnek ilyen gyönyörűséges hangulatában hagytam el jó ismerősömet, barátomat: az erdőt.

Ebben a különös világban inspirálódik az ember. Ez gyújt lángot a művészlélékben s kelti életre a rejtett világot. Ez ad kezébe szenet, ez mázoltatja vele falra külső és belső élményeit, legyen az neander-völgyi vagy akár mai művész.

*

Az 1940-es őszi nem sok jóval kecsegtetett, pedig a magyarság majdnem mindenét ideadta. Nem látta meg, hogy a székelység belső ellenállása, amire sok szomorú tapasztalat vezetett, mennyire kifejlődött. Ez az erő majdnem egyszerre szűnt meg, sorvadott el. A néphez nem értő tisztviselők jöttek nagy flanccal, nagyképűsködve, a legkülönbözőbb virágos névbe öltözöttek. Folyt is itt minden, ami jó: mézben s vajban fürdött a jó nép. De hamar eltelt az az egy-két év, s már hallani lehetett az ágyúszót kelet felől. Aztán jöttek az ukrán menekültek, s hozták magukkal a kelet felől jövő

nyugtalan szelet. Szegényes batyujuk tetején egy-két gyermek. Az egész társaság meghervadt arca s minden egyéb mintha egyetlen feliratot jelképezne: özönvíz. Csupán kis tehénkéjüket nem érdekelte más, mint az a kevés széna, ami a saroglyában, az ülés alatt lapuk. Ezt a képet nagyon sokáig láttam: nem volt újság, sem ismeretlen előttem. Egy hirtelen sóhajjal kísérté szemem a nyomorultakat. Váratlanul szakadt ki belőlem. Ki tudja, útjuk merrefelé, hová visz?

Gyakran utaztam Pestre. A Hargita-motoros nyolc óra alatt átrobogott a gyönyörű tájakon ... Egy ebéd, kevés bor, egy kis дума, s máris a Keleti pályaudvar ismert képében kerestük a hordárt.

Szállásom mindig Aba-Nováknál volt. Vili nagyon belemetemetkezett a freskóba, már egész üzemszerűen ment a munka, több növendéke készítette előre a kartonokat. Itt ismertem meg Duray Tibort és Hincz Gyulát. Utóbbi grafikáját ismertem már, de most több alkalom volt mélyebben beléjük nézni. Különben is nagy élvezetet találtam mindig abban, hogy a kibontakozó, tollasodó fiatal művészek fejlődését figyeljem.

Hincz Gyula volt az, akiben a magyar piktúra minden erejével hatott. Készítette, gyúrta, alakította magát. Hogy ki merre tart és hol köt ki, azt első éveiben nem láthatjuk, mivel első éveiben a művész útítársainak hatásában, gőzében fejlődik, mint ahogy a csirke is a tojás fehérjéből meríti első táplálékát. Csupán a test, a szellem alakulása hozza meg számára az elhatározó lépést, amely egyedül torkoll a nagy útba.

Barcsay Jenő még a nagy keresésben hevergetőzött. Még mindig nem lehetett látni, hol köt ki, mi lesz végső szándéka. Az effajta művészeket az elibük kerülő események determinálják. Nincs végzetes, elkötelező elhatározásuk. Ezt bizonyítja frissen megjelent anatómiai tanulmánya is.

Életünket az állandó politikai izgalmiak idegesítették. Beláthatatlanná vált számunkra, mi lesz.

Aba-Novák súlyosan megbetegedett. Most, hogy megmenekült leveleit olvasom, egyik helyen azt írja, ki tudja, hogy melyik a jobb: vegetáriánus módra élni-e, vagy jó böven mindennel. Egy év leforgása alatt aszott csonttá a szemünk látára. A százhusz kilós emberből ötvenkilós roncs lett. Bámulatos volt, amint saját betegségét, felvágott és visszaöltött

gyomrát magyarázta. Félbemaradt munkájával, félbemaradt életével hagyott itt.

Nem mindegy az, hogyan él az ember.

Egy napon hírt kapok Móricz Zsigmond érkezéséről. Minden elfoglaltságom ellenére is nagyon szerettem volna közelebbről megismerni Zsigát, mert sajnós, könyveit nem ismerem: szakkönyvek és egyéb elfoglaltságok nem engedtek hozzájutnom.

Zsiga két hetet töltött nálam, s ez alatt az idő alatt minden alkalmat megszereztem számára, hogy a falu körme alá beláthasson. Teljesen idegen világ tárult eléje.

Hajnalban már szólott ütemes gépírása a szobámban. Én is hajnalban ébredtem. Első dolgom volt az ablakon kitekinteni, s megnézni az időjárást. Ez döntötte el a napi munkám menetét. Néha egyet jót káromkodva dőltem vissza az ágyba, hogy tovább szuszogjak-krárogjak, ami Zsigát módfelett zavarta. Ezt pedig abból állapítottam meg, hogy egy szép napon se szó, se beszéd, átköltözött a Bözödi Gyurka szobájába. A hajnali órában csupán valami lábforma tűnt fel, amint ágyneművel körülpárnázottan, testetlenül indult meg és tűnt el az ajtóban. Hát igen, ekkor költözött ki Zsiga, s hagyott magamra, hogy tovább krárogjak. Zsigának munkamódszere volt a kora reggeli ismétlés, a gépírás.

Vili egyik Amerikából küldött levelében írja, hogy találkozott Gyenge Annával (Anna Rozell-lel), aki a New York-i operában énekelt. Amikor Anna meghallotta, hogy Vili nyárára Zsögödre készül, zokogni kezdett. Aba-Novák a hirtelen változást csak akkor értette meg, amikor Gyenge Anna elmondta, hogy ő is Zsögödön született, s hogy Nagy Imrét jól ismeri. S még mondják, hogy nem kicsi a világ. A másik nyáron Pesten én is találkoztam vele. A *Bánk bán*ban Gertudis szerepét énekelte. Milyen kicsi lett hangjához a színház. De hát még a színészek!

*

Általában minden vadra való vadászat más természetű. Lényeges az, hogy milyen vadra megyünk. De már az is számít, hogy egyéni, társas vagy tömeges vadászatra készülünk, mert a vadászat az egyéntől a tömegig egyre csak fokozza a szenvedélyt.

Ha egymagunk megyünk cserkészni vizslával vagy egyéb kutyával, egészen más a vadászat képe, mint ha mondjuk hajtók is beleavatkoznak. Az utóbbi már tervszerűséget, sokkal több óvatosságot s ezért sokkal nagyobb hozzáértést igényel. Annak, aki rendezi, ismemie kell a vidéket, a terepet, a vad járását, a vadászt, hajtót és kutyát egyaránt. Hiszen minden kutya másképp hajtja a vadat, s ezt hangjáról vagy hangjának időközönkénti megszakításáról lehet tudni. Abból, hogy milyen irányban tér el a vad, azt sejthetjük, hogy milyen vadról lehet szó. Ha például vaddisznóra megyünk, a kutyákat addig nem engedjük el, amíg friss nyomra nem akadunk, a puskások pedig állásiba nem álltak.

A komoly vaddisznóhajtás friss porharon a legkedvesebb. Az a kis hideg csak felcsigázza az egy helyben álló vadász izgalmát. De elég egy kis mozgás, egy köhintés, s oda az egész vadászat. A disznó, ha vackából kiverték, felvesz egy irányt, s a hajtók vagy kutyák előtt szaladva időnként meg-megáll és figyel. Az a csekélyke kis fül s főleg szimata nagy távolságból észreveszi a türelmetlen vadászt. Ha hátulról szorítják, belátja, hogy gyűrűbe került. Megáll, hogy döntsön a kitérés iránya felől. Ilyenkor a legsűrűbb részt választja, s pillanatok alatt tűnik el a lazán hagyott gyűrűből.

A róka a hajtás elől rendszerint a lyukba igyekszik. Amit a vaddisznó figyelmes füléről, orráról, szimatjáról mondtunk, a farkasra, a medvére is vonatkozik.

Egészen más vadászat, s talán a legsportszerűbb, a nyestvadászat. Nyestfogásra mindig frissen hullott havon vagy nyomban a hóesés elállta után kell indulni. Ha a havazás este állt el, reggel kell útnak indulni. Négy-öt hajtó-kereső különböző völgyeken indul el felfelé, hogy a hegy gerincén egyszerre találkozzanak. A távolsággal mindenkinek tisztában kell lenni. A gerincen egymást bevárva mindenki elmondja, mit látott. Megcsinálják a haditervet, természetesen a legközelebbi nyestre. A völgyön felfelé jövő hajtó a nyest nyomát nagyjából feltérképezi. Ahol a nyom megszakad, ott megjeleni. No, ennek a nyestnek ebben az erdőben van a nyoma, innen nem vezet ki.

Ha a társaság döntött, melyik nyestre indulnak először, a tett színhelyére mennek, ott még egy haditanácsot tartanak, s a nyomon elindulnak. Ha a nyest a fákon folytatja útját, a lehullott hó nyomán ott is követik. Mindig az a fontos,

megállapítani a nyest tartózkodási helyét, megszakítani a nyomot. Azt kell megállapítani, hogy ebből az erdőből nem ment ki, tehát itt feküdt le valamelyik mókusfészekben. Ha a fán észrevették a mókusfészket vagy az odvas fa lyukát, puskalövésre készen állva megkoppantják a fát. Ha az első ütésre nem jön ki, még lehet remény. De ha a másodikra sem jelentkezik, oda minden kilátás, mehetünk tovább.

Igy kutatjuk át az erdőt. Az első koppantásra a nyest kidugja fejét a fészekből vagy lyukból, de csak alig észrevehetően. Abban a pillanatban már ugrik is, valósággal elúszik, elrepül a fákon, Ha az első vagy második lövés nem sikerült, s a nyest nem esett le, oda a zsákmány. A jó kutya ugyan tudja követni, s még puszkacsó elé is kerülhet, de az ilyen eset már nagyon ritka.

Ha a társaság ideje megengedi, elindulhatnak egy második nyest felkutatására is. Ha nem, jön a nagy дума. De nézzük csak meg, hogyan néznek ki ezek az emberek a gyönyörű környezetben.

A táj 1200—1450 méter magasan van a tenger szintje fölött. Bokros, ritkás erdővel átszótt legelő, beljebb, a völgyek felé pedig a rengeteg. A hó átfényezi a fenyőerdő sötét zöldjét, ami, ha a nap nem süt, szürkés árnyalatban, ha süt, kékes tónusokban jelentkezik. Nagy csend uralkodik az egész tájon. Elvértve egy-egy cinkecsalád vonul át, megkopogtatva a fák törzsét. Alig hallható hangok simulnak a nagy csendhez. Tarka harkály billen át hullámzó repüléssel a tájon, sívító hangját ritkán hallatja.

Ha süt a nap, fények özöne önti el az ember arcát, s azt percek alatt lebamítja. Igen, ez a bőrpirosító főlerakata, de itt szaporodnak el rohamosan az ember piros vérsajtjei is. Nem kell dicsémi a fák alatt, a bokrok tövében ülő vadászok egészségét. Hosszú, magas szál emberek, szúrós, gyér - fekete bajusszal, fejük kerek, rajta kucsma, arckifejezésük háttározott. Szájuk körül mély nagy vonások, széles orruk alatt pedig a keskenyre szorult száj szélesen nyúlik mosolyra vagy viccre. S ha már hangot lehet hallatni, a viccelődés meg is kezdődik íziben.

Akad, aki az elmaradhatatlan tüzet rakja, a másik ülő helyzetében a tarisnyát előre, lába közé fordította, hogy kiszedje belőle az elemőzsiát. Előbb a hazáiból (rozspálínkából) húz egyet, aztán átadja a szomszédjának: „No, ígyál

egyet ebből a mókuszvízből, megérdemled, te nyomáztad ki a nyestet.”

Elindul a disputa. Hogyan is volt az éjjel az asszonnyal? Vagy: Miért vallott kárt a múltkori vadász? S így tovább. A tréfa s a valóság között mennek hazafelé, s közben a nyest bőrén osztoznak becsületesen.

*

Kisgyermek korom óta a vizet laktam. Mellettünk folyt el a kis patak, s nyaranta abban halászgattam vagy rákot fogtam kézzel. Amit fogtam, menten meg is sütöttük. Ez foglalta le egész napom.

A kézzel való halászatnak akadt néha nagy szenzációja is. Így például a kéz nyelére tekeredő kígyó (vízisikló) rémítette el pár napra bátorságunkat a halászatától. Mert akármilyen nagy volt is a szenvedély, egy-két napra az ijedelemtől alábbhagyott. De azért még nem untuk el magunkat, mert ilyenkor mindig akadt egy-két gazda, aki a lovát az Okban fűrösztötte. A gyermeksereg bátrabbja ilyenkor a ló hátára kapaszkodott, megfogta a sörényét, s a mély víz felé tartott. A ló felkavarta az orráig érő hullámokat. Prüszkölve sirültettük a sűgóba, miközben a kisebbje sivítva ugrándozott bele a vízbe.

Ez az a kép, ami miatt Zsögödöt nem tudtam otthagyni. Pedig sokszor jött, hogy helyet cseréljek. De a nyár, ha csak nézem is ezeket az ismétlődő képeket, a paradicsomi gyermekkor korlátlan örömeinek emlékét idézi, amit még az estéli hazamenetel is csak egy pillanatra tudott elrontani.

A nap átszaladt a horizonton. Milyen hamar este lett! A ludak, rucák hazaindultak az Oltról, s már jön a tehén-csorda is. A hídon zötyögnek a hazatérő szekerek, a híd korlátjára támaszkodva pedig megállnak a pásztorgyermekek, s hol a villogó halakat nézik, miközben nagyokat köpnek a vízbe, hol irigy, sóvár szemmel a fürdőzőket. Akad, aki bátorságot vesz, azt a kevés ruháját, amit a folt tesz nehezzé, csak úgy, merészen lerepíti magáról, odaveti a fűzfa ágára, amin a többiek inge is lógott, már bele is rohan az úsztató-vízbe, s csapkodó lábával szívárványt fröcsköl a lebukó nap fényében, egyenest a már megszáradt gyermekek felé. Persze futás közben sem felejt el egyik kezével zacskóját eltakarni, de magának a futásnak is az a célja, hogy pőrén maradt

testét mielőbb a vízbe rejtse. Hiszen a levetkőzést, a meztelességet is meg kell szokni. Mi már egymás közt nem sokat törődtünk; nem volt szégyen, ha valamelyiknek felállt a micsodája, amivel minden gyermek szokott játszani.

No, de most jött a haddelhadd. Szomját oltani még egy pár tehén betér a vízbe, aztán a tehéncsorda utolján lógó pásztor is eltűnik a falu felé. Ruhánkat magunkra hányjuk, s nagy port felve szaladunk. Elérjük a csordáit, s jól megdöfködjük a Rózsi néném bivalyát, amely az egyetlen volt még akkor a faluban. A farka alá jól feldöfködve indítottuk futásnak a nyugodalmasan kérődző, sétájából hazatérő állatot, amíg valamelyik gazda el nem kergetett. A csapat kölyök futva, egyenként apadt el. Eltűnt az ásitó kapu alatt vagy a hátulsó kerítésen.

Én is megérkeztem, s a futás egyből állássá változott át. Állássá, amibe a szorongó érzés úgy csapott bele, mint a mennykő. Hogyan is kerülök most szüleim elé? — vagy job-

ban mondvá, hogy is kerüljek el szemük elől, hogy csupán valamit egyem, aztán gyorsan feküdjek le és aludjam.

Jó isten! Ezek helyett a pillanatok helyett még az akasztást is szívesen elviseltem volna. Hát még a veres, ami rendszeresen kijárt. Ha nem egyéb, egy-két pof. Ez főképp attól függött, hogy édesapám milyen hangulatban volt és mikor jött haza.

Megindul a tervszerű belopakodás. Micsoda szívszorító távolsággá nőtt az a csekély huszonöt lépés, amit minden este újból meg kellett tenni. És mégis mindig csak este jutott eszembe.

Valaki benyit a kapun, s nekem alig van annyi időm, hogy a bokrok közíé ugorjak, nehogy meglássanak. Tejért jöttek. Apám hangját hallom az istálló felől. Ez az, most felhasználom az alkalmat, s máris a konyhában vagyok, ahol anyám a szomszédasszonnyal kezdett beszélgetésbe. Rázendít:

— Te tekergő, megint hol voltál egész nap? Jaj, nem tudom, mit csináljak ezzel a gyermekkel. Egész nap a Kicsid Anti fiával halászik az Olton. Mi is lesz így ebből a tekergő gyermekből?

Amíg így folyt a panasz, s zuhogott reám az anyám szidása, láttam, szavaiból éreztem, hogy nincs nagy veszély. Legott megneszeltem, hogy nincs fa a kályha alatt, szaladtam hát érte, de úgy, hogy a nyakam törött ki. Lerakom a nagy öl fát, s ím látom, víz sincs a vederben. Nosza, azt is hoztam. Úgy telitöltöttem a vedret, hogy a nyakam is megnyúlt belé. De mondtam is magamban, most kiteszek magamért. Apám pedig a fejből jövet látta, milyen serényen dolgozik a fia. Alig érkeztem be a konyhára, anyám máris küldött a boltba, akár élesztőért, akár borsért vagy egyébért. Jól tudta, miért.

A boltból visszafelé jövet már másképp jött Emrike. Füttyölt örömeiben. Most már igaz, madarat is lehetett volna fogatni velem, olyan jókedvem támadt, kivált ha az a kutya éhség és álmodosság belém nem bújjik. A puliszkának való víz már oda volt készítve, de mire az elkészül, elkészültem én is.

Előbb lekuporodtam, az inget a lábamra húztam, s amint az álmodosság egyre inkább elfogott, ugyanolyan arányban nyúltam el vízszintesen. Lábam a hamutartó alá dugtam. Olyan jól melegített, s máris elcsendesett fölöttem a világ zaja. Még csak annyit hallottam fél füllel anyámtól: „Ez a gyermek

megint étlen aludt el.” Engem pedig már a világ minden ételével sem lehetett volna visszacsalogatni az édes álmából. Aludtam. Orcámra kiült a pír, s belém szállott a béke. Mellettem ott hevert a szeneslapát. Arrább az aludt tej készült: egyet-kettőt cseppent a hosszú dézsába. Előbb a macska, később pedig a kutya feküdt le mellém. Kész volt a falusi csendélet. A kályháról az olvasztott vaj szaga oszladozott, hogy az egész konyhát betölthesse. Egy óra múlva felköltöttek, hogy egyem is valamit, de ilyenkor már alig tudtam magamról. Éppen csak hogy valamit magamba tömtem, s máris hosszan nyúltam el a padon. Manapság nem sorolnám éppenséggel a kényelmesebb fekvőhelyek közé, s lám, akkor nem létezett nagyobb boldogság, mint azon a kopogó deszkán aludni. Félig aludtam már megint, amikor Ferenc bá megérkezett, s vele jött rekedtes hangja is. Ő volt az állandó napszámos, akinek a hátán tanultam meg a lovaglást. Beszéde átszűrődött az álmon, csendesen, simogatón ringatott el, úgy, hogy sohasem emlékeztem, mikor kerültem ágyba.

Másnap előlről kezdődött minden, s betöltötte kis agyam minden zegét-zugát. Este azzal voltam elfoglalva, hogyan jöjjen be; reggel, hogy miképpen váljak le a házról. Mindig akadt, aki megelőzött, s már javában halászott.

Milyen kicsiből kitelt a felszerelés: fűzfaág, kendercérna, s ha éppen nem volt bolti horog, megtette a jól hajlított gombostű is. Itt csak arra kellett ügyelni, hogy a hal hamar a partra érkezzék, ne legyen ideje ficáncolni.

A gyönyörűséges környezet testemmé vált. Az Olt vize elég komoly sodrással szalad a sötét híd alatt. Kitémasztott oszlopai afféle athéni templom oszlopaire emlékeztettek, a sötét híd tetején azonban nem görög atléták lovas szobrai álltak márvánnyá merevedetten, hanem az eleven falu élete vonult át reggeltől estig, amit én igen sokszor megcsodáltam. Alulról néztem, mint vonul át az ég peremén a szekéren ülő vagy kaszát vivő ember, vállán gereblyével az asszony. Némelyik csudálkozva állt oda, a korlátra támaszkodva, hogy az apró gyermekek örömeiben elnyúlt szájjal gyönyörködjék. Jobbra a falu egy része látszott. Útját elkísérte a sok vízárt megért öreg fűzfák vonala, ami a néha megnőtt Olt irányát követve megtörte a sodró víz féktelen rohanását. A szemközti dombon felfelé kanyarogtak az apró parcellák, s azokon látszott, hogy a borsó már elvirágzott. Kebelünket jól

megtömve tértünk vissza, s testvériesen osztottuk el a zsák-mányolt borsót, s azt ott nyomban mindenestől meg is ettük. Akadt krumpli is, de az ősz felé töltötte meg a gyomrunkat. Szénben sütöttük ki, s gyorsan fel is faltuk.

Hol van az a festék, ami a virágba öltözött határt ki tudná fejezni? A nyár teljességéhez tartozott, hogy a képet a mező érdekes hangja, a tücsökmuzsika árasztotta el. Ott hullámlzott át a fejünk felett. Nem lehetett észre nem venni ezt a nyári muzsikus társaságot. S mert észrevettük, abbahagytuk a víz melletti életet, s kivonultunk a hegybe prücsköt herélni. Könnyen megfogtuk. Egy vékony imolaszállal megpiszkáltuk a görbe vonalú lyukat, s máris egész hadsereg menekült a lyukból. Rengetegen voltak, egymást érte a fészük. Mihelyt felmelegedett az idő, kezdődött a játék, s a tetőfokát akkor érte el, amikor a nagy hőség beköszöntött.

Minden komoly utam lelki előkészítésében ide húzódtam felre, most már nem prücsköt herélni, hanem az étellel megbirkózni, nehogy időnap előtt a prücskők sorsára jussak.

A horgászatot a gyermekeken kívül nem űzte senki. A faluban még a régi hálós halászat ment, az is csak télen. A nyári halászat mesterei a Pálok, ahol apáról fiúra szállt ez az örökség, vagy még inkább a szenvedély. Nyáron egy-egy halász a zavarosban halászgatott. Akkor igen sok volt a csuka, fogásra akadt még nagyobb példány is. A téli hálózásán már a falu is részt vett. A víz partját körülállodogálva, ott élcelődtek, s nézték a halászokat, amint a gübüsök három-négy méter hosszú fenyőfa végén egy nagy boggal zavarták a vizet a hálósok felé, akik már a lékeket felvágva hálójukat a víz fenekére eresztették, a rudat pedig két kézzel úgy tartották, hogy az alulról jövő legkisebb mozdulattal is megérezzék.

A halak a vízen lefelé menekültek, egyenest a mély víz felé, ahol a hálók feküdtek. Hirtelen mozgás, s máris emeli ki a hálót az ember. Mindenki odafigyel. Csend. A vízből először a háló kávája emelkedik ki, azután a kötött rész, s hal van benne. Menekülő mozgása elárulja. Kidobják a jégre, s máris ott ficáncol mindenki gyönyörűségére. Szegény hal, még azt sem mondhatja, hogy mukk. Már ott a társa mellette, amit a másik halász emelt ki. A gübülők közeledésére a halak nagy mozgásban vannak. A jég megtelik hallal. Más területeket ugyanígy járnak be, s estefelé lesz, mire jön az

osztzkodás. A nagyobb példányokat tiszta fehér keszkenőbe takarva, tíz-husz csukát a „helyre”, a vendéglőbe vagy a kaszinóba visznek. A hal hamarosan átváltozik szesszé, amit a társaság már nyugtalanul vár. A zsákmány fölötti osztzkodás ugyanis már megtörtént. Egyik-másik azzal fejezi ki meglepedését, hogy jól odamond az osztónak, az apró halat pedig az orra alá csapja. Hát ki az, aki itt igazságosan tudna osztzkodni, kivált ha ott a sógor, a koma s a pereputty. Egy része az eseten mulat. De ez már így van a téli hónapokban, telik az időből.

A pálinka is megérkezik. A sógor a csuka szemfedőjével letakarva hozza. Az asszony beinal, eltűnik a konyhában, ahol a szeszbe két rész vizet önt, vagy, ha nagyon előkelők akamak lenni, s nagy volt a zsákmány, köményest csinál.

Rang szerint helyezkednek el a nagy asztal körül, s aki még nem került sorra, egyik lábáról a másikra állva várja, hogy az öregebb vezetők után rá is sor kerüljön. A becsületes használat egy korty, de akad olyan is, aki egyből bevinné az egészet. Csakhogy sok ott a figyelő szem, az rátapad az üveg fenekére, s a gégeken leszaladó pálinka útját figyeli. Aki a mértéket rosszul szabja, azt képesek a nyelvükkel megenni.

Akkor ez volt a népnek a mozi, ez a futball, hiszen mindig megkereste testének s lelkének a szórakozást. Eljött a lámpagyújtás is, a társaság nagy része szétoszlott, csak azok maradtak ott, akik „no, ki pótol?” jelszóval még egy liter szeszt hozattak. Ennek az utolsó litemek a hatását még éjjel is hallotta az ember. A hídi kántor énekelve vonult haza, s amerre elvonult, megrezgettette a gyengén álló ablak-szemeket.

Az esemény az egész falura kihatott. Az otthonmaradottak alig várták, hogy, ha egyebet nem, bár egy kicsi halfarkat ehessenek. A sercegőn rántott hal szaga az egész falut bejárta, mihelyt valaki megpattintotta az ajtót.

Ez volt a tömegszórakoztató halászat. Akadt azért másféle is, amit egyik nagyobb barátomtól tanultam el. Zsebéből mogyoró nagyságú magokat szedett elő, amit a gyógyszer-tárban vett. Apróra Összetörtük, embertrágyával összekevertük, s egy nagy gübében szétszórtuk. Egy félóra múlva a kisebb halak már jelentkeztek a víz felszínén, amint ide-oda

keringtek, s a víz sodrával lefele haladtak. Majd, ha a nagyobbak is jönnek, akkor látunk csak munkához.

Kiszedtük valamennyit. S mégis mennyit elvitt a víz látatlanul is. A nagy halak későre szádülnek meg, és sokáig elbambulva kínlódnak fel a víz színére.

Éppen a hidat építették újra, amikor én is maszlaghoz jutottam. Dél tájban a suszterek, asztalosok inasaikkal ott bá-méskodtak a híd körül, s nézték, hogyan verik le a cövekeket. A zsebemben volt egy dobozba elhelyezve a májjal összekevert maszlag. A hídon alul egy bokorból elszórtam a maszlagot.

Mint aki jól végezte dolgát, visszamegyek, s felülök a többi mellé a gerendára.

A nap derékszögben sütött, a gyermekek egy része fürdött, szóval mindenki el volt foglalva, ki a foglalkozásával, ki a szórakozásával. Én a vizet figyeltem, s hallgattam.

Egyszer valaki elkiáltja magát: „Né mekkora hal kínlódik a víz tetején.” A másik meg is jegyzi: „Te, az maszlagolva van.” Úgy, ruhástól rohantam a vízbe, ahol a nagy halat megtekinthettük, de már nem jelentkezett. Mellemig érő vízben álltam ruhástól, hátrább a suszterek figyeltek, akik csizmájuktól hamar megszabadultak. Akkorra már a halak tömegesen kezdtek a víz felszínére jönni. Még egyszer látom a nagy halat a part mélyebb oldala felé vágódni. Ott annyira mély volt a víz, hogy soha nem mertem oda beúszni, mert mindig elfogott valami szorongásféle, annyit hallott az ember a szüleitől mesélni. No, de most elment minden félelem, csak a halat néztem, s úsztam irányában. Éppen akkor vágott még egyeit a part felé, ahol az iszapba belefűrődve átfogtam, s kinyomtam a partra. Kezemet kopoltyújába akasztva, csuromvizes ruhával vonultam a híd felé, ahol már gyűlt a nép a látványosságra.

A téli halászsporthoz közl csak egynehányan csinálták a szigonyozást, ami azért olyan kedves nekem, mert a vidra nyomával s a félig megevett hal tetemével itt találkozhattam.

Aki tudja a halak szokását, ismeri, hol kell a léket vágni a jégen, aztán a lyukon fejére tett takaróval belesni, s így, ebben az arab imádkozó pózban az éppen arra haladó vagy inkább ott álló halba szigonyát beledöfni. Ha van még egy pár szigony, s a megszórt halat nem vesszük ki, hanem megvárjuk, hogy a szigony által felzavart víz letisztuljon, a

halak nem riadnak széjjel, s ki lehet szedni még egynehányat. Órák hosszát el lehet szemlélődni ebben az óriási akváriumban.

Diákéveim s a katonaság elvittek a vízi élettől. Már nagyobb diák voltam, amikor beletanultam a pisztrángászásba. Pestről visszakerülve annyira belejöttem, hogy mást nem is csináltam. A végén már szégyeltem magam a nagy szenvedély miatt.

Az első háború után annyi volt a pisztráng, hogy egymást érték. Amikor ívtak, a part tele volt hallal. Sorjában, egymás mellé álltak fel, a nagyobbak elől párosával, a kisebbek hátul, de csak szaglászva a nagy eseményt. A párosan elhelyezkedett nagy halak időnként hasukat összefelve, úszójukkal a homokot verdesték. Ilyenkor a nőstény egy ikrát vagy egymás után többet is leadott, majd ondót permetezett az ikrákra, amit a hím úszójának segítségével homokkal takart be.

Az ikrákra előgyült a tolvaj halfajta, s lakmározta belőle még a pisztrángok is. Volt is nagy riadalom, amikor a nagy pisztráng hátrafordult. Ijedtükben a csudalátók nagy igyekezetükben még a partra is kivetődtek, s ott addig viháncoltak ide-oda, amíg újból vízbe nem jutottak.

Amikor 1922-ben hazajöttem Csíkba, s megláttam a nagy csukaállományt, tapogatózni kezdtem, hogyan is megy az a blinkerrel való halfogás. Voltak, akik mondták, mások egyenesen látták is, de sehogy sem tudtam rájönni, hogyan forog a kanál a vízben. Nehéz volt ezüstkanalat szerezni — mert az elmondás szerint csak az ezüstkanál villan izgatón a tengelye körül, ha a vízzel szembehúzzuk. Belélt egy év, amíg a titokra rájöttem. Egy kicsi kávéskanalat (nyél nélkül) úgy fúrtam meg, hogy egy tengelyre fel tudjam szerelni, s mikor kipróbáltam, a vízben tényleg elkezdett billegni. Mindennap kimentem kipróbálni a csalit. A víz partjának húzva egy kis csuka bekapta a szereléket, én legott kirántottam, s ezzel megnyílt a titkok titka: a csukahalászat lehetősége. Határt nem ismerve érdeklődtem, kerestem az összeköttetést, amíg egy valódi blinkert nem kaptam. Egy-két kilós csukával kezdődött a halászatom, egy nagy fuszulykás-karóval s egy vastag zsineggel. Mai felszerelésem mellett úgy szerepelhetne, mint múzeumi őstárgy.

Az első nagy hal elszakította mindenemet. A két-három

méteres vízben a bokor aljáról vágott neki a lassan úszó csalinak. El sem tudtam volna képzelni, hogy ekkora hal is létezik az Oltban. Először a rudam törött kettőbe. Még fogtam a spárgát, aztán az is elszakadt. A hal egy-két billeléssel az egész mély vizet megkavarta. Sokáig követtem, amint eltűnik: az áramló víz mindenütt jelezte a nyomát.

Megvakartam a fejem, rágyújtottam egy cigire (mert akkor még cigarettáztam). Leültem, és eltűnődtem a látottakon. De a sok sikertelenség, amit részben a megfelelő felszerelés Hánya okozott, nem kedvetlenített el, hiszen annyi volt a csuka, hogy majd minden bokor alatt rejtőzött egy-kettő.

A szerzett tapasztalat s a jobb felszerelés meghozta az eredményt, sőt a híret a városba is elhurcolta. Nem tudták megérteni, mivel fogok majd mindennap olyan tömérdék csukát. Az emberek utánam lestek, bokrokból figyeltek, de amíg el nem árultam titkom, csak a nyavalya törte őket.

Ha két ember tud valamit, az már nem titok. Megmutattam két-három embemnek felszerelésemet, s egy-két év leforgása alatt már tízen-húszan halásztak blinkerrel. Akkorra már hozattam magamnak remek felszerelést, s azzal valóban élvezet volt halászni. Ha vendégem jött, megkérdeztem: — Szereted-e a halat? Ha igen, akkor menjünk s fogjunk vacsorára. — Kisebbekből kettő, nagyobbakból egy is elég volt vacsorára.

A halászok egy része Tusnádtól Szentkirályig halászott, ahol nagy példányok akadtak. Olyan nagyok, amilyeneket nem lehetett háló vagy szigony nélkül kivenni. A csukahalászat annyira nagy sporttá fejlődött, hogy komoly védelem hiányában ma már csak elvétve akad egy-egy nagy csuka. Az apróját félkilós korában, már nagyon elején kifogják.

Ma már nem csinálok olyan nagy dolgot a halászatból. Csak úgy szórakozásból ülök a parton, s csudálkozom, gyönyörködöm, amint a hal egymást figyel. A vízre esett vagy a vízen lefelé úszó bogárkát, ha kicsiny, a kis halak, ha nagyobb, a nagyobb halak, legutoljára pedig a legnagyobbak kapják el. A megmozgatott vízre a nagy halak előjönnek, körüljárják azt a részt, ahonnan a mozgás jön. A víz hullámai továbbítják a hangot, s így szerez tudomást egyről-másról a hal.

Ha tiszta a víz, két méterre is jól le lehet látni benne. Csupán mozdulatlanul kell maradni, hogy megfigyelhessük

a víz életét. Erre a mozdulatlanságra azonban néha a pocegér, menyét, görény vagy vidra is megjelenhet. Attól függ, mondom, hogy milyen csendben és mozdulatlanságban maradunk s meddig bírja a türelmünk.

Csobányosi vízi kirándulásaimat már a festéssel kötöttem össze. Befogtam kényelmes, nagy szekerekbe, s negyvenötven kilométert is mentünk, amíg a hely színére nem értünk. A Kormosba tizennyolc-húsz kilométer utat tettünk meg.

Két-három heti elemőzsiával megpakolva, a négyszemélyes sátrat felcsapva indultam el, s alighogy megérkeztem, már estére kész volt a pisztrángvacsora. A sátrat tíz perc alatt húztam fel, körülárkoltam, aztán jöhetett az eső, a vihar. Legtöbbször egymagamban voltam — ez az igazi havasi élet —, egyedül a természetben. Előfordult, hogy valami a sátor kötelét elszakította, s erre a sátor összeesett. Lusta voltam felkelni, hogy megcsináljam. Testem vonalán végigrücskölődve ráncosodott a nagy sátor, amíg a nap fel nem költött. Az már igen kényelmes berendezés volt, amikor még az összecukható ágyat is kivittem magammal.

Az egyedül való kirándulást vagy a kutyák, vagy a pásztorok veszélyeztették. Egyszer alig helyezkedtem el, a sáttortól négy-ötszáz méterre levő ökörcsordához mentem rajzolni, s mire visszatértem, már jött is velem szembe a hasát lógató pásztorkutya. Akkor még nem is sejtettem, hogy a kutya pontosan tőlem jön, s hasában lógatja az én kétheti kenyeremet.

Máskor a pásztorok gyámbásztak meg. Később már kutyát vittem magammal, ami az efféléltől megvédett.

Volt kellemes, szórakoztató tolvajom is az erdei egér személyében, amivel később barátságúra is léptem.

Ha sok volt a mogyoró, sok volt a mókus is. Ha nem zavarja az ember, megszokják az odatolakodót. Amint festettem, éppen csak a nyakamba nem jöttek a lehajló ágról, amint a végén lógó mogyoróért tomásztak. A mókustársadalmat rendkívüli módon élveztem. Együtt is nőttem fel velük, sok örömet szereztek.

Ha nem volt velem a kutya, sátram körül sok vad vonult el. Több éjjelen át zavart valami kopogásféle. Az élelmiszerládában hallzott időnként valami gyenge koppánásszerű hang. Mi lehet az a valami? Nem vagyok rest, felkelek, felnyitom a láda fedelét, s odairányítom a villany-

lámpa fényét. Keresem a kopogás tettesét. Nem jöttem rá, nem kaptam meg, hát visszafeküdtem. Megint újramezdődött a kopogtatás. Újból előlről kezdem az egész ügyet, de sehol semmi. No, majd nappal utánanézek. Reggel szét is rakom a láda tartalmát. Imitt-amott elszotyogtatott mogyorót találok, amit a tegnap szedtem le. De mi hordja széjjel? Felemelem a ládát, s a rejtélynek egyszeriben nyomára jövök: egy erdei egér remek fészke van ott, s a fészkek mellett az elcsórt mogyoró halomba rakva. A pasas első pillanatra azt sem tudta, mit csináljon ijedtében. Hagytam elszaladni, csupán a mogyorót szedtem ki a fészkekből. Másnap a kopogás kezdődött előlről, de már nem izgatott. Tudtam, hogy az én egerem a ládából fuvarozza a mogyorót fészkebe. Úgy látszik, nem tudja jól magához szorítani vagy a szájában megtartani — el-elejtette, s ez a hang adta a kopogást.

Vajon egy spiritiszta is így fogta volna fel a kopogás természetrajzát? Nem járok utána.

Ezekben a rengetegeken több éven keresztül hónapokat töltöttem, s néha komoly akvarellt is elcsíptem ott. Az 1940. évi augusztusi kormosi utam volt nagyon termékeny. Egy hónapon át akkor többen is voltunk a Kormosban, két sátrat is felhúztunk. Egész paradicsomi életet éltünk. Egy hónapig nem volt eső, ami megkönnyítette az erdei életet. Csak amikor visszaindultunk, akkor kezdett úgy nyomni, hogy még a bőrünk alá is bébújt.

Amikor hazaérkeztünk, az anyám teával és ennivalóval látott el. Miközben a bútorokra széthányt ruháink száradtak, a társaság egy része hiányos ruhában, más része az én ruhámban díszelgett, ami éppenséggel nem nagyon pászolt az illetőre. Ebbe a képbe lépett közénk Bányai László, aki a mestert és növendékeit látva bennünk, addig nem nyugodott, amíg később a képzőművészeti főiskolára fel nem hozott Kolozsvárra tanárnak.

Nem tudom, hogy szidjam, vagy köszönjem, hogy idekerültem. Annyi bizonyos, ha ottmaradok, ellenségeim kikészítenek, amire éppen elég példa volt és alkalom.

*

A háború olyan közel kezdett jönni, hogy éppen csak az ablakon be nem fújta a szél. Megalakították a határmenti székely ezredeket. Behívtak engem is, főhadnagyi ranggal.

A kiképzést Gyimesen és Szovátán kaptuk. Ebben az időben kaptam meg a megbízást Horthy megfestésére. Egy év telt belé, amíg nekikezdtem, mert munkám megkezdését itt is, ott is elgáncsolták. A végén csak úgy vállaltam, ha kapok hat ülést. Engedélyeztek. Megjelenek sportruhában a kormányzóságon, ahol mindenáron más ruhába akartak öltöztetni. Nem akartam kötélnek állni, de a végén kaptak egy olyan fekete ruhát, ami pontosan rám talált. Felvettem. Legyen igazatok, felvettem. Nem ezen múlik a világ. Egyszer ugyan meggondoltam a dolgot, ha itt így megy, jó lesz abbahagyni minden erőlködést. Ha itt éppen a ruhán fordul meg a festés, hát hazamegyek. Nagy feszengve bevisznek Horthyhoz, a segédtitisz vezet. A beszélgetés mindjárt a székelységgel kezdődött. Ment is, nem nyekergett éppen, én meg inkább figyeltem, amiért jöttem. Tehát hatszor ül nekem, egy-egy ülés két óra, s ezalatt fel kell mérnem, hogy mit és hogyan csinálom meg.

Az udvari istállóban gyönyörű lovak voltak, ahol lótanulmányaimat végeztem. Az éjjeli zavarórepülések nyugtalanították az embert. Bombázások még nem voltak ugyan, de imitt-amott teljes volt a háborúra való készülődés, sőt az orosz fronton már katonai egységeink voltak.

A kép valahogyan elkészült, de akkor már be kellett vonulnom harci állásba a Gyimesi-szorostól jobbra, a Kárpátok legnagyobb csúcsára.

Kilencszáz emberrel ötkilométeres frontszakasz védelmét kaptam feladatul. Két géppuskánk volt, amelynek a rugói nem voltak meg; s vadonatúj géppisztolyok, még belövetlenül.

Az ellenség alattunk ostromolta a szorost, Ágas felől felvonultak az orosz tankok. Láttuk a nagy bekerítő mozdulatot, egészen más irányból, mint ahonnan mi vártuk volna.

Ezt megelőzőleg volt egy tisztí ülés, ahol utolsónak szólaltam fel, s kijelentettem, hogy amit mondok, azt senki sem sugalmazta, úgyszólván annak minden következményét vállalom. Csend lett.

— A kiadott utasításunk szerinti feladatunk — mondtam — megvédeni a határcsúcsokat, amíg nagyobb segítség jön. Ezzel a legénységgel, ezzel a fegyverzettel elveszett ügy itt minden.

Rövid beszédem után az ezredes csak annyit kérdezett:

— Hát adjuk meg magunkat?

Nem szóltam többé semmit. Az orra mindenkinek lelógott az állára, s hangtalanul eltávoztunk.

Kilenc napon keresztül a visszavonulás előkészületeivel telt el az idő. Késő délután kaptunk parancsot a visszavonulásra. Közben egy nagyobb elővéddel kisebb összecsapásunk volt. Estére elindult a visszavonuló társaság. Távcsővel nézve jól lehetett látni a gyimesi falvakban az elfoglalt részek részben leégett vagy összelőtt házait. Egypár idevaló éjjel megszökött s hazament. Tudomásomra jutott. Mit tehettem? Az éjjel amúgy is eldőlt az én háborúm.

Sötét éjszaka elindultunk elővédek fedezete mellett a visszavonulásra megszabott irányban. Három kilométert sem tettünk meg, egy dombról a III. század előőrsének utóvéde tüzelt reánk, s ez annyira készületlenül talált, hogy a málhás állatok, géppuskás lovaink az árokba hullottak. Magam is az árokba ugortam, mialatt onnan kiabáltam, hogy ne fussanak, s a lövések irányában ne lőjenek (ők azt hitték, elenség vagyunk). De már gránáttal, golyószóróval szétpallottak.

Hajnalban összeszedtem egynéhány embert, Lázár zászlóssal az eltört lábú lovakat főbe löttük, s tizenöt emberrel indultunk tovább, ahol a bekerítés fogadott. Utóbb tudtam meg, hogy embereim mind hazabujkáltak, civil ruhába öltöztek. Rejtett havasi ösvényeken tudtuk elérni ezredünket, ahol a teljes felbomlás fogadott. Az ezredes örült, amikor meglátott, mert az a híre járt, hogy elestem, látták, amint egy árokban előrebukva meghaltam. Tényleg előrebuktam, de a mellettem való tizedesen szaladt át a tíz golyó.

Az egyik csángó, akin én annyit segítettem, Zsögödön jártában felkereste a szomszédokat, s elmondta, hogy Gyimesben elestem. Halálhíremet S. János bá arra használta fel, hogy amit elől-hátul kapott, az anyám szeme láttára hordta el. Amikor az anyám kérdőre vonta, csak annyit felelt:

— A fia jó helyt van, eddig kiment Amerikába (azt már nem mondta, csak gondolta, hogy az égen keresztül).

A menetoszlop megindult visszafelé. Három napon át éjjel-nappal esett az eső. Szörnyű volt. Szentdomokost elhagyva visszatekintettem Csík felé, Zsögödre: vajon mi lett a családommal, anyámmal meg Zsuzsával. Most kellett választanom a fogság vagy az úttalan utak között. Mind a

kettő bizonytalannak ígérkezett. Nem a fogságot választottam.

Ráléptem a hontalanság útjára. Kilenc napon át nem aludtam. Nem hittem volna, hogy az is lehetséges. A nagy izgalomtól nem jött álom a szememre. Amikor a balánbányai hegyeken átjöttünk, ahol már úgy jött az égből az áldás, mintha töltötték volna, itt is, ott is elhagyott lovat találtunk, teljes felszereléssel. Gazda nélkül. A még helyenként otthon maradt csángók megriadt képe fogadott. Szörnyű meredek úton, afféle gyorsan épült hadiúton ereszkedtünk lefelé. A hegy lábánál megpihentünk. Két sátor közé fekvé egy órát aludtam, s ez elég volt arra, hogy valami emberképem legyen s belül is rendbe jöjjenek.

A lakosságtól elhagyott falvakon, a Bucsinon jöttünk keresztül. Nem tudom, miért, néha egy-két órára megállt az egész menet. Gondolom, elmegyek s megkeresem, mi lehet az oka, hogy csak úgy megállunk, minden jel vagy parancs

nélkül. Csendben volt mindenki, s az eső hullott. Egy kilométerrel is többet mehettem előre, amíg leállásunk okát megtaláltam. Megérkezem az első megálló szekérhez. Három katona cigarettázik. Kérdem, hogy miért álltak meg. Egszerű a válasz: „reágyújtottunk”. Valószínű, ők is félre akartak állni. Inkább ezt tárgyalhatták. Még tartott a fegyelem, nyíltan ilyen elhatározásra nem juthattak.

Más alkalommal egy szekér dőlt fel, s ekörül folyt az álldogálás, ami a menetet hátráltatta.

Végre Parajdnál elállt az eső. Szászrégen táján a pihenőbe hozzám jön az egyik százados, hogy mondjam meg, van-e még kedvem, hogy egy félórai elhatározással útnak induljak és magának Horthynak mondjam el személyesen a látottakat. Ha igen, azonnal jelentkezzem az ezrednél.

A feladat váratlanul ért. Hamar magamhoz tértem, mint a szárazságtól eltikkadt mező, ha esőt kap. Megelevenedtem. A motorbicikli máris pufogott, s még jelenlevő barátaim közül is csak kevesen tudták feladatomat.

Átlag százas tempóval mentünk. Az úton mindenhol kőberes menekülő szekerek Csíkból, Gyergyóból. A szász falvakban még látni lehetett, amint a fiatalok búcsút mondanak, s arra a néhány öregre hagyják a falut, akik otthon maradtak. Milyen hamar semmisülnek meg az életek! Ez a háború.

Dés előtt ismerősöket értünk be, akikkel néhány szót váltottunk. Még tovább sem mentünk, szemünk láttára bombázta meg az állomást és környékét egy amerikai repülőjárat. Égett, füstölt az állomáson minden. Sebesültek, halottak. Itt nincs mit keresnünk. Innen vonat most nem indul. Továbbhajtottunk, hogy a legközelebbi vonatot utolérjem. Zsibónál csíptem el, a sofőrtől búcsút vettem, s továbbindultam. Jólesett kényelmesen leülni. Valamit faltam, s utána mindjárt elaludtam.

Minden terhemtől megszabadultam, s magamra maradva volt időm átgondolni az eseményeket. Szolnok körül találkoztam össze egy néprajzos barátommal, aki a Székelyföldről igyekezett vissza Budapestre. Legalább van kivel egy szót váltani, ilyen zűrben jó, ha nincs az ember egyedül.

A szolnoki állomáson kétórai vesztegelésre volt kilátásunk. Mondok, menjünk be a városba élelmiszerkészletünket kiegészíteni.

Az alaposan megbombázott város főutcáján megyünk végig. Még nincs nagy baj — mondom —, miközben barackot vásárolok. Továbbmenve egy félig lerombolt házban spárgára akasztott feliratot lógat a szél: „Borbély.” Gyerünk. — Nyúzzon meg hamar, édes barátom — szólítom fel. Jól haladt a csinosítás, már a fél pofám szőrtelenedett is, amikor uá... u... á... megszólalnak a szirénák. Jönnek az átkozott Liberátorok. Az ajtó nélküli ajtón át látom, hogy a városi lakosság menekül ki a városból. A borbély itthagyt félig megnyírottan. Ugomi akar fel a biciklire. — Az istenit! — kiáltok rá. — Jöjjön azonnal vissza, mert...

Mikor a másik fél pofa szőrtől is megszabadultam, egyedül maradtam. Valahogy lemostam magam, de már a barátom is jött, élelemmel megrakodva. Az állomásig jókora a távolság. Mi a fene lesz, ha a vonat elhagy s rajta marad a csomagunk? Egy fiáker rohan el mellettünk. Intésemre nem akar leállni. Egyenruhában valék, s így kénytelen voltam pisztolyomra mutatni. Minden további nélkül vágtaiban értünk ki az állomásra, ahol a vonat már félig indulóban volt a pályáról kifelé, hiszen a legtöbb bombát ide fogják szőni.

A kocsis a pénzt is alig akarta elfogadni, csakhogy szabaduljon az ilyenfajta vendégektől. A vonat kifutott a nyílt pályára, és ott megállt. A nép szanaszéjjel szaladt a kukoricásba, némelyik a vasúti töltés tövébe lerakott talpfák alól kandikált ki. Mi ketten a vonaton maradtunk. Itt úgyis mindegy. Csak egyszer halhatunk meg.

A szolnoki hídon nagy volt a zavar, mint általában mindenhol. Nem múlt el nap, hogy bomba ne esett volna. Látuk, amint a csomóba kötött bombák lehulnak a városra, s tűz, füst meg robbanás támadt nyomukban. Menekülő családok egymást elveszítve jajveszéltek.

Vonatunk végül is elindult Pest felé.

Pesten a Derék u. 19. szám alatt, N. Zoltán lakásán szállásoltam el magam. Zolti kijjebb vonult, nyugodtabb tájra.

Első dolgom volt megkeresni M. Miklóst.

— Igen, menj el azonnal — biztatott —, és mondj el mindent a kormányzónak, amint láttad, semmit ki nem hagyva.

Ő maga beszaladt, hogy képviselőtársait megmozgassa egy fegyverletétel kezdeményezésének irányában. Örültség tovább

harcolni, hiszen itt elveszett minden. A titkos fegyverek gőze már nagyon kevés emberben volt képes hitet ébreszteni. Az amerikai bombázó gépek minden utánpótlást, várost, gyárat széjjellőttek. Még a visszavonulás reménye is elmaradt, amit a németek egyetlen rejtett céljuknak tekintettek. Szövetségeiket a titkos gumival hitegették, ami tényleg volt is, de megkésett.

A kormányzóhoz nem akartak beengedni csak úgy, ha leírom, mit akarok mondani. Jobban tudták, hogy ott, ahonnan, jövök, mi van. A kormányzónak elmondtam, amit látam, s főleg megcáfoltam azt, amit festés közben nekem mondott, hogy az orosz hadsereg egy „csürhe”. — Gyimesben láttam — mondtam —, hogyan támadnak és paskolnak állandóan a biztosan lövő aknákkal. Ha egy géppuskát felfedeztek, egy óra alatt kinyírták. No, hát a davaj gitár se volt kutya. Trrrrrr.... Prrrrrr egy sorban ötven-száz golyót leadni. Nem is céloztak, csak lőttek.

A kormányzó azzal nyugtatott meg, hogy már a tárgyalások megindultak és folynak is az oroszokkal.

Ezzel tulajdonképpen katonai és politikai pályafutásom be is fejeztem. Csupán az volt még kérdéses, hogy elmenjek-e külföldre, vagy sem. Voltak ugyanis, akik jegyet ígértek Svájcba, mások meg Franciaországba.

Elhatároztam, nem megyek sehová. Pesten várom meg a további fejleményeket. Egy ostromot már végigcsináltam Pesten, s akkori tanulságaim szerint rendezkedtem be.

A kamarát megtöltöttem élelmiszerral. Az öcsémtől kaptam öt kiló pipereszappant, vagy kétszáz darab villanylámpa elemet. Szolnok már elesett. Budapest egyre több bombát kapott. Egy reggel az unokaöcsém telefonál, hogy jó hírt közöl, de mindjárt átadja a kagylót. S túlhan Zsuzsa, nevelt leányom szólal meg.

Zsindelyéknél, Tüdös Kláránál próbáltam egyelőre elhelyezni őt, de ott nem érezte jól magát, mert az utánajött vőlegényének a húga és édesanyja hívta. Átengedtem hozzájuk. Nem is jött el többé, a családban maradt.

Az oroszok a Dunán Vácnál áttörték a frontot, s bekerítették Budapestet. Egy estefelé éppen vacsoráztunk, amikor az ablakon át a falba vág egy golyó. A Pasarét felől nagy tüzelést, puskaropogást hallani. Éjszakára már ott áll a front Zsindelyék közelében, a fogaskerekű előtt.

Vagy két napot vacakoltam, s egynéhányan útnak indulunk a fronton és golyózáporon át a városba. Még benéztem Balogh Anti villájába, ahol véres gézek, otthagytott géppuskaállás, civil halottak jelezték a front nyomát. Lakásomba hazaérve látom, hogy a háborúval eddig mit sem törődő nép az óvóhelyre menekült, az utcák teljesen elnéptelenedtek, s akit láttam, az nem is ment, hanem szaladva lépett.

A lakásom körüli tájékozódás után nem mentem le az óvóhelyre, a pincébe, hanem fent laktam a műteremben. Reggel borotválkozom, egy nagy durranás, s a szemközti villa kapuját nagy feketeség hagyja el. Sejtettem, miről van szó. A messzehordó ágyúkkal lőtték Budapestet.

Másnap főztem egy nagy fazék fuszulykalevest, gondoltam, azt lehet egy hétig enni, s éppen letelepedtem a kis tolasztal mellé, amikor a szirénák szólni kezdtek. Oda sem bagózva folytattam az evést. Amikor már hallani lehetett a gépek zúgását, tekintetem az ablak irányában olyan csomagfélét vett észre a levegőből leereszkedni, mint annak előtte. A másik pillanatban egyikét ház eltűnt a nagy füstben. Az én ablakaim egy része betört, magam a sorozatos szőnyegbombázástól a kis asztal körül ide-oda forogtam, s velem együtt a kezemben lévő kandér fuszulyka. Semmire nem gondolhattam, arra legkevésbé, hogy leszaladjak az óvóhelyre, mert arra már idő sem volt. Vártam: no, most megyünk a mennyibe. Füst, égett szag érzett, s rommá lőtt naphegyi villák heverték előttem. Az egyik ép szoba falán ott láttam Iványi-Grünwald képét, családi fényképeket. Ezzel a tanulsággal levonultam új szállásomra, ahol hat hetet töltöttem megszakításokkal, egy kerti nádszékben, amely lakásom is lett.

Az első napok kedélyesek voltak, de hamar összeomlott minden felrakott máz. Az állandó bombázás, lövés ráfeküdt a lelkekre.

A méltóságák a szemem előtt végezték el bajukat. Meghalt a szeméremérzés, mert a félelem nagy úr. Három napon át bennem is uralkodott, de leküzdöttem. Úgy gondoltam, itt csak a véletlen szerencse folytán maradhatok életben. Mit izgulok, mindent felszámoltam, pont. Vígán menjünk tönkre! Egykedvű lettem.

Hátizsákomat megtöltöttem élelemmel, s ismerőseimet kezdtem felkeresni. Első volt Tamási Áron. Az egyik családnál, Pókaiéknál akadtam rá. Ott az egész családot, az egész társaságot a felismerhetetlenség borította el. Halk, titkolózó beszéd, hetes kosz az arcokon. Elhatároztam, hogy Áront áthozom magamhoz, de előbb megbeszélem az óvóhely felelősével, nehogy elutasítsanak.

Áront másnap már nem találtam ott. Bajor Giziékhez költözött. Tüstént meg is látogattam őket. Bajor Gizi gyönyörű villája akkor még sértetlen volt. Átnéztem minden dolgát. Igen nagy művészi értéket képviseltek bútorai, képei, mindene. Áronnak egy remek kis szobája volt, ahol a család társaságában megittunk egy feketét. Áronnak nem hiányzott a szivar sem, s nyomban rá is gyújtott. Boldogan állapítottam meg, hogy jól van, s ezzel el is búcsúztam.

Másodszori utam után alig ismertem a tájra. A fal mellett húzódtam el. A villa az ostrom, a háború minden jelével fogadott. Ekkor már fel voltunk szabadulva. A gyönyörű bútorok szanaszét hanyva. Az emeletről egy nagy löfejet látok kinézni. Nemsokára egy rakás gané is kirepül az ablakon, s jelzi, hogy itt bizony istálló van. Uram, bocsáss meg!

A földszintes részen lassú lépésben haladtam előre, mindent jól megnézve. Egy öreg, fekete asszony képében mintha Bajor Gizi volna. Áronra és a családra bukkanva igazán nagy lett volna az öröm, ha Gizi nem olyan szomorú. Úgy látszott, volt oka.

— Felszabadultunk — mondom Áronnak —, gyere, nézzünk széjjel a városban.

— Jó is lesz — mondja Áron, s ezzel el is indultunk Klimkó professzort megkeresni.

Áthaladtunk a mi utcánkon: dögön, romokon, sőt kézen, lábon, amelyek gazdájukat elhagyták. Úgy mentünk Áronnal megilletődve, mint Dante Vergiliusszal a poklon át. Az út tele volt szórva mindennel. Egy-egy szétlőtt autóból, trénszekérből hol egy kalapácsot, hol egy fogót vagy szeget szedtem magamnak s raktam a hátizsákba, hogy a szétment lakást kijavítsam. Áron, mint egy jótét lélek, minden lehajlásomkor figyelmeztetett, hogy hagyjak békét, ki tudja, mi a fene lehet az.

Amint az utca tetejére értünk, távolabb, a háttérben a kilótt várat láttuk égnek meredő kéményekkel. Valamikor a

bal karom felőli villasorban egy nyári vendéglő volt. Most a nyitott ajtón benézve halottakat láttunk, előttünk pedig egy csomó német katonát hánytak ki az utcára. Bennebb, a város felé az út már forgalmassá lett; ott is halottakat láttunk, szétnyomva, kezeket szétlapítva. Ott közlekedtek az autók. Majd a vár mögötti rész felé, le a Tabánba ereszkedtünk. Ott táborozott egy trén zászlóalj, éppen csöves kukoricát ettek a lovak. Mindenik fogat előtt egy csapott szemű kergiz, orosz katona állt. Semmivel sem törődve haladtunk el mellettük. Hullák, lövészárkok, nagy légiaknátólcsérek fogadtak. Egypár ember nyakába akasztott felirattal feküdt ott holtan, de már nem volt kedvem annyi pokoli kép után ehhez az olvasmányhoz. Továbbmentünk.

— Most nézz vissza, Áron. Lásd ezt a képet: a ló szájából a kukoricaszem egyenként hullt az egyik halott német katona szájába.

A tábor képe különben arra emlékeztetett, mintha egy nagy orosz városban, mondjuk Nyizsnyij Novgorodban lettünk volna.

Klimkót a harmadik kilőtt villában találtuk meg család-

jával, kimondhatatlanul mocskosan, szakállasan. Egy borotvát nyomtam a kezébe, amit útközben vettem fel a földről.

Egypár nap múlva Áronnal elhatároztuk, hogy a káposztásmegyeri vízműveknél átlógunk Pestre, mert tudniillik tilos volt a Dunán átkelni, és sokakat ezért le is lőttek. Páll Feri barátom volt ott. Páll Feriék úsztak a jólétben, mert a nyilasok mindennel felszerelt vonata ottmaradt, s abból ők jól megrakták magukat. Három napig éltünk jól ott, kipihentük magunkat, s a negyedik napon, a hajnali órákban, a köd leple alatt indultunk a nagy vállalkozásra.

A gázgyári igazgató két kemény evezőst adott mellénk, akik készenlétben vártak a Duna partján. Áront előreengedtem. Úgy vettem észre, mintha egy kis rosszullet fogta volna el. Magam is, a csónakba szálltam. Minden olyan kísérteties, furcsa volt. Alig tudtam széjjelnézni, máris a másik parton voltunk. Fürdőkabinokra emlékeztető bódék között surrantunk ki az országút felé, ahol gyéren ugyan, de már megindult a forgalom. Úgy jöttünk szótlánul egymás mellett, mint két elcsapott diák. Nem volt mit tárgyalnunk, annál több akadt azonban a nézniivalóból. Kíváncsiságunk egyre nőtt, hogy vajon mi is történt barátainkkal, kivel mi van. A Váci út végén befordultunk a Zsigmond útra, hogy legelsőbben is unokaöcsémet keressük meg. Már az ember nem is törődött a szétrombolt utcák látványával. Az egyik ötemeletes ház erkélyén egy szállítószekér fejjel lefelé fordulva lógott. A fákon, ha még valami águk volt, ruhafoszványokat himbált a szél. Emitt a Nyugati Pályaudvar. Most nem volt nagy a forgalom. Pocsékul nézett ki. Egy percnnyire körülszemlélődtünk.

A Ferencesek terén sem repkedtek most a galambok. Szemem a Központi kávéház falán akadt meg. Egykor, még nem is olyan régen, itt éltem esti életemet. Ide jártam vacsorázni, itt találkoztam a népi írókkal, Erdélyivel, Sinka Istvánnal, Szabó Pállal, Darvas Józseffel, Erdei Ferencsel, Féja Gézával. Aba-Novák s Patkó, az elmúlt idők biliárdpartnerei már nem éltek. Ezeknél az asztaloknál pihentem meg és tájékozódtam. Itt ült Karinthy mindennap, széles, nagy fejével, jellegzetes szájával; itt fogyasztotta el kávéját ő és társasága. Józsi bácsi nyomban megjelent, ahogy az ember leült, és szó nélkül hozta a külföldi újságokat, a napi- és szépirodalmi lapokat. Most kedvem van elmélázni mindezek

fölött, de akkor Áronnal a ház sikátorában csak egy pillanatra vitáztunk, hogy erre-é, vagy amarra haladjunk. Hiszen minden lépésre attól kellett tartanunk, hogy lekapcsolnak munkára. Hamar döntöttem, hogy merre tartunk. A világitást a köz sarka takarta el, s amint az oszlopokat elhagytuk, igen váratlan meglepetéssel fogadott: szuronyos orosz katona állt ott. Jövetelünk hallatára felfigyelt és odaintett.

— Igyi szudá! Dokument?

Dokumentjeinket előszedtük, a katona pedig zsebre vágta, s a felszedett kockaköveket mutatta, amit magunkfajta alkalmi munkások autóval szállítottak onnan az új dunai cölöphíd feltöltéséhez.

Áron hiányzó mutatóját biggyesztgette, s mondogatta, hogy ő invalidus. Ezzel amilyen hamar jött, olyan hamar meg is szabadult a közjóléti állástól. Mi vagy kétszer-háromszor fordultunk az autóval. Kockakövet raktunk fel is, le is. A létszám ugyan megmaradt, de folyton cserélődött, mert írását mindenki a katonánál hagyta, s ellógott, mert mindig akadt ilyen magamfajta ember, aki rendszerint csöbe lépett, s a hiányt így pótolta.

Áronnak még odakiáltottam, hogy merrefelé menjen s hol kereskedjék. Mi a fenét csináljak, ha ilyen pechem van? A harmadik fordulónál aztán megjött a bátorságom. Írást mutattam, hogy mi vagyok s ki tulajdonképpen. Mit gondolt a katona, mit nem — elengedett.

Áront késő este találtam meg a megbeszélthelyen. Vacsora mellé ültettek. Még nekünk is jutott. Az emberek szőrös szíve most megengedte, hogy akinek volt valamije, azt megossza felebarátjával.

*

Nagy hasznát vettem a pipereszappannak s a zseblámpa-
elemnek. Akármelyikért három kiló kenyeret kaptam a péktől, s így az élelmiszerkészületemhez jóformán hozzá sem kellett nyúlnom.

Nem tudom, hogy hívják azt a gyöngyösi borkereskedőt, akinél a népi írókkal találkoztunk volt. Vagy ötven liter remek bort adott ingyen. Lehet, ő nem tudja, én azonban tőle tanultam, hogy a jó bor kenyérral nemcsak orvosság, hanem komoly táplálék is. Mindennap leszívtam egy fél litert kenyérral. Láttam annak idején, hogy ezt csinálták az olasz

és a francia munkások is. Így jó hangulatban, testem teljes egészségét és ellenállóképességét megőrizve éltem át az ostromot. Ilyen állapotban sok emberen tudtam segíteni, anélkül hogy magamat megerőlttettem volna.

A körülrárt város képe a felismerhetetlenségig eltorzult. Ha valamiért kimerészkedtem, elvétve láttam csupán egy-egy civilt eliszkolni, amint egyik saroktól a másikig szaladt, a bőrét féltette, mert a golyó hamar átfúrta. Hiszen a Sváb-hegyen volt a front, s onnan a golyó is bejött idáig. Ahogy megkezdődött a front, egy délután jártamban, a Mészáros utcában látom, hogy égnek meredt lábakkal a hátán hever egy meglőtt ló. Mire visszajöttem, már az éhes sakálgyomrok kezdték a húsát: egy néni akkor kanyarított ki a combjából egy jókora darabot. Bizonyára az óvóhelyi társainak vitte, mert alig tudta elcipelni. Később, ahol egy ló elesett, már mindenhol lehetett lómészárszékét látni. Olyan kelendő lett a lóhús, hogy rövid időn belül csak a csontja maradt meg. A várost teméntelen ilyen megkopasztott csontváz éktele-nítette, s bármerre jártam, mindenütt találkoztam vele.

Az ostrom utolsó napjaiban utcánkba egy nagy szekértábor érkezett, az ostrom után pedig a kifogott lovak szanaszét terelődtek, s éhségükben a kerítéseket, a bokrokat rág-ták. De ki törődött velük? Az óvóhelyről kimerészkedett nép nekiállt a trénszekereket megvizsgálni. Amerre lépett az ember, mindenfelé borotvapenge, szíj, nyereg, nadrágtartó. Kotrásztunk, s ki-ki amit kapott, zsebre vágta. Én is egy nagy zseb holmival tértem haza, lakásomtól alig egypár lépésnyire gyűjtöttem.

Más alkalommal szomorú látvány fogadott. Magyar katonákat hoztak. Lerongyolt állapotban kísérték az orosz katonák, köztük több magas rangú tisztet, tábomokot. Megálltunk. Némán, szólanul vonultak el mellettünk. A kerítésen belül pár nappal ezelőtt még éltek a lovak, most azonban már majdnem mindenik felfordulva, felpuffadt hassal várta az elszállítást. Hamarosan ezt is megszervezte a lakosságból az orosz katonaság. Attól kezdve egy hétig mind lódogót temettünk.

Az ostrom alatt eleinte nagyobb távolságra nem mertem kirándulni. Egy reggel, amint kinézek, látom, hogy szépen havaz. Hamar elhatároztam magam, s elhatározásomat tett is követte. Hátizsákomba élelmet tettem, s elindultam Zsuzsi

megkeresésére. Az apatárs üzeme melletti kis lakásban húzódtak meg a családdal. Amint az ablak alatt elvonultam, Zsuzsival egyszerre pillantottuk meg egymást. Nagy öröm közepette reggeliztem meg. Azt mondja a fiú húga, hogy valamit szeretne mondani, ha meg nem haragszom. — Hát ki vele — mondom. — Hát... hát, azt szeretnék, ha Imre bácsi beleegyeznék, s Zsuzsi és Pityu házasságot kötnének. — Rendben van, tölem — mondtam, s a nem várt feleletre örömrivalgásba tört ki a leendő házaspár s a többi érdekelt is mind. — No, de mikor lehetne megcsinálni? — Most mindjárt. — A gyors elhatározás eredményét nem tudták kívárni. Hiába, akkor ilyen volt a tempó. Menten útnak is indultunk a legközelebbi előljáróság felé a polgári esküvő megkötésére. Akkor elég volt két tanú, nálam ott voltak az okmányok, s kész.

Amint az úton felfelé haladunk, egyik párhuzamos mellékutcát figyelve arra leszek figyelmes, hogy a tömeg mozgásának iránya inkább felénk tart, mint velünk egy irányba, s elég sürgősen. Persze a puska szólt, s néha a géppuska hangja egészítette ki, s mindez nem is volt feltűnő: hozzátartozott a környezet hangulatához. Mégis, gondolom, megkérdezek valakit, messzire van-e az előljáróság. A felelet rövid és meglepő volt: — Kérem, ott már az oroszok vannak, éppen most foglalták el.

Az utcán végigtekintve alig lehetett embert látni, s ha akadt is, egy-kettő eltűnt azokkal a jellegzetes surranászerű léptekkel.

A lakodalmas menet tétován megállt: no, most mit tegyünk? Ott álltunk némán, szólanul, miközben egy akna beütött tőlünk nem messzire, a puskagolyók pedig csak úgy aprózták, mintegy kíséretül. Erre a négytagú lakodalmas menet visszafordult, s gyors léptekkel tűntünk el abban az irányban, ahonnan azelőtt nagy vidáman jöttünk. Mindnyájunkat elfoglalt saját gondolata, s úgy haladtunk a nemrég még annyi remény szövése közepette elhagyott lakás felé. A kapunál megálltunk. Várták tőlem a szót és kezdeményezést.

Az ember arca különben nem volt valami kifejező. Állandó meglepetésre volt beállítva. Színe fakó, ráncai száradtak, meredtek, némely helyen a kellenél jobban is meghúzottan. A száj keveset nevet, a homlokon a ráncok lefelé rétegződ-

tek, mintha viaszba vágták volna belé a most készülő bábmászkot.

A gyerekek egyszerre rám tekintenek. Látják, hogy valami fontosat akarok mondani. S akkor én így szóltam:

— Te Kurucz István, ezt a gyermekleányt, Zsuzsát eddig én neveltem. Most átadom neked. Minden formaságtól megszabadultan áldásom adom reátok. Mostantól kezdve legyetek egymáséi.

A kapufélfia ellőtt ott állt a két gyermek mozdulatlanul, meghatottan.

Markomba fogtam a két fejet, összekoccintottam, s ezzel a házassági aktust az időknek megfelelően elvégeztem.

Háromuk szeméből megeredt a könny, mint a patak.

Még egyszer hátrafordulva, búcsúzóul integettem. Mert nálam a könnyek befelé hulltak, csak a szájam széle csúszott egy kissé lefelé baloldalt. Talán, mert az sem tudta, hogy most sími szeretnék-e, vagy kacagni.

A környező házak alaposan kikészültek. A fák koronája a frissen becsapott gránátok sebétől sárgállott, fehérlett.

Utam abban az irányban követtem, hogy a Derék utca 19. szám alá juthassak. Gondolom hirtelen magiamban, egy pár lépés választ el egyik barátomtól, benézek hozzá. Van is egy üveg likőr nálam, hátha rászorul. A kapu mindenhol bezárva. Nem is így próbálkoztam, hanem a pince ablakát kezdtem vemi. Nagy sokára a házmester jelent meg, aki kérésemre előhívta barátomat. Az idő mind a kettőnket megviselhetett, mert erősen megnéztük egymást, amint a szürke ablakpárkányra feldugta fejét. Alig tudtunk pár szót váltani, ötven lépésnyire egy gránát vágott be a szemben levő ház sarkába. Barátom eltűnt, én meg vállamba kapott fejjel odébbálltam, nehogy még egyet idebökjenek.

A Tabánba érkeztem. Már szürkülni kezdett. Estefelére járt az idő. A lépcsősorozaton megindultam felfelé. Fáradt voltam, lassan cammogtam, de így is utolértem egy öregedő asszonyt, aki valami csomagot cipelt nehezen felfelé. Elvettem tőle, s felsegíttem a nagy hegy tetejére.

Megizzadva értem haza, az óvóhelyre. Amint beléptem, Páll Feri állt elém a feleségével. Látogatóba érkeztek hozzám.

Jól kibeszéltük magunkat, s úgy mentek el másnap.

Az izzadástól és a pincebeli nyirkos levegőtől meghültem,

s egypár nap múlva nagy lázam támadt. Nem sokat törődtem a belövésekkel, felmentem, s a házfelügyelő lakásában befeküdtem a jó meleg, dunyhás ágyba. (A kerti széket már nem bírtam, mert mintát vágott a sok ülés a fenekembe.)

Lázasan láttam az olvasáshoz, s nagyon élveztem az egyedüllétet, a csendet s nem utolsósorban a vízszintes, kényelmes fekvést.

Az ágyban fejjel az ablak felé feküdtem, s a fejem fölött az öreg ágy háta úgy terpeszkedett, mint egy nagy glória. Ennek az öreg bútornak s a vastag dunyhának köszönhetem, hogy az ablakpárkányon robbant akna nem zúzott szilánkjaival széjjel. En bizony most sem mentem le az óvóhelyre, hanem az ablakokat a házfelügyelővel kicseréltük, az emeletieket lehoztuk, s így továbbra is ottmaradtam.

Aznap két légiaknátalátot kaptunk. Az első a ház előtt csapott be, s ötméteres tölcsért vágott. A légnyomás az egész villát megnyúzta, de ennél nagyobb kár nem ért. A második a villa jobb sarkába csapott, öt halálos áldozata lett: a konyhában tartózkodó háromszéki református esperest feleségestől ölte meg. Az esperesné a légnyomás az ablakon keresztül olyan erővel hajította ki az utcára, hogy a hulla a vasrácsra akadt fel, az esperest meg a sodronyos ágyra kente fel, mint a vaját. Azt a kövér embert alig tudták levakami a hozzátartozói. A cselédleány a kályha alá keveredett, a felismerhetetlenségig összezúzottan.

A házfelügyelőné ebben az időben éppen nekem főzte az ebédet. A szobából kijöve megnéztem, hogy mennyire van az ebéd. A konyhaablak irányában tartva hallom: jönnek a repülők. Már hozzá voltunk szokva, s éppen csak úgy ki-pillantok, hogy megnézzem, merre mennek. Pont a fejünk felett húztak el. Még egy kissé úgy utánuk is tekintek, amidőn óriási robbanás. Majd szétszed engem is. Az ablaküveg előttem összezúzódva.

Az ajtók kivágódnak, a helyükön szörnyű por tódul be. Amikor egy kissé alábbhagy, az előbb elhagyott szoba ajtaján benéznek: a mennyezet leomolva a földön hevert. A szobát részint az emeleti bútorzat töltötte meg. Az emelet másik felét az ágyam tartotta fenn. Az edényekből a tartalékolt víz kifolyt, s a szétzúzott szobából felénk tartott, a konyha felé. Felálltam egy székre a víz árja előtt. A pincéből felrohanó paprokonság örült állapotban futkosott. Kértem tő-

lük, hogy mi van a papával. Mit sem tudnak. Mondom az egyik rokonnak, hogy adjon ide egy cipőt a másik szobából, hogy ne menjek bele a vízbe. Szóba sem álltak velem. Maradhattam nyugodtan a széken állva.

Végül is nem volt mit csinálnom, belementem a vízbe. A romokon át bejutottam a szobámba, ahol még nemrég olyan kényelmesen feküdtem. Addig piszkáltam, amíg az ágy alól ki nem húztam a cipőmet s valami ruhámat elő nem kotorásztam.

Az ajtó és ablak nélküli szobában olyan nagy volt a huzat, hogy le kellett mennem az óvóhelyre. Az akna elvitte a villának a felét.

Az öt hallottat abba a villa előtti mélységbe temettük, amit az előbbi akna ásott ki nekik. A lelkész halálával egy ágy megürrült. Én a nádszéket felcseréltem az óvóhelyi gondnoknő ajánlatára a kényelmesebb ágygal. A bormennyiséget megdupláztam, s a fal mellé állított üvegből kezdtem, magam biztatni: gyógyuljak meg — gondoltam, mialatt jót húztam a boros- vagy a pálinkásüvegből.

*

Már fel voltunk szabadítva, amikor Áront meglátogattam. Éppen tőle jöttem haza, s ahogy bemegyek a villába, felgyújtom a villanylámpám, mert sötét volt. Remek szerszám volt ez a lámpa, alig néhány nappal azelőtt találtam a földön, s új elem volt benne. Felgyújtom hát, bevilágítok a pincébe, s egy fordulattal le akarok lépni, de lámpám nem a legkellemesebb tárgyra világít. Ott ül, kissé piszkosan, állig fegyverben, egy orosz katona, aki mindjárt megszabadított a lámpámtól, s elkezdett vele játszani. Intett, hogy mehetek odébb.

Amint beléptem a dohos szagú óvóhelyre, akkor vizsgálták a társaságot, s a katonák éppen egy SS-szel voltak elfoglalva, akit — úgy látszik — elárultak, mert mindenkit hagytak, s egyelőre csak ezt bolhászták. Kis idő múlva kivitték. Lövést hallottunk. Másnap a gránáttölcserbe temették, ahová a papcsaládot. Volt ott hely még bőven.

Minden napra volt valami meglepetés. Ha elmentem hazulról, azzal fogadtak: — No jó, hogy jön, éppen most vannak a maga pincéjében. — Persze, oda sem mentem. Amikor elmentek, láttam, hogy a biciklimet, esőkabátomat s tudja

a fene, mit vihettek el. Örültem, hogy nem találták meg a rakás fa között az öcsém puskáját, hiszen akkor engem is elintéztek volna.

Fent este magyarul jól beszélő orosz tiszt hált nálunk. Fent az emeleten nagy énekszó folyt. Innen is, onnan is, tőlünk is, egy-egy leány eltűnt, de nem az ő akaratából. Amint kinéztem a folyosóra, majd belebotlottam az egymáson fekvő párokba. A kissé feldúlt arcban a szomszéd patikus leányára ismertem. Eszembe jutott a tizennégyes háború, amikor mi is sorba állva készültünk szerelemre csábítani a már vénülő asszonyt. Amikor aztán vetköztették, s az első selyembugyi helyett a kék-piros csíkos huszárnadrágot láttam meg, nemcsak a gusztusom ment el, hanem a kedvem is — az élettől. Hiába, ez a háború.

Másnap reggel bementem a pincébe, s megnéztem, mi hogy van. A só a mézzel, a keksz az ecettel, minden szétdőlvén ott hevert széjjelpallva a földön. Amit lehetett, felszedtem s felraktam a polcra.

Másnap megisméltődött a terepvizsga, úgyhogy a végén mindent otthagytam, s átmentem öcsémhez Pestre, az egyetlen rendbe szedett hídon, a Ferenc József-hídon, ahol nagy sorban állt a nép, hogy átkelhessen.

Öcsém családja jól megvolt, csak róla nem tudtunk semmit. Nagy beosztással, kis porciókkal voltam éléskamrájuk fogyasztója. Elhatároztam, hogy a Derék utcából áthozom azt a kicsi ételmet, amim még van, hogy a családot a megterhelés alól kissé felszabadítsam.

Varga N. Lajit is meglátogattam, ő még az ostrom alatt is dolgozott, s igen jó állapotban vészelte azt át. Elkértem azt az Olaszországban honos, nagy kétkerekű targoncáját, s arra mindent felraktam, s nekivágtam a nagy dunai átkelésnek, hogy Csíkhöz ezzel is közelebb lehessenek, mert egy szobát ugyan rendbe tettem a volt lakásomon, s oda fel is költöztem az óvóhelyről, de a szél annyira zavart, s olyan rosszul álltak a rabitzfalak, hogy attól féltem, egy szép napon megnyom.

A targoncát könnyűszerrel áthúztam Budára. Valamilyik idegszálam azonban nem tudott megnyugodni. A visszafelé vezető úttól tartottam. A sorsra bíztam magam. Mit is tehettem mást?

A lakók egy része szívesen segített a csomagolásban. Rész-

ben a kíváncsiság miatt, hogy mi is kerül elő, vagy valami hátha leakad. Úgyesen megraktuk a targoncát, abból, ami maradt. (Amíg egy hétig távol voltam, a legértékesebb két [mappámból] csak egy füzetre való maradt.)

Úgyesen megraktuk a targoncát, amit a hegy tetejéig segítettek feltaszítani. Ott magamra hagytak. Rövid gondolkodás után megindultam a Gellért-szobor alatt a Szent Imrefürdő, Erzsébet-híd és Ferenc József-híd irányában. Az aszfalt útburkolatból nagyon kevés volt, az út hepehupás, s imitt-amott egy-egy kéz, egy eltaposott emberi vagy állati maradvány. Elindultam. A targoncát hátulról kormányoztam. Irtó erőmbe került az egyensúlyozás, kivált hogy a lejtő mind nagyobb lett. No, most egy árok, hopp..., s az egész szerelvénnyel oldalt dőlök.

Az erőlködéstől tiszta víz lettem. Kiegyensúlyoztam a talyigát, újraraktam a csomagokat. Megint elindultam.

Még kétszáz métert sem haladtam, s újból a földön hevertek gondosan felrakott csomagjaim.

Néhányan elhaladtak mellettem, de azok is nagy gondban lehetnek, mert még észre sem vettek, nemhogy segítségül hívhattam volna. Jött három pap is, akik elmentek mellettem. Ott álltam, mint aki az irgalmas szamaritánusra vár, de a fekete köntösök továbbshogtak az úton lefelé. Ha így haladok — gondoltam —, két nap alatt sem érek be az egyenes útra.

Még egyszer nekivágtam a csomagokkal. Közben nagyon felizgatott az a gondolat, hogy ha az éjjelt itt kellene töltenem, feltétlenül kirabolnak.

De pontban akkor jó a segítség, amikor a legnagyobb szükség van rá. Meg is jött egy mellettem elhaladó targonca képeben. Pontosan olyan volt, mint az enyém, csupán még jobban meg volt rakva, s egy ember vezette előlről, valósággal futólépésben, s úgy is haladt el mellettem. Hátul szaladt utána a kísézője. Egyszeriben kinyílt a szemem, úgy megnéztem a menetet. Felfedeztem a dolgok nyitját, s rájöttem, hogy az én kormányzási módszerem a hibás. Azonnal beálltam a targoncába, hogy előlről irányíthassam.

Hé-rudd, neki! Egypár perc alatt lent is voltam a Gellért-szobor alatt. Megkönnyebbülve ültem le a csomagokra. A továbbiak majd csak kialakulnak.

Egy fehér lovas egyes haladt el mellettem. Megkérem, hogy

húzzon át Pestre, gondoltam, de szóba sem állt az emberrel. Így is jó. Várok. Egyszer csak jön egy fehérnép a fiával. Arra kérem, nem lennék-e szíves megengedni, hogy hátizsákjukat felrakhassák. — Ó, kérem, nagyon szívesen, csak tessék. — A boldogságtól mind a hárman oda voltunk. Mindjárt odaérkezik egy másik hölgy is, ő is pontosan ilyen óhajjal, no, meg egy férfiú. Vélem éppen öten valánk a targonca körül. Most már — gondoltam — megindulhatnánk. Az úitársak is váltig biztattak.

Bebújok, elől felemelem a rudat. Rajta! S hát megy. Egyszerre kiköltözött belőlem minden baj kezdeményese, a félelem. Vígán haladtunk el a pálosok temploma mellett. Már látom a Gellért-szállót, csúful megkopottan áll velem szemben. Jobbra és balra pedig két óriási sor ember és kocsis, s olyan lassú menettel halad, hogy egyik felének nincs is vége.

Egy pillanatra megálltam, hogy tájékozódjam: melyik sorba álljak is be? S amint így tépelődöm, nagyobb rés támad mellettem az egyik sor között. Gyerünk oda a targoncával! Berázódok abba a nyílásba, ahol már a leszakadt sor felhúzódott. Rám kiabálnak, hogy micsoda szemtelenség. Szidtak, mint a bokrot, de én hallgattam, mint a... A végén mégiscsak meg kellett szólalnom, nem bírtam ki hang nélkül:

— Hát emberek, jöjjenek, üssenek agyon, ha már akkorát vétettem. — Kis morgás támadt, aztán az is elhallgatott, de már a sor is a híd felé közeledett. Még egypár perc, s fent vagyok a felfelé emelkedő első szakaszon. Végül alig tudtuk felhúzni a targoncát, már majdnem visszaindultam, amikor egy orosz katona a híd oszlopai mellől kiugrik, s addig segít, amíg a kocsis a lejtőt el nem éri.

Most már vígán mentünk lefelé, elannyira, hogy nem is tudtam tartani, fékezni a kocsit. A lábam is megvettem, s az sem segített. Nem volt mit tennem. Ordítani kezdtem:

— Fussanak, fussanak, emberek! — Igyekezett is mindenki szabad utat engedni ennek a megkergült emberszamárnak. Egyik része röhögött, másik talán sajnált. De ki tudja, mit is lehet tenni, s milyen érzést is lehet kimutatni egy ennyire kétségbeesett ember előtt.

Valahol jó messzire álltam le. Segítségem is utolértek lassan, s felzárkóztak. Most a társaság újból ügetni kezdett, tolt a kocsit, magam pedig csak éppen jobbra vagy balra irányítottam a targonca rúdját.

Ez a költözködésem volt a legrövidebb, de valamennyit felülmúlta izgalom dolgában.

*

Klimkónál vagyok a klinikán, s a sarokba húzódva beszélgetünk. Megüti a fülem egy fekete képű, különös embernek a dumája. Mondja, hogy most jött Kolozsvárról, ahová műszereket s orvosságot akar vinni. Azt is mondja, hogy a felesége Budán éhezik.

Bemutatkozás után kiderül, hogy bolgár orvsnövendék, aki Kolozsváron tanul. No — mondom —, nekem van orvosságom, s a feleségén is szívesen segíték, főleg pedig a fián, mert nekem van miből. Kérdi, mikor indulunk. — Most azonnal, ha kell. — Akkor gyerünk.

Még korán délután volt. Azt mondja, ő nem fél semmitől, jól is beszél oroszul. No jó, majd meglátjuk.

Lemegyünk a Dunára. Egy csónakba éppen akkor készülnek beszállni. Megindul a tárgyalás az átvitelre. Várunk. Jön egy magasrangú tiszt, s a népet elzavarja. Továbbállunk, fel a cölöphídra mind a ketten. Három forduló erejéig segítettem követ rakni. Egyszer csak a bolgár megindul a Duna fölött át a kirakott gerendákon. Egy helyen megszakadt a híd, csak egy szál deszka vonult a hullámozó Dunán keresztül, addig, ahol a szembejövő maradék rész híddal összeköttették, s ott cölöpöt verteik le. Ez a vakmerő ember legalább negyven lépéssel előttem volt. Gondolkoztam, vállalkozzam-e erre a végzetes útra, vagy sem. Már csak azért is, mert ha ez az ember így megy, nincs mit csinálni. Már is útban voltam utána. Ő már a deszkázaton állott, s egy orosz katonával tárgyalt az átvitel felől. Leereszkedünk az oszlopok alá, ami majdnem a víz színével találkozott. Csattogott az oszlopverő katonák és civilek taktusa.

Egy csónak éppen a nagy sodrásban kötött ki. A bolgár összebratyizhatott az oroszsal, mert a katona váratlanul a zsákjából egy nagy cipót vesz ki, amit a bolgár átvesz s hátranyújt nekem. Én persze a kenyeret azon nyomban a háti zsákba tettem.

Amint feltekintek, felettem áll a hídnak egy négyméteres szakasza, s ott áll egy hídepítő tiszt. Kérdi, hogy mi mit keresünk itt. Rövid, de határozott utasítására elhagytuk a már megközelített budai partot, s ugyanott, ahol jöttünk,

visszamentünk. Rövid tanácskozás után mondom, hogy próbálkozzunk meg a káposztásmegyeri pontonhídon átkelni. Gyerünk.

Kimentünk a Váci útra. Ott addig váraoztunk egy autóra, míg jött is egy. Intgettünk, s sikerült felkapaszkodnunk. Már is száguldott tovább. Egyszer csak a kocsi megáll, s azt mondják, szálljunk le, mert különben megbüntetik a vezetőt, ha a parancsnokság meglátja, hogy civileket szállít. Még egy kicsit előre hajtott, letett, s nyomban a híd felé sirült.

A sarkon egy orosz GPU-s állt. Magához idéz, s igazolásra szólít, előbb a bolgárt, azután engem. Szétválasztottak, s az ő esetét később tudtam meg. Akkor mesélte el, amikor jóval később Kolozsvárott találkoztunk.

Egy katona bevezetett egy emeletes házba, ahol egy tiszt kihallgatott. Majd egy másik terembe vezettek át. Csak amikor az ajtó kinyílt, akkor döbbsentem rá, hogy hol vagyok. Vagy negyvenen bámulták mag bennem az újonnan jöttet, mivel más dolguk nem volt.

Estére mindnyájunkat átvittek egy jó bűdös, piszkos óvóhelyre. Azt kitakarítottuk, aztán ránk zárták az ajtót, s ott hallgatózhattunk. Már késő éjjel lehetett, s ki ahol tudott, széken, rossz deszkáin vagy egyeben szundikált. Én egy sóvány, vézna egyetemi hallgatóval diskuráltam egész este. Elmondta életét, beszámolt menyasszonyáról, sőt ideadta aranyékszereit, hogy ő tudja, mi vár rá, én pedig kiszabadulok innen, már csak a koromra való tekintettel is. Arra kért, adjam át menyasszonyának. Rendben van, ha így látja jónak, megteszem — ha sor kerülhet rá.

Valamelyik hangosan panaszkodni kezd, hogy már két napja nem evett. Nem sokáig haboztam, elővettem hátizsákomat, amiben a nagy kenyéren kívül még egyetmás volt, s beettünk.

Mindenkinek feloldódott a szája. Egy fogatlan tisztviselő, aki megköszönte a kosztot, s aztán mellettem maradt, azt mondja, hogy ha csak egy mód kínálkozik rá, azonnal megszökik.

Másnap átvittek valamelyik parancsnokságra. Menet közben ez a fogatlan ember tényleg meglógott, amit egyik civil észrevett, s hangos káromkodással figyelmeztette az őrt, aki nem volt rest, s utánaszaladt a pasinak. Visszafelé hozva megkínálta ott, ahol az agy székel, végül pedig számolat-

lan seggberúgással. Egy másikkal közösen rúgták be a sorba. A civil pedig még mindig ott lábatlankodott, nyilván az elismerésre várt, amiért a másik nyomára vezette a katonákat. Meg is kapta — ugyan nem tudom, miért — egy istenes pofon formájában, de akkorában, hogy még sirült egyet a sarka körül. Mi pedig egytől egyig jót röhögtünk az isteni igazságszolgáltatáson.

A menetben hátul kullogtam, s közben sajnálkoztam az agyba-főbe vert emberen. Amint megyünk, hát megpillantom Balognét vöröskeresztes egyenruhájában. Odakiáltok: — Rózi! — Amikor meglát, összecsapja a kezét, s elkiáltja magát: — Jaj! Imre!

Nem volt sok időnk. Távirati stílusban fogalmazott jelentésemet leadom, s megkérem, mondja meg öcsémnek, hogy hol látott. Ezzel szépen vége is szakadt diskurzusunknak, mert attól tartottam, hogy komolyabb figyelmeztetést is kaphatok a puska végéből.

Bevittek egy udvarra, ahol nemsokára megkezdtek osztályozásunkat. Elsőnek az egyetemi hallgatót állítják egy tiszt csoport utasítása szerint félre. Nézik az én okmányaimat is, és szólítanak. Kérdik, hány éves vagyok, mi a foglalkozásom. Mondom: festőművész. Erre a legmagasabb rangú tiszt átveszi okmányaimat. Néz, néz, majd az egyetemi hallgató mellé állít, utánam pedig a fogatlan, seggberugdosott tisztviselőt. Már láttam, miről van szó. Félóra múlva mi egynéhányan szabadok lettünk.

Egyenesen Baloghék felé vettem az utam. Kopogtatás nélkül nyitom ki az ajtót, s nagyot kiáltok. Balogh éppen akkor készült leülni az asztalhoz, ahol már párolgott egy tál rizs, egy nagy tál krumpli s tyúkhúsleves galuskával. Még el sem tudtam mondani, hogy mi történt velem, megérkezett Rózi, de így már nem kellett üzenetemet átadnia. Csak amikor már jóllaktam, akkor mondtam el, hogy mi is történt velem.

Éjjel azonban legjobban az tette, aki aludt, s főleg nem ébredt fel. Nyugtalanná tette volna az életét a folytonos segélykiáltás hol innen, hol pedig onnan, az utak végéről.

*

A borom elfogyott, s már a paradicsomlé sem fedezte vitaminszükségletemet. Ezek pótlására minden héten Zsindelyék-

hez jártam egyszer, kiéhezten, sóvárogva káposztát enni, ahogy az őzek, szarvasok járnak a szózhelyre. Bajor Giziéket is érintettem. Az ostrom őt is megviselte, de hamarosan helyrejött. Tyúkhúsleves bizonyította, hogy az orvos a jég hátán is megél, mindenütt, ahol emberek élnek. Gizi férjének az ostrom utáni első gégebetege hozta a tyúkot. Bajoréknál tett első látogatásomkor panaszolta el Bernáth Aurél, hogy mindene megsemmisült. Kislányának a kezét fogta szomorúan. Különben sem volt mosolygós kinézésű ember. Művészi magatartásának, írásainak, alkotásának sokat köszönhet a magyar művészet. Bátor, igaz törekvése messze kihat az elárult, kutató, útját kereső művészet fejlődésére.

Egyik ilyen káposztakúrára menve éppen amikor toppantam be Giziékhez, amikor egy lekvárosüveg tartalmát a vajjal gyengén megkent kenyérre mázolta. Megosztotta velem utolsó falatját. Azt azonban el sem vettem volna, ha a nála lakó, oroszul jól beszélő színész nő nem kezd korholni: — Te Gizi, még az utolsó falatodat is odaadod? — Elvettem, s még csámcsogtam is belé, olyan jólesett, hiszen emberszerető lelkének fele benne volt ebben a harapásban.

Másnap, hogy barátnőjének bosszúságát mérsékeljem, egy üveg dzsemmel s egy üveg likőrrel állítottam be hozzájuk. Sokat nem beszéltem, hanem az asztalra tettem, amit hoztam.

Ezen a héten összecsomagoltam utolsó maradék élelmiszereimet, s átvittem Szabó Palinak és családjának, akikről azt hallottam, hogy éheznek. Később tudtam meg, s éppen tőlük, hogy milyen jó szolgálatot tett a hátizsák tartalma. Talán még annál is többet, mint amennyit ért.

*

Amikor Budapest felé vonultam, több helyen összehányt dunyhák, bútorok sokaságában a zsidó holmik árverését láttam. Micsoda komplexum! Mindenik az ország útjára került, s némelyek ezen még osztozkodtak is.

Ligeti Emőt s Lakatost, ezt a két zsidó családot még Kolozsvárott mentegtettem. Nagyon szerettem őket. Egy ideig miattuk az életem is bizonytalanságba került. Egy-két embert valahogy csak kimentettünk ebből a pokolból. Mert ki nézhet nyugodtan azt az embertelenséget, amit az utcán batyujukat cipelő, kétségbeesett arcú emberekkel míveltek. Ők a holmijukat húzták maguk után, s mentek, mentek az örök bi-

zonytalanság felé. Az élet kompozíciója a nagyvilág sarkának csak egy részét mutatja. Ám jobban szét kell nézni a nagyvilágban, s akkor mar a kép egésze tárul szemünk elé. S megint ott tartottunk, hogy az emberiség tájékozódni szeretne, de elvesztette az utat. Hiába kutat: csak vérrel és verejtékkel születhet meg az új.

*

Áronnal szép csendesen elszakadtunk egymástól. Arról volt szó, hogy velem hazajön Erdélybe. Ő is, én is valahogy kiruházkodtunk. Jobban mondván én kaptam Zsindelynéől egy fehér inget, öcsémétől kabátot, Árontól ruhát. Így valami ismeretlen foglalkozású, úri kinézésem lehetett, de cserébe levettem a már lerongyolódott katonaruhát.

Minden gondolatom arra irányult, hogyan tudnék mielőbb útnak indulni Csíksország felé. Az első szerelvénnel neki is vágtam. Egy hétig utaztam Kolozsvárig. Útközben meghal-lottam, hogy az anyám él, s ettől kezdve már nem siettettem nagyon a hazatérést. Leszálltam Kolozsvárt, Brassóban, tájékoztam a kialakult helyzet felől, s így érkeztem meg Csíkba. Annyi tapasztalatot szereztem útközben, hogy azzal akár a világ végéig is eljuthattunk volna.

Brassóban éppenséggel akkor alakult meg és öltötte magára mundériját a Magyar Népi Szövetség. Megvolt már mindene, vezérkara is Kurkó Gyárfás elnöksége mellett.

Egyenként és külön-külön mindenkit jól megnéztem. Talán Kurkóban volt elfogadható és megnyugtató magatartás, szóla-mai ellenére.

Erdélynek egészen más volt a képe, mint Magyarországnak. Itt már rendeződtek a dolgok, itt eleve sem romlott úgy le az élet, mint Budapesten.

Zsögödre érve az első, amit megláttam, az Olt körül a halakat robbantó civilek voltak. Az a tudat, hogy az anyám él, valamelyes bátorságot adott. Mégis félve lépkedtem, min-dent megfigyeltem, s úgy haladtam előre. Ezt a félelmet be-lém a második leégés, tönkremenés, a hazulról való elsza-kadás, a családomtól való távollét táplálta.

A kapum előtt két öregasszony fogott el. Nyakamba bo-rultak. Azt hitték, már nem is élek. Kissé feljebb menve dis-kuráltunk, s kérdezősködéseik közepette értünk el az anyám

nyitott ablaka alá. Anyám kihajol az ablakon s azt kérdi tőlem:

— Nem látta-e, bácsi, Nagy Imrét?

A csoportból s a beszélgetésből arra következtetett, hogy akit megszólít, az most tér haza. idegenből. Kíváncsiskodva tette fel a kérdést, amire én elszorult szívvel, nagy örömmel kiáltottam oda az ablak feléi

— Édesanyám, hát nem ismeri meg a drága fiát?

A nagy fogadtatásra Ilona is megjelent, ez az öreg házi bútor. Élt az anyám, megmaradt egy tehene a borjával, s még az is volt, amibe én lefeküdjem.

Első gondolatom az volt, hogy újraszervezzem a gazdaságot, megmaradt holmimból újakezdjem az életet.

A borjú egy év alatt az anyjához fejlődött. Ami fölösleges és megmaradt holmim volt, azt eladtam, belőle pedig a legszükségesebbeket kiegészítettem, s így újakezdtém kicsi gazdaságomat.

Két évig mindent magam csináltam, kevés segítséggel. Csak most látom, milyen ostobaság volt, hogy nem gondoltam át jobban a művészteleppel való kínlódást s annak elkövetkező lehetőségeit.

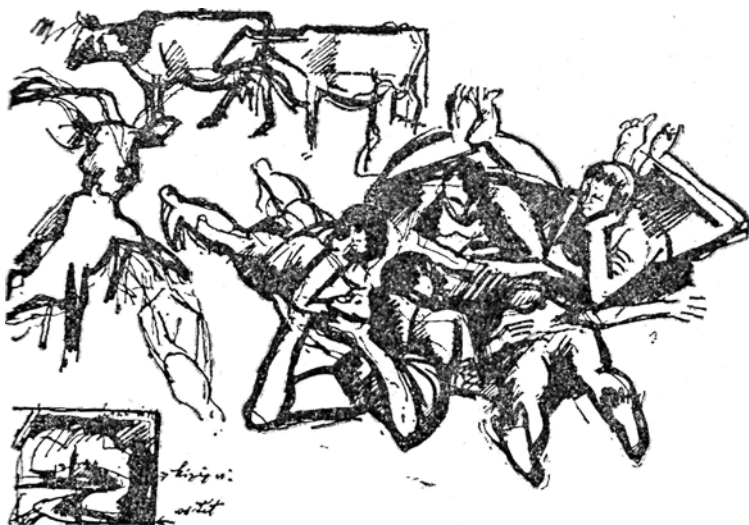
A megerőltetett fizikai munka nagyon kikészített. Az emberek most sem tudták megérteni ezt a nagy erőfeszítésemet. Voltak, akik sajnáltak, mások csak egyszerűen megszokták, hogy ilyen iramban lássanak. Éjjel-nappal dolgoztam, mikor eljött az ideje, hajnaltól estéig kaszáltam. Ilyent azért a második háború előtt nem tettem.

Harminc válogatott akvarellemből húszat eladtam, s annak az árából, ami hiányzott, beszereztem. Két tehenet, két fájni lovat és sok minden egyebet vásároltam. Ilona, az öreg bútor volt mellettem. Négy év alatt a gazdaságomat teljesen rendbe szedtem, elannyira, hogy az megint a legjobb természet adta, s nagyszerűen működött. Most már arra is gondolhatom, hogy elkezdjek festeni.

Számomra a legkézenfekvőbb az akvarell lett, az az anyag, amivel magam — mondjuk — maradéktalanul kifejezhettem, s ami nem támasztott nagy igényeket.

Ahogy Csíkba megérkeztem, figyeltem a politika alakulását. Mihelyt a városba felmentem, mondják, hogy nagygyűlés készül, menjek el s nézzek szét.

Amint a terembe bementem, a gyűlés vezetősége előrehív

a pódiumra. Sohasem szerettem pódiumion ülni s főleg szerepelni, így hát nem is mentem. Leültem az első kínálkozó székre, s hallgattam a gyűlés menetét. A vezetőség behívat egy kisebb megbeszélésre, ahol a titkár, Vargancsik, egyenesen azzal kezdi a beszédét, hogy üdvözljük a legöregebb elvtársunkat, s utána nekem címez egy egész dicsérő áradatot. Mikor vége lett, én is felálltam, s megmondtam: sohasem voltam semmiféle politikai pártnak a tagja.

Amikor eltávoztam, már nem szaladtak a kabátomat feladni. Pedig én hamis utakon nem jártam, olyant nem tettem vagy nem gondoltam, amit meg ne merjek másnak mondani, így hát eltávoztam. Nagy volt a csodálkozásuk egyeseknek, mert nem értették meg, hogy miért tettem ilyen kijelentést, hiszen mindenki meg volt győződve, hogy én kommunista vagyok, főleg pedig a papok. (Ennek köszönhettem annak idején, hogy a művésztelepem nem sikerült.) Egyesek még ma is azt tartják, hogy sikereim politizálásomnak tulajdoníthatók. Igaz, a politikai pártvezetők gyakran felkerestek, pedig néha oda-odamondogattam nekik a magamét minden kertelés nélkül. Volt, aki a Duna-csatomához akart küldeni. Nem félttem. — Hiszen ott is csak az lesz, ami vagyok, s ha lesz egy ceruza, ott is fogok rajzolni — mondtam. —

S imígyen számárkodtunk, amit sem ő, sem én nem gondoltunk komolyan.

Néha a kertemben ült és diskurált a Magyar Népi Szövetség vezérkara. Estefelé volt már, s ilyenkor a hollóm már elfoglalta helyét: ott ült a kaptár tetején. Kutyám, a Kormos, szintén feketében hallgatta a dumát. Csak a holló szólt néha a témához, magam sem tudom, mit mondott. Kurkó nem is hagyta szó nélkül, hogy milyen méltóságteljesen elnökölt az a holló ott a kaptárok tetején.

Ez a madár, amelyet évtizedeken keresztül kerestem, s csak most találtam meg, 1946-ban, nekem sok örömet, némelyeknek annál több bosszúságot szerzett.

Póra Imre csángó barátomat bíztam meg, akiben sok ilyen vad és természet utáni érdeklődés volt, s azt mondtam, nagy pénzt adnék, ha valaki hozzájuttatna egy hollófiúhoz. Egyik nap táviratot kapok Gyimesből, hogy menjek azonnal, mert megvannak a hollófiúk, csak le kell szedni őket.

Azonnal útnak indultam Gyimesbe. Kora hajnalban a szürke egyessel ügettünk az országúton lefelé. Hat óraker három kilométerre voltunk, ahol a hollófiak egy százméteres sziklafalon a mélyedés felé már kirepülésre készülődtek.

Útközben mindent elmondott Póra, amit csak a hollókról tudott. Most már csak egy baj volt, hogy a harangozó fia, akiben a felmáshoz elegendő bátorságot vélt találni, az éjjel nem hált otthon. „Biztosan valamelyik leánynál töltötte az éjszakát a bestia” — mondotta az anyja. Hanem egy utcasarkon éppenséggel nekünk fordult az ifjúúr. Szemét dörzsölgette, s így árulta el, hogy tényleg nem sokat aludhatott az éjszaka.

Kevés beszédre, mihelyt megtudta, miről van szó, felugrott a szekérbe, a saroglyában hanyatt feküdt, s így elindultunk célunk felé.

A sziklafal hátulról látszott. Ismerős tájakon haladtunk át. Itt sokat halásztam, innen, ebből a gübélyből szedtem ki azt a nagy pisztrángot. Itt éjjel lóháton jöttem le katonakoromban éjszakai halászatra. Ott egy leányt szorongattam. Most megyünk el az iskolánál, ahol a húgom lakott. Majd Nagy István, Szolnay Sándor alakja s egy nyári együttes munkálkodásunk emléke tör elő. Majd meg a szép Piroskáé.

Utunk elég rossz volt. Lassan mentünk, s így volt időm emlékeim között kutatni.

Öt szénásszekér-kötelet kérve felmegyünk a szikla alá, ahonnan jól be lehetett a terepet látni. Látszottak a Kárpátok párhuzamos vonalai, gerincei, civil életem és katonáskodásom, visszavonulásom terepe. Szemlélem, szemem előtt húzogatva azt a vonalat, ahol menekülésszerűen átjöttünk.

A társaság elindult a hollófiakat leszedni. Én addig nézgettem fel a sziklafalra, hogy egész végig felláthassak, s anynyira hátra kellett tartanom a fejem, hogy végül is elfáradtam, megszédültem. S ráadásul nem is láttam semmi hollómozgást. Csupán egy kis sólyom vijjogott a sziklafal körül, bizonyára ahol a fészke lehetett, de ez nem érdekelt.

Két holló nagyon magasan húzott el, de úgy látszik, ezek nem tartoztak ide. Leültem a csaposkerítés mellé, s hanyatt feküdve vártam a jelt az indulásra. A sziklafalba belekapaszkodott bokrokat számolgattam. Hallom, amint mondják, hogy vigyázzak, mert elindult, s még hozzá bizonyosan jó szerencsével, mert jókor reggel foghatott valamit — viccelődött, évődött Póra útközben. A bátorság utolérte, de amikor a szikla peremén a bokorhoz ért, sehogy sem akarta elengedni, úgy beléje kapaszkodott. Hosszas biztatás után, no, megindult felé a derekára kötött vastag kötelek segítségével. Én a fészek irányát jeleztem, s ő nemsokára a fészek peremén kötött ki. Csak most jelentkezett a két holló is, de csak úgy ímmel-ámmal repültek el a sziklafal fölött, s többé vissza sem tértek, amíg mi ott voltunk.

Három fiú volt, az egyiket már be is tette a hátizsákba, s csak akkor szólt. Amikor mind a három benn volt a zsákban, a menet is megindult felfelé. Nemsokára már a csaposkert lábánál időtlenkedett a három jól fejlett hollófiú. Ez így, elmondva nem is olyan érdekes, de végignézni vagy filmre venni, az már igen.

Válasszak — mondja Póra. — Phü... Phü... amelyik leghamarább jön felénk, az legyen az enyém. — Ezzel pajtások lettünk két évig és jó barátok, amíg a nyakát ki nem tekerte egy falunkbeli boszorkány. Mert hiába tiltotta meg Könyves Kálmán, azért még mindig akad egy-egy, akit nyugodt lélekkel meg lehetne égetni.

A barátkozás rövidesen elválaszthatatlanokká tett. Mindenhol velem volt. A gyér májporciót kisebb halakkal egészítettem ki, ezeket együtt fogtuk. Ő, Kuri a vállamon várt nagy érdeklődéssel, s figyelte a zsákmányt. A kikapott halra

egyből rácsapott. Mindig attól tartottam, nehogy a hallal együtt a horgot is bekapja. Négy-öt kis hallat is elfogyasztott, miközben leadta a hozzá fűzött dallamokat.

A kutyámmal együtt nőttek, naponta hergelték egymást, s ebben inkább Kuri volt a ludas, mint Kormos. Élvezet volt azt a táncot végignézni, amint Kuri kemény csőrével a Kormos fenekébe vágott, s utána felreppent, Kormos pedig nyújtott nyakkal és tátott szájjal kapott utána, de mindig csak a levegőbe kaffantott.

Már a faluba is kijárt, sőt a városba is elmerészkedett.

Egyik alkalommal estefelé nem érkezett meg a szokott helyére. Nyugtalanodtam emiatt, de nem volt mit tenni. Csak reggel érkezett meg, összerongált tollazattal, s csőrének összetört éles peremével. Egyenesen a vállamra szállt, s egy félóra hosszat panaszkolta búját, jobb vállamról a balra ment s onnan vissza, s közben finoman játszott a fülem cimpájával, amit csőrével tapintgatott. Másnap tudtam meg, hogy galickás fogságba került, s így eresztették el, amikor megtudták, hogy kié a holló. Az történt ugyanis, hogy amikor a mezőn engem otthagytott, a város végén kapáló két öregasszony mellé csapott le, mint egy ördög, pont előttük egypár lépésre. Aztán szokása szerint elkezdett mondani. Ezek a nők ilyen még nem láttak, s úgy megijedtek, hogy kapájukat is eldobálták. A szomszéd házhoz szaladtak, ahonnan a gazdát hívták segítségül. Nem tudták, miféle fekete nagy madár termett egyszeriben előttük. Így esett Kuri fogságba.

Már mindenki jól ismerte, a gyermekek még a levegőből is lekiabálták. Ha csak elkiáltottam magam: Kuri!, s ő meghallotta, azonnal jött, rászállott a hátamra, csőrét odakente, a fületem megcsipegette, s így üdvözölt. Ha nem volt valami baja, otthagytott, de ilyenkor kísért és figyelte, hogy merre járok, s követett.

Érdekes esemény volt, amikor először találkozott vad ronkaival.

Szénát raktunk szekérre a hegyoldalban. Kuri berepül a város felé. Nemsokára nagy igyekezettel repül vissza, miközben két holló kíséri. Menekülésszerűen repült be a szekér alá, s onnan leste a két idegent. A két holló nem nagy távolságra a földre szállt, s egy kis idő múlva elrepült. Ekkor Kuri is kimerészkedett, majd ő is elrepült. Nem sok idő múltán ez az esemény megisméltódott, de most Kuri egyene-

sen hozzám repült, a lábam között helyezkedett el, s onnan ide-oda kandikálva figyelte a két furcsa madarat.

Egyik alkalommal a havasra is felvittem. Az útvonaltól nem tért el. Néha visszarepült a szekérrre, s a vállamon tartott egy-két pihenőt.

Az volt a szokása, hogy ha valahol embert látott, melléje leszállt, s különösen ha valamiféle csomagot talált, szét-

szedte, s azzal, ami érdekelte, hazarepült vagy hozzám szállít. Ha hazavitte, a leghetlenebb helyekre dugdosta, még ha csont, üvegcserep vagy ruhafoszlány volt is. Én meg már aggodni kezdtem, hogy mi van vele, miért nem jön, ha hívom.

Gondolkoztam, merre lehet, s a csángók felé vettem az utat. Éppen kaszáltak. Pont odaszállt hozzájuk. Amint az erdőből kijövet megpillantom, hát a két csángó a kaszára támaszkodva cigarettázik, s a holló előttük fel s le sétál. A csángók már hallottak róla, tudták, hogy mi hogy áll, s azt is tudták, hogy nekem is itt kell tartózkodnom valamerre.

Jó napot köszönve búcsúztunk el a csángóktól, Kuri a hátamon. Estefelé otthagytam a havason.

Másnap alig vártam, hogy hazamenjek, mert nem tudtam elképzelni, hogy mi történt Kurival. De úgy látszik, hollótulajdonság, hogy mihelyt szürkülődik, vagy még azelőtt, szállására repül. Kuri is hazarepült a kaptár tetejére, ami ott állt az ajtóm előtt.

Hazaérkezése után még volt annyi ideje a sötétség beállta előtt, hogy a szellőztetésre kinyitott raktári ablakon bemennyjen, s az anyám nagy örömeire abban mindent összeforgasson. Mert pokoli szenvedéllyel tudott szétbontani, marcangolni mindent.

Kurit levelezésre is felhasználták. A lábára kötött borítékot, ha útközben szét nem szaggatta, mindig hazahozta. De ha meg is kaptam, nem volt köszönet benne, nem tehettem ki az ablakba.

Szemem láttára tépett széjjel egy csirkét, hanyatt vágódva, lábával és csőrével, s feldühödött szenvedélye nem nyugodott meg, amíg valami is volt belőle. Most már elhittem a szomszéd suszter meséjét a hollóról és csirkevadászataról. Az lehet, hogy a suszter ráadást csapott az elhozott csirkéhez. Ezt azonban nem tudtam, én csak fizettem. Még így sem tudtam a Kuri életét fedezni.

Egy szép napon nem jött haza. Évek múltán tudtam meg, hogy a nyakát kitekerzte a levelező boszorkány. De ez lett volna az ő természetes halála mindenképpen. Amint mentem fel a városba, ott hallottam, hogy a nép hogyan szórakozott, amint Kurit észrevette. A semmirekellő a vármegyeház ablakában a szél által lebegtetett függőnyt tépázza, s mire odamentem, már ki tudja, merre s hol surrant be a nyitva

hagyott kamarákba, hogy egy jókora darab szalonnával vagy kolbásszal állítson haza.

Ha Kuri megérkezett, Kormos rendszerint végignézte, mit eszik vagy hogyan dugja el a csent dolgokat. Előbb Kormos adott hírt megjelenésével a Kuri érkezéséről. Kuri csak akkor jött hozzám, amikor már rendbe tette a lopott holmit, hogy ebből egy keveset kibeszéljen.

Első komolyabb élményeit az ember környezetében szerzte, s meg is tartotta végig barátságát, mígnem vesztét is ez okozta.

Vad társait nem ismerte, s azoktól jobban félt, mint az embertől. Halála meggátolt abban a megfigyelésben, hogy végül is hogyan kapcsolódik és megy vissza a természetbe. De Kurinak ehhez hiányoztak az anyai, a szülei szárnyak alatt szerzett tapasztalatok, az édes anyanyelv, a dolgok velejére való figyelmeztetés.

A hollók fészkelő és éjjeli tartózkodási helyét én a pásztoroktól tudtam volt meg. Az Egyes-kőnél a nagy sziklafalakban több család fészkel. Estefelére visszajönnek a hálófészkek mellé (egyik nagy fán alszanak).